प्रवेश सं० १८२३३

विषयः पुराणेतिहासम्

क्रम सं०

नाम भागवतम् (दशमस्कन्धः) ४९ अध्यायपर्यन्तम्

ग्रन्थकार

पत्र सं० १-१२६ (पूर्वार्द्धम्)

श्लोक सं०

अक्षर सं० (पंक्ति) २७

पंक्ति सं० (पृष्ठे) ८

आकार १२.६" x ५.५"

लिपिः दे. ना.

आधार का.

14480

वि० विवरण पू०

पी० एस० यू० पी०--७७ एस० सी० ई०--१९५१--५०,०००

ना. ३२४८.

महोपार संग्रहे —
३०८

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द.पू. १ ॥ ॥श्रीकृष्णाय नमः॥ ॥राजोवाच कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्ययोः। राज्ञां चोभयवंश्यानां
चरितं परमाद्भुतं १ यदोश्च धर्मशीलस्य नितरां मुनिसत्तम। तत्रांशेनावतीर्णस्य विष्णोर्वीर्याणि शंस न
ः २ अवतीर्य यदोर्वंशे भगवान् भूतभावनः। कृतवान् यानि विश्वात्मा तानि नो वद विस्तरात् ३ निवृत्ततर्षै
रुपगीयमानाद्भवौषधाच्छ्रोत्रमनोभिरामात्। क उत्तमश्लोकगुणानुवादात् पुमान् विरज्येत विना प
शुघ्नात् ४ पितामहा मे समरेऽमरंजयैर्देवव्रताद्यातिरथैस्तिमिंगिलैः। दुरत्ययं कौरवसैन्यसागरं कृत्वा कृष्ण
तरन् वत्सपदं स्म यत्प्लवाः ५ द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टमिदं मदंगं संतानबीजं कुरुपांडवानां। जुगोप कुक्षिं ग १
त आत्तचक्रो मातुश्च मे यः शरणं गतायाः ६ वीर्याणि तस्याखिलदेहभाजामंतर्बहिः पूरुषकालरूपैः
। प्रयच्छतो मृत्युमुतामृतं च मायामनुष्यस्य वदस्व विद्वन् ७ रोहिण्यास्तनयः प्रोक्तो रामः संकर्षणस्त्वया

। देवक्या गर्भसंबंधः कुतो देहांतरं विना ८ कस्मान्मुकुंदो भगवान् पितुर्गेहाद्व्रजं गतः। क्व वासं ज्ञातिभिः
सार्द्धं कृतवान् सात्वतां पतिः ९ व्रजे वसन् किमकरोन्मधुपुर्यां च केशवः। भ्रातरं चावधीत्कंसं मातुरद्धात
दर्हणं १० देहं मानुषमाश्रित्य कति वर्षाणि वृष्णिभिः। मधुपुर्यां सहावात्सीत्पत्न्यः कत्यभवन्प्रभोः ११ ए
तदन्यच्च सर्वं मे मुने कृष्णविचेष्टितं। वक्तुमर्हसि सर्वज्ञ श्रद्दधानाय विस्तृतं १२ नैषातिदुःसहा क्षुन्मां
त्यक्तोदमपि बाधते। पिबंतं त्वन्मुखांभोजच्युतं हरिकथामृतं १३ सूत उवाच एवं निशम्य भृगुनंदन सा
धुवादं वैयासकिः स भगवानथ विष्णुरातं। प्रत्यर्च्य कृष्णचरितं कलिकल्मषघ्नं व्याहर्तुमारभत भागव
तप्रधानः १४ श्रीशुक उवाच सम्यग्व्यवसिता बुद्धिस्तव राजर्षिसत्तम। वासुदेवकथायां ते यज्जाता
नैष्ठिकी रतिः १५ वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषांस्त्रीन् पुनाति हि। वक्तारं पृच्छकं श्रोतॄंस्तत्पादसलिलं यथा १६

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द.सू.
२

भूमिर्दृप्तनृपव्याजदैत्यानीकशतायुतैः। आक्रांताभूरिभारेण ब्रह्माणं शरणं ययौ १६ गौर्भूत्वाश्रुमुखी।
खिन्नाक्रंदंतीकरुणंविभोः। उपस्थितांऽतिकेतस्मैव्यसनंस्वमवोचत १७ ब्रह्मातदुपधार्याथसहदेवैस्त
यासह। जगामसत्रिनयनस्तीरंक्षीरपयोनिधेः १८ तत्रगत्वाजगन्नाथंदेवदेवंवृषाकपिं। पुरुषंपुरुषसू
क्तेनउपतस्थेसमाहितः १९ गिरंसमाधौगगनेसमीरितांनिशम्यवेधास्त्रिदशानुवाचह। गांपौरुषींमे
शृणुतामराः पुनर्विधीयतामाशुतथैवमाचिरं २० पुरैवपुंसावधृतोधराज्वरोभवद्भिरंशैर्यदुषूपजन्य
तां। सयावदुर्व्याभरमीश्वरेश्वरःस्वकालशक्त्याक्षपयंश्चरेद्भुवि २१ वसुदेवगृहेसाक्षाद्भगवान्पुरुषःप
रः। जनिष्यतेतत्प्रियार्थंसंभवंतुसुरस्त्रियः २२ वासुदेवकलानंतःसहस्रवदनःस्वराट्। अग्रतोभविता
नतोहरेःप्रियचिकीर्षया २३ विष्णोर्मायाभगवतीययासंमोहितंजगत्। आदिष्टाप्रभुणांशेनकार्यार्थे

कृष्ण
२

संभविष्यति २४ श्रीशुकउवाच इत्यादिश्यामरगणान्प्रजापतिपतिर्विभुः। आश्वास्यचमहींगीर्भिःस्व
धामपरमंययौ २५ शूरसेनोयदुपतिर्मथुरामावसन्पुरीं। माथुरान्शूरसेनांश्चविषयान्बुभुजेपुरा २६
राजधानीततःसाभूत्सर्वयादवभूभुजां। मथुराभगवान्यत्रनित्यंसंनिहितोहरिः २७ तस्यांतुकर्हिचिच्छौरि
र्वसुदेवःकृतोद्वहः। देवक्यासूर्ययासार्धंप्रयाणेरथमारुहत् २८ उग्रसेनसुतःकंसःस्वसुःप्रियचिकीर्ष
या। रश्मीन्हयानांजग्राहरौक्मैरथशतैर्वृतः २९ चतुःशतंपारिबर्हंगजानांहेममालिनां। अश्वानाम
युतंसार्धंरथानांचत्रिषट्शतं ३० दासीनांसुकुमारीणांद्वेशतेसमलंकृते। दुहित्रेदेवकःप्रादाद्यानेदुहि
तृवत्सलः ३१ शंखतूर्यमृदंगाश्चनेदुर्दुंदुभयःसमं। प्रयाणप्रक्रमेतावद्वरवध्वोःसुमंगलं ३२ पथि
प्रग्रहिणंकंसमाभाष्याहाशरीरवाक्। अस्यास्त्वामष्टमोगर्भोहंतायांवहसेबुध ३३ इत्युक्तःसखलः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द०स्कं० ३

पापो भोजानां कुलपांसनः भगिनीं हंतुमारब्धः खड्गपाणिः कचेऽग्रहीत ३४ तं जुगुप्सितकर्माणं नृशंसं
निरपत्रपं। वसुदेवो महाभाग उवाच परिसांत्वयन ३५ वसुदेव उवाच श्लाघनीयगुणः शूरैर्भवान्भो
जयशस्करः। स कथं भगिनीं हन्यात स्त्रियमुद्वाहपर्वणि ३६ मृत्युर्जन्मवतां वीर देहेन सह जायते। अद्य वा
ब्दशतांते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ३७ देहे पंचत्वमापन्ने देही कर्मानुगोऽवशः। देहांतरमनुप्राप्य प्राक्त
नं त्यजते वपुः ३८ व्रजं स्तिष्ठन पदैकेन यथैवैकेन गच्छति। यथा तृणजलूकैवं देही कर्मगतिं गतः ३९ दशम
स्वप्ने यथा पश्यति देहमीदृशं मनोरथेनाभिनिविष्टचेतनः। दृष्टश्रुताभ्यां मनसानुचिंतयन प्रपद्यते त
त्किमपि ह्यपस्मृतिः ४० यतो यतो धावति दैववोदितं मनो विकारात्मकमाप पंचसु। गुणेषु माया ३
रचितेषु देह्यसौ प्रपद्यमानः सह तेन जायते ४१ ज्योतिर्यथैवोदकपार्थिवेष्वदः समीरवेगानुगतं

विभाव्यते। एवं स्वमायारचितेष्वसौ पुमान गुणेषु रागानुगतो विमुह्यति ४२ तस्मान्न कस्यचिद्द्रोह
माचरेत्स तथाविधः। आत्मनः क्षेममन्विच्छन द्रोग्धुर्वै परतो भयं ४३ एषा तवानुजा बाला कृपणा पु
त्रिकोपमा। हंतुं नार्हसि कल्याणीमिमां त्वं दीनवत्सलः ४४ श्रीशुक उवाच एवं स सामभिर्भेदैः बो
ध्यमानोपि दारुणः। न न्यवर्त्तत कौरव्य पुरुषादाननुव्रतः ४५ निर्बंधं तस्य तं ज्ञात्वा विचिंत्यानकदुंदु
भिः। प्राप्तं कालं प्रतिव्योढुमिदं तत्रान्वपद्यत ४६ मृत्युर्बुद्धिमतापोह्यो यावद्बुद्धिबलोदयं। यद्यसौ न
निवर्त्तेत नापराधोस्ति देहिनः ४७ प्रदाय मृत्यवे पुत्रान्मोचये कृपणामिमां। सुता मे यदि जायेरन
मृत्युर्वा न म्रियेत चेत ४८ विपर्ययो वा किं न स्यात गतिर्धातुर्दुरत्यया। उपस्थितो निवर्त्तेत निवृत्तः पुन
रापतेत ४९ अग्नेर्यथा दारुवियोगयोगयोरदृष्टतोऽन्यन्न निमित्तमस्ति। एवं हि जंतोरपि दुर्विभाव्यः शरी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द.पू. रसंयोगवियोगहेतवः ५० एवंविमृश्यतंपापंयावदात्मनिदर्शनं।पूजयामासवैशौरिर्बहुमानपुरः
४ सरं ५१ प्रसन्नवदनांभोजोनृशंसंनिरपत्रपं।मनसादूयमानेनविहसन्निदमब्रवीत ५२ वसुदेव
उवाच नह्यस्यास्तेभयंसौम्ययद्वैसाहाऽशरीरवाक्।पुत्रान्समर्पयिष्येस्यायतस्तेभयमुत्थितं ५३
श्रीशुकउवाच स्वसुर्वधान्निववृतेकंसस्तद्वाक्यसारवित।वसुदेवोपितंप्रीतःप्रशस्यप्राविशद्गृहं ५४
अथकालउपावृत्तेदेवकीसर्वदेवता।पुत्रान्प्रसुषुवेचाष्टौकन्यांचैवानुवत्सरं ५५ कीर्तिमंतंप्रथ कृष्ण
मजंकंसायानकदुंदुभिः।अर्पयामासकृच्छ्रेणसोनृतादतिविह्वलः ५६ किंदुःसहंनुसाधूनांविदुषां ४
किमपेक्षितं।किमकार्यंकदर्याणांदुस्त्यजंकिंधृतात्मनां ५७ दृष्ट्वासमत्वंतच्छौरेःसत्येचैवव्यवस्थितिं।
कंसस्तुष्टमनाराजन्प्रहसन्निदमब्रवीत ५८ प्रतियातुकुमारोयंनह्यस्मादस्तिमेभयं।अष्टमाद्युवयो

र्गर्भान्मृत्युर्मेविहितःकिल ५९ तथेतिसुतमादाययावानकदुंदुभिः।नाभ्यनंदततद्वाक्यमसतोऽविजि
तात्मनः ६० नंदाद्यायेव्रजेगोपायाश्चामीषांचयोषितः।वृष्णयोवसुदेवाद्यादेवक्याद्यायदुस्त्रियः।सर्वे
वैदेवताप्रायाउभयोरपिभारत।ज्ञातयोबंधुसुहृदोयेचकंसमनुव्रताः ६२ एतत्कंसायभगवान्शशं
साभ्येत्यनारदः।भूमेर्भारायमाणानांदैत्यानांचवधोद्यमं ६३ ऋषेर्विनिर्गमेकंसोयदून्मत्वासुरानिति।
देवक्यागर्भसंभूतंविष्णुंचस्ववधंप्रति ६४ देवकींवसुदेवंचनिगृह्यनिगडैर्गृहे।जातंजातमहन्पुत्रंतयो
रजनशंकया ६५ मातरंपितरंभ्रातॄन्सर्वांश्चसुहृदस्तथा।घ्नंतिह्यसुतृपोलुब्धाराजानःप्रायशोभुवि ६६
आत्मानमिहसंजातंजानन्प्राग्विष्णुनाहतं।महासुरंकालनेमिंयदुभिःसव्यरुध्यत ६७ उग्रसेनंचपि
तरंयदुभोजांधकाधिपं।स्वयंनिगृह्यबुभुजेशूरसेनान्महाबलः ६८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰स्कं॰ दशमस्कंधे प्रथमोध्यायः १ श्रीशुकउवाच प्रलंववकचाणूरतृणावर्तमहाशनैः। मुष्टिकारिष्टद्वि
विदपूतनाकेशिधेनुकैः १ अन्यैश्चासुरभूपालैर्बाणभौमादिभिर्युतः। यदूनां कदनं चक्रे वली माग
५ धसंश्रयः २ ते पीडिता निविविशुः कुरुपांचालकेकयान्। शाल्वान्विदर्भान्निषधान्विदेहान्कोसलान
पि ३ एके तमनुरुंधाना ज्ञातयः पर्युपासते। हतेषु षट्सु वालेषु देवक्या औग्रसेनिना ४ सप्तमो वैष्णवं
धाम यमनंतं प्रचक्षते। गर्भो वभूव देवक्या हर्षशोकविवर्द्धनः ५ भगवानपि विश्वात्मा विदित्वा कंस
जं भयं। यदूनां निजनाथानां योगमायां समादिशत्। गच्छ देवि व्रजं भद्रे गोपगोभिरलंकृतं ६ रोहिणी कृष्ण
वसुदेवस्य भार्यास्ते नंदगोकुले। अन्याश्च कंससंविग्ना विवरेषु वसंति हि ७ देवक्या जठरे गर्भं शेषाख्यं ५
धाम मामकं। तत्संनिकृष्य रोहिण्या उदरे संनिवेशय ८ अथाहमंशभागेन देवक्याः पुत्रतां शुभे। प्रा

स्यामि त्वं यशोदायां नंदपत्न्यां भविष्यसि ९ अर्चिष्यंति मनुष्यास्त्वां सर्वकामवरेश्वरीं। धूपोपहारव
लिभिः सर्वकामवरप्रदां १० नामधेयानि कुर्वंति स्थानानि च नरा भुवि। दुर्गेति भद्रकालीति विजया
वैष्णवीति च ११ कुमुदा चंडिका कृष्णा माधवी कन्यकेति च। मायानारायणीशानी शारदेत्यंविकेति च १२
गर्भसंकर्षणात्तं वै प्राहुः संकर्षणं भुवि। रामेति लोकरमणाद्वलं वलवदुच्छ्रयात् १३ संदिष्टैवं भगवता
तथेत्योमिति तद्वचः। प्रतिगृह्य परिक्रम्य गां गता तत्तथाकरोत् १४ गर्भे प्रणीते देवक्या रोहिणीं योग
निद्रया। अहो विस्रंसितो गर्भ इति पौरा विचुक्रुशुः १५ भगवानपि विश्वात्मा भक्तानामभयंकरः। आ
विवेशांशभागेन मन आनकदुंदुभेः १६ स विभ्रत्पौरुषं धाम भ्राजमानो यथा रविः। दुरासदोतिदुर्धर्षो
भूतानां संवभूव ह १७ ततो जगन्मंगलमच्युतांशं समाहितं शूरसुतेन देवी। दधार सर्वात्मकमात्मभू

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द.पू. ९ तं काष्टा यथानंदकरं मनस्तः १८ सा देवकी सर्वजगन्निवासनिवासभूता नितरां न रेजे। भोजेंद्रगे
हेऽग्निशिखेव रुद्धा सरस्वती ज्ञानखले यथा सती १९ तां वीक्ष्य कंसः प्रभयाजितांतरां विरोचयंतीं
भवनं शुचिस्मितां। आहैष मे प्राणहरो हरिर्गुहां ध्रुवं श्रितो यन्न पुरेयमीदृशी २० किमद्य तस्मिन्
करणीयमाशु मे यदर्थतंत्रो न विहंति विक्रमं। स्त्रियाः स्वसुर्गुरुमत्या वधोऽयं यशः श्रियं हंत्यनुका
लमायुः २१ स एष जीवन् खलु संपरेतो वर्तेत योऽत्यंतनृशंसितेन। देहे मृते तं मनुजाः शपंति गंता
तमोंधं तनुमानिनो ध्रुवं २२ इति घोरतमाद्भावात् सन्निवृत्तः स्वयं प्रभुः। आस्ते प्रतीक्षंस्तज्जन्म हरे कृष्ण ९
र्वैरानुबंधकृत् २३ आसीनः संविशंस्तिष्ठन् भुंजानः पर्यटन्महीं। चिंतयानो हृषीकेशमपश्यत्तन्मयं
जगत् २४ ब्रह्मा भवश्च तत्रैत्य मुनिभिर्नारदादिभिः। देवैः सानुचरैः साकं गीर्भिर्वृषणमैडयन् २५ सत्यव्र

तं सत्यपरं त्रिसत्यं सत्यस्य योनिं निहितं च सत्ये। सत्यस्य सत्यमृतसत्यनेत्रं सत्यात्मकं त्वां शरणं
प्रपन्नाः २६ एकायनोऽसौ द्विफलस्त्रिमूलश्चतूरसः पंचविधः षडात्मा। सप्तत्वगष्टविटपो नवाक्षो द
शच्छदी द्विखगो ह्यादिवृक्षः २७ त्वमेक एवास्य सतः प्रसूतिस्त्वं सन्निधानं त्वमनुग्रहश्च। त्वन्मा
यया संवृतचेतसस्त्वां पश्यंति नाना न विपश्चितो ये २८ बिभर्षि रूपाण्यवबोध आत्मा क्षेमाय लोकस्य
चराचरस्य। सत्वोपपन्नानि सुखावहानि सतामभद्राणि मुहुः खलानां २९ त्वय्यंबुजाक्षाखिलसत्व
धाम्नि समाधिनावेशितचेतसैके। त्वत्पादपोतेन महत्कृतेन कुर्वंति गोवत्सपदं भवाब्धिं ३० स्वयं स
मुत्तीर्य सुदुस्तरं द्युमन् भवार्णवं भीममदभ्रसौहृदाः। भवत्पदांभोरुहनावमत्र ते निधाय याताः सद
नुग्रहो भवान् ३१ येऽन्येऽरविंदाक्ष विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः। आरुह्य कृच्छ्रेण पर

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द०स्कं०
७

पदं ततः पतंत्यधोऽनादृतयुष्मदंघ्रयः ३२ तथा न ते माधव तावकाः क्वचिद्भ्रश्यंति मार्गात्त्वयि बद्धसौ
हृदाः। त्वयाभिगुप्ता विचरंति निर्भया विनायकानीकपमूर्द्धसु प्रभो ३३ सत्त्वं विशुद्धं श्रयते भवान्स्थि
तौ शरीरिणां श्रेय उपायनं वपुः। वेदक्रियायोगतपःसमाधिभिस्तवार्हणं येन जनः समीहते ३४ सत्त्वं
न चेद्धातरिदं निजं भवेद्विज्ञानमज्ञानभिदापमार्जनं। गुणप्रकाशैरनुमीयते भवान्प्रकाशते यस्य च येन
वा गुणः ३५ न नामरूपे गुणजन्मकर्मभिर्निरूपितव्ये तव तस्य साक्षिणः। मनोवचोभ्यामनुमेयवर्त्म
नो देव क्रियायां प्रतियंत्यथापि हि ३६ शृण्वन्गृणन्संस्मरयंश्च चिंतयन्नामानि रूपाणि च मंगलानि ते
। क्रियासु यस्त्वच्चरणारविंदयोराविष्टचेता न भवाय कल्पते ३७ दिष्ट्या हरेऽस्या भवतः पदो भुवो भारोऽप
नीतस्तव जन्मनेशितुः। दिष्ट्यांकितां त्वत्पदकैः सुशोभनैर्द्रक्ष्याम गां द्यां च तवानुकंपितां ३८ न तेऽभ

कृष्ण
७

वस्येश भवस्य कारणं विना विनोदं बत तर्कयामहे। भवो निरोधः स्थितिरप्यविद्यया कृता यतस्त्वय्य
भयाश्रयात्मनि ३९ मत्स्याश्वकच्छपवराहनृसिंहहंसराजन्यविप्रविबुधेषु कृतावतारः। त्वं पासि न
स्त्रिभुवनं च यथाधुनेश भारं भुवो हर यदूत्तम वंदनं ते ४० दिष्ट्यांब ते कुक्षिगतः परः पुमानंशेन साक्षा
द्भगवान्भवाय नः। माभूद्भयं भोजपतेर्मुमूर्षोर्गोप्ता यदूनां भविता तवात्मजः ४१ श्रीशुक उवाच इत्यभि
ष्टूय पुरुषं यद्रूपमनिदं यथा। ब्रह्मेशानौ पुरोधाय देवाः प्रतिययुर्दिवं ४२ इति श्रीभागवते महापुराणे
दशमस्कंधे गर्भगतविष्णोर्ब्रह्मादिकृतस्तुतिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः २ श्रीशुक उ० अथ सर्वगुणोपेतः
कालः परमशोभनः। यर्ह्येवाजनजन्मर्क्षं शांतर्क्षग्रहतारकं १ दिशः प्रसेदुर्गगनं निर्मलोडुगणोदयं। मही
मंगलभूयिष्ठपुरग्रामव्रजाकरा २ नद्यः प्रसन्नसलिला ह्रदा जलरुहश्रियः। द्विजालिकुलसंनादस्तव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द.स्कं. ८

कावनराजयः ३ ववौवायुःसुखस्पर्शःपुण्यगंधवहःशुचिः। अग्नयश्चद्विजातीनांशांतास्तत्रसमिंधत
४ मनांस्यासन्प्रसन्नानिसाधूनामसुरद्रुहां जायमानेजनेतस्मिन्नेदुर्दुंदुभयोदिवि ५ जगुःकिंनरगंधर्वा
स्तुष्टुवुःसिद्धचारणाः। विद्याधर्यश्चननृतुरप्सरोभिःसमंतदा ६ मुमुचुर्मुनयोदेवाःसुमनांसिमुदान्विता
ः। मंदंमंदंजलधराजगर्जुरनुसागरं ७ निशीथेतमउद्भूतेजायमानेजनार्दने। देवक्यांदेवरूपिण्यांवि
ष्णुःसर्वगुहाशयः। आविरासीद्यथाप्राच्यांदिशींदुरिवपुष्कलः ८ तमद्भुतंबालकमंबुजेक्षणंचतुर्भु
जंशंखगदाद्युदायुधं। श्रीवत्सलक्ष्मंगलशोभिकौस्तुभंपीतांबरंसांद्रपयोदसौभगं ९ महार्हवैदूर्यकि कृष्ण ८
रीटकुंडलत्विषापरिष्वक्तसहस्रकुंतलं। उद्दामकांच्यंगदकंकणादिभिर्विरोचमानंवसुदेवऐक्षत १०
सविस्मयोत्फुल्लविलोचनोहरिंसुतंविलोक्यानकदुंदुभिस्तदा। कृष्णावतारोत्सवसंभ्रमोऽस्पृशन्मुदा

द्विजेभ्योऽयुतमाप्लुतोगवां ११ अथैनमस्तौदवधार्यपूरुषंपरंनतांगःकृतधीःकृतांजलिःस्वरोचिषा
भारतसूतिकागृहंविरोचयंतंगतभीःप्रभाववित् १२ वसुदेवउवाच विदितोसिभवान्साक्षात्पुरु
षःप्रकृतेःपरः। केवलानुभवानंदस्वरूपःसर्वबुद्धिदृक् १३ सएवस्वप्रकृत्येदंसृष्ट्वाग्रेत्रिगुणात्मकं।
तदनुत्वंह्यप्रविष्टःप्रविष्टइवभाव्यसे १४ यथेमेऽविकृताभावास्तथातेविकृतैःसह। नानावीर्याःपृ
थग्भूताविराजंजनयंतिहि १५ संनिपत्यसमुत्पाद्यदृश्यंतेऽनुगताइव। प्रागेवविद्यमानत्वान्नतेषा
मिहसंभवः १६ एवंभवान्बुद्ध्यनुमेयलक्षणैर्ग्राह्यैर्गुणैःसन्नपितद्गुणाग्रहः। अनावृतत्वाद्बहिरंतरं
नतेसर्वस्यसर्वात्मनआत्मवस्तुनः १७ यआत्मनोदृश्यगुणेषुसन्नितिव्यवस्यतेस्वव्यतिरेकतोऽ
बुधः। विनानुवादंनचतन्मनीषितंसम्यग्यतस्त्यक्तमुपाददत्पुमान् १८ त्वत्तोस्यजन्मस्थितिसंय

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

माद्विभो वदंत्यनीहादगुणादविक्रियात। त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुध्यते तदाश्रयत्वादुपचर्यते गु
द०पू० ९ णैः १९ स त्वं त्रिलोकस्थितये स्वमायया बिभर्षि शुक्लं खलु वर्णमात्मनः। सर्गाय रक्तं रजसोपबृं
हितं कृष्णं च वर्णं तमसा जनात्यये २० त्वमस्य लोकस्य विभो रिरक्षिषुर्गृहे वतीर्णोसि ममाखिले
श्वर। राजन्यसंज्ञासुरकोटियूथपैर्निर्व्यूह्यमाना निहनिष्यसे चमूः २१ अयं त्वसभ्यस्तव जन्म नौ गृ
हे श्रुत्वाऽग्रजांस्ते न्यवधीत्सुरेश्वर। स तेऽवतारं पुरुषैः समर्पितं श्रुत्वाधुनैवाभिसरत्युदायुधः २२ श्रीशु कृस
क उवाच अथैनमात्मजं वीक्ष्य महापुरुषलक्षणं। देवकी तमुपाधावत्कंसाद्भीता सुविस्मिता २३ दे ९
वक्युवाच रूपं यत्तत्प्राहुरव्यक्तमाद्यं ब्रह्मज्योतिर्निर्गुणं निर्विकारं। सत्तामात्रं निर्विशेषं निरीहं स
त्वं साक्षाद्विष्णुरध्यात्मदीपः २४ नष्टे लोके द्विपरार्द्धावसाने महाभूतेष्वादिभूतं गतेषु। व्यक्तेऽव्यक्तं का

लवेगेन याते भवानेकः शिष्यतेशेषसंज्ञः २५ योयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबंधो चेष्टामाहुश्चेष्टते येन
विश्वं। निमेषादिर्वत्सरांतो महीयांस्तं त्वेशानं क्षेमधाम प्रपद्ये २६ मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन् लो
कान्सर्वान्निर्भयं नाध्यगच्छत। त्वत्पादाब्जं प्राप्य यदृच्छयाद्य स्वस्थः शेते मृत्युरस्मादपैति २७ स त्वं घो
रादुग्रसेनात्मजान्नस्त्राहि त्रस्तान्भृत्यवित्रासहासि। रूपं चेदं पौरुषं ध्यानधिष्ण्यं मा प्रत्यक्षं मांसदृशां कृ
षीष्टाः २८ जन्म ते मय्यसौ पापो मा विद्यान्मधुसूदन। समुद्विजे भवद्धेतोः कंसादहमधीरधीः २९ उपसं
हर विश्वात्मन्नदो रूपमलौकिकं। शंखचक्रगदापद्मश्रिया जुष्टं चतुर्भुजं ३० विश्वं यदेतत्स्वतनौ नि
शांते यथावकाशं पुरुषः परो भवान्। बिभर्ति सोयं मम गर्भगोऽभूदहो नृलोकस्य विडंबनं तत् ३१ श्रीभ
गवानुवाच त्वमेव पूर्वसर्गेऽभूः पृश्निः स्वायंभुवे सति। तदायं सुतपा नाम प्रजापतिरकल्मषः ३२ यु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दृ.पू. वां वै ब्रह्मणादिष्टौ प्रजासर्गे यदा ततः। संनियम्येंद्रियग्रामं तेपाथे परमं तपः ३३ वर्षवातातपहिमघ
१० र्मकालगुणाननु। सहमानौ श्वासरोधविनिर्द्धूतमनोमलौ ३४ शीर्णपर्णानिलाहारावुपशांतेन चे
तसा। मत्तः कामानभीप्संतौ मदाराधनमीहतुः ३५ एवं वां तप्यतोस्तीव्रं तपः परमदुष्करं। दिव्यवर्ष
सहस्राणि द्वादशेयुर्मदात्मनोः ३६ तदा वां परितुष्टोहममुना वपुषानघे। तपसा श्रद्धया नित्यं भक्त्या
च हृदि भावितः ३७ प्रादुरासं वरदराड्युवयोः कामदित्सया। व्रियतां वर इत्युक्ते मादृशो वां वृतः सुतः कृष्ण
३८ अजुष्टग्राम्यविषयावनपत्यौ च दंपती। न वव्राथेऽपवर्गं मे मोहितौ देवमायया ३९ गते मयि यु १०
वां लब्ध्वा वरं मत्सदृशं सुतं। ग्राम्यान्भोगानभुंजाथां युवां प्राप्तमनोरथौ ४० अदृष्ट्वाऽन्यतमं लोके शी
लौदार्यगुणैः समं। अहं सुतो वामभवं पृश्निगर्भ इति श्रुतः ४१ तयोर्वां पुनरेवाहमदित्यामास कश्य

पात्। उपेंद्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च वामनः ४२ तृतीयेस्मिन्भवेऽहं वै तेनैव वपुषा युवां। जातो भूय
स्तयोरेव सत्यं मे व्याहृतं सति ४३ एतद्वां दर्शितं रूपं प्राग्जन्मस्मरणाय मे। नान्यथा मद्भवं ज्ञानं मर्त्य
लिंगेन जायते ४४ युवां मां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेन वासकृत्। चिंतयंतौ कृतस्नेहौ यास्येथे मद्गतिं परां
४५ श्रीशुक उवाच इत्युक्त्वासीद्धरिस्तूष्णीं भगवानात्ममायया। पित्रोः संपश्यतोः सद्यो बभूव प्रा
कृतः शिशुः ४६ ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदितः सुतं समादाय स सूतिकागृहात्। यदा बहिर्गंतुमियेष
तर्ह्यजा या योगमायाऽजनि नंदजायया ४७ तया हृतप्रत्ययसर्ववृत्तिषु द्वाःस्थेषु पौरेष्वपि शायितेष्वथ
द्वारस्तु सर्वाः पिहिता दुरत्यया बृहत्कपाटायसकीलशृंखलैः ४८ ताः कृष्णवाहे वसुदेव आगते स्व
यं व्यवर्यंत यथा तमो रवेः। ववर्ष पर्जन्य उपांशुगर्जितः शेषोन्वगाद्वारि निवारयन्फणैः ४९ मघोनि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द.स्क.१ वर्षत्यसकृद्यमानुजा गंभीरतोयौघजवोर्मिफेनिला। भयानकावर्त्तशताकुला नदी मार्गं ददौ सिंधुरिव
११ श्रियःपतेः ५० नंदव्रजं शौरिरुपेत्य तत्र तान् गोपान्प्रसुप्तानुपलभ्य निद्रया। सुतं यशोदाशयने निधाय त
त्सुतामुपादाय पुनर्गृहानगात् ५१ देवक्याः शयने न्यस्य वसुदेवोथ दारिकां। प्रतिमुच्य पदोर्लोहमा
स्ते पूर्ववदावृतः ५२ यशोदा नंदपत्नी च जातं परमबुध्यत। न तल्लिंगं परिश्रांता निद्रयापगतस्मृतिः ५३
॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे कृष्णजन्मनि तृतीयोध्यायः ३ श्रीशुक उवाच बहिरं कृष्ण
तःपुरद्वारःसर्वाः पूर्ववदावृताः। ततो बालध्वनिं श्रुत्वा गृहपालाः समुत्थिताः १ ते तु तूर्णमुपव्रज्य देव
क्या गर्भजन्म तत्। आचख्युर्भोजराजाय यदुद्विग्नः प्रतीक्षते २ स तल्पात्तूर्णमुत्थाय कालोयमिति वि ११
ह्वलः। सूतीगृहमगात्तूर्णं प्रस्खलन्मुक्तमूर्द्धजः ३ तमाह भ्रातरं देवी कृपणा करुणं सती। स्नुषेयं तव क

ल्याण स्त्रियं मा हंतुमर्हसि ४ बहवो हिंसिता भ्रातः शिशवः पावकोपमाः। त्वया दैवनिसृष्टेन पुत्रि
कैका प्रदीयतां ५ नन्वहं ते ह्यवरजा दीना हतसुता प्रभो। दातुमर्हसि मंदाया अंगेमां चरमां प्रजां ६ श्री
शुक उवाच उपगुह्यात्मजामेवं रुदंत्या दीनदीनवत्। याचितस्तां विनिर्भर्त्स्य हस्तादाचिच्छिदे खलः ७
तां गृहीत्वा चरणयोर्जातमात्रां स्वसुः सुतां। अपोथयच्छिलापृष्ठे स्वार्थोन्मूलितसौहृदः ८ सा तद्धस्तात
समुत्पत्य सद्यो देव्यंबरं गता। अदृश्यतानुजा विष्णोः सायुधाष्टमहाभुजा ९ दिव्यस्रगंबरालेपरत्नाभ
रणभूषिता। धनुःशूलेषुचर्मासिशंखचक्रगदाधरा १० सिद्धचारणगंधर्वैरप्सरःकिंनरोरगैः। उपा
हृतोरुबलिभिः स्तूयमानेदमब्रवीत् ११ किं मया हतया मंद जातः खलु तवांतकृत्। यत्र क्व वा पूर्वशत्रु
र्मा हिंसीः कृपणान्वृथा १२ इति प्रभाष्य तं देवी माया भगवती भुवि। बहुनामनिकेतेषु बहुनामा बभूव ह १३

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰स्॰ १२

तयाऽभिहितमाकर्ण्य कंसः परमविस्मितः। देवकीं वसुदेवं च विमुच्य प्रश्रितोऽब्रवीत् १४ अहो भगिन्य
हो भाम मया वां बत पाप्मना। पुरुषाद इवापत्यं बहवो हिंसिताः सुताः १५ स त्वहं त्यक्तकारुण्यस्त्य
क्तज्ञातिसुहृत्खलः। कांल्लोकान्वै गमिष्यामि ब्रह्महेव मृतः श्वसन् १६ दैवमप्यनृतं वक्ति न मर्त्या एव
केवलं। यद्विश्रम्भादहं पापः स्वसुर्निहतवाञ्छिशून् १७ मा शोचतं महाभागावात्मजान्स्वकृतं भुजः। जं
तवो न सदैकत्र दैवाधीनाः सहासते १८ भुवि भौमानि भूतानि यथा यान्त्यपयान्ति च। नायमात्मा तथैते कृष्ण
षु विपर्येति यथैव भूः १९ यथाऽनेवंविदो भेदो यत आत्मविपर्ययः। देहयोगवियोगौ च संसृतिर्न निव १२
र्तते २० तस्माद्भद्रे स्वतनयान्मया व्यापादितानपि। मानुशोच यतः सर्वः स्वकृतं विन्दतेऽवशः २१ यावद्ध
तोऽस्मि हन्तास्मीत्यात्मानं मन्यतेऽस्वदृक्। तावत्तदभिमान्यज्ञो बाध्यबाधकतामियात् २२ क्षमध्वं मम दौ

रात्म्यं साधवो दीनवत्सलाः। इत्युक्त्वाऽश्रुमुखः पादौ श्यालः स्वस्रोरथाऽग्रहीत् २३ मोचयामास निग
डाद्विश्रब्धः कन्यकागिरा। देवकीं वसुदेवं च दर्शयन्नात्मसौहृदं २४ भ्रातुः समनुतप्तस्य क्षान्तरोषा च देवकी
। व्यसृजद्वसुदेवश्च प्रहस्य तमुवाच ह २५ एवमेतन्महाभाग यथा वदसि देहिनां। अज्ञानप्रभवाहंधी
ः स्वपरेति भिदा यतः २६ शोकहर्षभयद्वेषलोभमोहमदान्विताः। मिथो घ्नन्तं न पश्यन्ति भावैर्भावं पृथ
ग्दृशः २७ कंस एवं प्रसन्नाभ्यां विशुद्धं प्रतिभाषितः। देवकीवसुदेवाभ्यामनुज्ञातोऽविशद्गृहं २८ श्रीशु
क उवाच तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां कंस आहूय मन्त्रिणः। तेभ्य आचष्ट तत्सर्वं यदुक्तं योगनिद्रया २९ आ
कर्ण्य भर्तुर्गदितं तमूचुर्देवशत्रवः। देवान्प्रति कृतामर्षा दैतेया नातिकोविदाः ३० एवं चेत्तर्हि भो
जेन्द्र पुरग्रामव्रजादिषु। अनिर्दशान्निर्दशांश्च हनिष्यामोऽद्य वै शिशून् ३१ किमुद्यमैः करिष्यन्ति देवाः स

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मरभीरवः।नित्यमुद्विग्नमनसोऽन्याघोषैर्धनुषस्तव ३२ अस्यतस्ते शरव्रातैर्हन्यमानाः समंततः।जि द.पू.
जीविषव उत्सृज्यपलायनपरायणः ३३ केचित्प्रांजलयोदीनान्यस्तशस्त्रादिवौकसः।मुक्तकच्छशि १२
खाः केचिद्भीताः स्म इतिवादिनः ३४ नत्वंविस्मृतशस्त्रास्त्रान्विरथान्भयसंवृतान्।हंस्यन्यासक्तविमुखा
न्भग्नचापानयुध्यतः ३५ किंक्षेमशूरैर्विबुधैरसंयुगविकत्थनैः।रहोजुषाकिंहरिणाशंभुनावावनौक
सा ३६ किमिंद्रेणाऽल्पवीर्येणब्रह्मणावातपस्यता।तथापिदेवाःसापत्न्यान्नोपेक्ष्याइतिमन्महे।त कृ.ल
तस्तन्मूलखनने नियुंक्ष्वास्माननुव्रतान ३७ यथामयोऽगे समुपेक्षितोनृभिर्नशक्यतेरूढपदश्चिकित्सि १२
तुं।यथेंद्रियग्राम उपेक्षितस्तथारिपुर्महान्बद्धवलोनचाल्यते ३८ मूलंविष्णुर्हिदेवानांयत्रधर्मःस
नातनः।तस्यचब्रह्मगोविप्रास्तपोयज्ञाःसदक्षिणाः ३९ तस्मात्सर्वात्मनाराजन्ब्राह्मणान्ब्रह्मवादि

नः।तपस्विनोयज्ञशीलान्गाश्चहन्मोहविर्दुघाः ४० विप्रागावश्चवेदाश्चतपःसत्यंदमःशमः।श्रद्धाद
याततितिक्षाचक्रतवश्चहरेस्तनूः ४१ सहिसर्वसुराध्यक्षोह्यसुरद्विट्गुहाशयः।तन्मूलादेवताःसर्वाःसे
श्वराःसचतुर्मुखाः।अयंवैतद्वधोपायोयदृषीणांविहिंसनं ४२ श्रीशुकउवाच एवंदुर्मंत्रिभिःकंसः
सहसंमंत्र्यदुर्मतिः।ब्रह्महिंसांहितंमेनेकालपाशावृतोऽसुरः ४३ संदिश्यसाधुलोकस्यकदनेकदनप्रि
यान्।कामरूपधरान्दिक्षुदानवान्गृहमाविशत् ४४ तेवैरजःप्रकृतयस्तमसामूढचेतसः।सतांविद्वे
षमाचेरुरारादागतमृत्यवः ४५ आयुःश्रियंयशोधर्मंलोकाना शिषएवंच।हंतिश्रेयां
सिसर्वाणिपुंसोमहदतिक्रमः ४६ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेचतुर्थोऽध्यायः ४ श्रीशुकउवाच
नंदस्त्वात्मजउत्पन्नेजाताह्लादोमहामनाः।आहूयविप्रान्वेदज्ञान्स्नातःशुचिरलंकृतः १ वाचयित्वास्वस्त्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यनंजातकर्मात्मजस्यवै।कारयामासविधिवत्पितृदेवार्चनंतथा २ धेनूनांनियुतेप्रादात्विप्रेभ्यःस
द॰स्क॰ मलंकृते।तिलाद्रीन्सप्तरत्नौघशातकौंभांबरावृतान् ३ कालेनस्नानशौचाभ्यांसंस्कारैस्तपसेज्यया
१४ ।शुद्ध्यंतिदानैःसंतुष्ट्याद्रव्याण्यात्मात्मविद्यया ४ सौमंगल्यगिरोविप्राःसूतमागधवंदिनः।गायकाश्चजगु
र्नेदुर्भेर्योदुंदुभयोमुहुः ५ व्रजःसंमृष्टसंसिक्तद्वाराजिरगृहांतरः।चित्रध्वजपताकास्रक्चैलपल्लवतोर
णैः ६ गावोवृषावत्सतराहरिद्रातैलरूषिताः।विचित्रधातुबर्हस्रग्वस्त्रकांचनमालिनः ७ महार्हव कृष्ण
स्त्राभरणकंचुकोष्णीषभूषिताः।गोपाःसमाययूराजन्नानोपायनपाणयः ८ गोप्यश्चाकर्ण्यमुदिता १४
यशोदायाःसुतोद्भवं।आत्मानंभूषयांचक्रुर्वस्त्राकल्पांजनादिभिः ९ नवकुंकुमकिंजल्कमुखपंक
जभूतयः।बलिभिस्त्वरितंजग्मुःपृथुश्रोण्यश्चलत्कुचाः १० गोप्यःसुमृष्टमणिकुंडलनिष्ककंठ्यश्चित्रांब

राःपथिशिखाच्युतमाल्यवर्षाः।नंदालयंसवलयाव्रजतीर्विरेजुर्व्यालोलकुंडलपयोधरहारशोभाः ११
ताआशिषःप्रयुंजानाश्चिरंपाहीतिबालके।हरिद्राचूर्णतैलाद्भिःसिंचंत्योजनमुज्जगुः १२ अवाद्यंतवि
चित्राणिवादित्राणिमहोत्सवे।कृष्णेविश्वेश्वरेनंतेनंदस्यव्रजमागते १३ गोपाःपरस्परंहृष्टादधिक्षीर
घृतांबुभिः।आसिंचंतोविलिंपंतोनवनीतैश्चचिक्षिपुः १४ नंदोमहामनास्तेभ्योवासोलंकारगोधनं।सू
तमागधवंदिभ्योयेन्येविद्योपजीविनः १५ तैस्तैःकामैरदीनात्मायथोचितमपूजयत्।विष्णोराराधनार्थाय
स्वपुत्रस्योदयायच १६ रोहिणीचमहाभागानंदगोपाभिनंदिता।व्यचरद्दिव्यवासःस्रक्कंठाभरणभूषिता
१७ ततआरभ्यनंदस्यव्रजःसर्वसमृद्धिमान्।हरेर्निवासात्मगुणैरमाक्रीडमभून्नृप १८ गोपान्गोकुलर
क्षायांनिरूप्यमथुरांगतः।नंदःकंसस्यवार्षिक्यंकरंदातुंकुरूद्वह १९ वसुदेवउपश्रुत्यभ्रातरंनंदमागतं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दं.स्कं. ज्ञात्वादत्त्वकरं राज्ञे ययौ तस्य विमोचनं २० तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय देहः प्राणमिवागतं ।प्रीतः प्रियतमं दो
र्भ्यां सस्वजे प्रेमविह्वलः २१ पूजितः सुखमासीनः पृष्ट्वानामयमादृतः ।प्रसक्तधीः स्वात्मजयोरिदमा
१५ ह विशांपते २२ दिष्ट्या भ्रातः प्रवयस इदानीमप्रजस्य ते ।प्रजाशाया निवृत्तस्य प्रजा यत्समपद्यत २३ दि
ष्ट्या संसारचक्रेस्मिन्वर्त्तमानः पुनर्भवः ।उपलब्धो भवानद्य दुर्लभं प्रियदर्शनं २४ नैकत्र प्रियसंवासः सु
हृदां चित्रकर्म्मणां ।ओघेन व्यूह्यमानानां प्लवानां स्रोतसो यथा २५ कच्चित्पशव्यं निरुजं भूर्यंबुतृणवीरु कृष्ण
धं ।बृहद्वनं तदधुना यत्रास्से त्वं सुहृद्वृतः २६ भ्रातर्मम सुतः कच्चित मात्रा सह भवद्व्रजे ।तातं भवंतं मत्वानो १५
भवद्भ्यामुपलालितः २७ पुंसस्त्रिवर्गो विहितः सुहृदो ह्यनुभावितः ।न तेषु क्लिश्यमानेषु त्रिवर्गोर्थाय क
ल्पते २८ नंदउवाच अहो ते देवकीपुत्राः कंसेन बहवो हताः ।एकावशिष्टावरजा कन्या सापि दिवं गता २९

नूनं ह्यदृष्टनिष्ठोयमदृष्टपरमो जनः ।अदृष्टमात्मनस्तत्त्वं यो वेद न स मुह्यति ३० वसुदेवउवाच करो
वै वार्षिको दत्तो राज्ञे दृष्टा वयं च वः ।नेह स्थेयं बहुतिथं संत्युत्पाताश्च गोकुले ३१ श्रीशुकउवाच इति
नंदादयो गोपाः प्रोक्तास्ते शौरिणा ययुः ।अनोभिरनडुद्युक्तैस्तमनुज्ञाप्य गोकुलं ३२ इति श्रीभागवते
महापुराणे दशमस्कंधे वसुदेवसंगमो नाम पंचमोध्यायः श्रीशुकउवाच नंदः पथि वचः शौरेर्न मृ
षेति विचिंतयन् ।हरिं जगाम शरणमुत्पातागमशंकितः १ कंसेन प्रहिता घोरा पूतना बालघातिनी ।
शिशूंश्चचार निघ्नंती पुरग्रामव्रजादिषु २ न यत्र श्रवणादीनि रक्षोघ्नानि स्वकर्म्मसु ।कुर्वंति सात्वतां भ
र्त्तुर्यातुधान्यश्च तत्र हि ३ सा खेचर्येकदोपेत्य पूतना नंदगोकुलं ।योषित्वा माययात्मानं प्राविशत्काम
चारिणी ४ तां केशबंधव्यतिषक्तमल्लिकां बृहन्नितंबस्तनकृच्छ्रमध्यमां ।सुवाससं कंपितकर्णभूषणत्वि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰भू॰ १६ षोल्लसत्कुंतलभूषिताननां ५ वल्गुस्मितापांगविसर्गवीक्षितैर्मनो हरंती वनितां व्रजौकसां । अमं
सतांभोजकरेण रूपिणीं गोप्यः श्रियं द्रष्टुमिवागतां पतिं ६ बालग्रहस्तत्र विचिन्वती शिशून्यदृच्छया
नंदगृहेऽसदंतकं । बालं प्रतिच्छन्ननिजोरुतेजसं ददर्श तल्पेऽग्निमिवाहितं भसि ७ विबुध्य तां बालक
मारिकाग्रहं चराचरात्माऽस निमीलितेक्षणः । अनंतमारोपयदंकमंतकं यथोरगं सुप्तमबुद्धिरज्जुधीः
८ तां तीक्ष्णचित्तामतिवामचेष्टितां वीक्ष्यांतरा कोशपरिच्छदासिवत् । वरस्त्रियं तत्प्रभयाच धर्षिते नि
रीक्षमाणे जननी ह्यतिष्ठतां ९ तस्मिन् स्तनं दुर्जरवीर्यमुल्बणं घोरांकमादाय शिशोर्ददावथ । गाढं क कृष्ण
राभ्यां भगवान् प्रपीड्य तत्प्राणैः समं रोषसमन्वितोऽपिवत् १० सा मुंच मुंचालमिति प्रभाषिणी निःपीड्य मा १६
नाऽखिलजीवमर्मणि । विवृत्य नेत्रे चरणौ भुजौ मुहुः प्रस्विन्नगात्रा क्षिपती रुरोद ह ११ तस्याः स्वनेनाति

गभीररंहसाऽद्रिर्मही द्यौश्च चचाल सग्रहा । रसा दिशश्च प्रतिनेदिरे जनाः पेतुः क्षितौ वज्रनिपातशं
कया १२ निशाचरीत्थं व्यथितस्तना व्यसुर्व्यादाय केशांश्चरणौ भुजावपि । प्रसार्य गोष्ठे निजरूपमा
स्थिता वज्राहतो वृत्र इवापतन्नृप १३ पतमानोऽपि तद्देहस्त्रिगव्यूत्यंतरद्रुमान् । चूर्णयामास राजेंद्र मह
दासीत्तदद्भुतं १४ ईषामात्रोग्रदंष्ट्रास्यं गिरिकंदरनासिकं । गंडशैलस्तनं रौद्रं प्रकीर्णारुणमूर्द्धजं १५
अंधकूपगंभीराक्षं पुलिनारोहभीषणं । बद्धसेतुभुजोर्वंघ्रि शून्यतोयह्रदोदरं १६ संतत्रसुः स्म तद्वीक्ष्य
गोपा गोप्यः कलेवरं । पूर्वं तु तन्निःस्वनितभिन्नहृत्कर्णमस्तकाः १७ बालं च तस्या उरसि क्रीडंतमकुतोभयं ।
गोप्यस्तूर्णं समभ्येत्य जगृहुर्जातसंभ्रमाः १८ यशोदारोहिणीभ्यां ताः समं बालस्य सर्वशः । रक्षां विदधिरे सम्य
ग्गोपुच्छभ्रामणादिभिः १९ गोमूत्रेण स्नापयित्वा पुनर्गोरजसाऽर्भकं । रक्षां चक्रुश्च शकृता द्वादशांगेषु नामभिः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰स्कं॰ १७

९ गोप्यः संस्पृश्य सलिलैरंगेषु करयोः पृथक्। न्यस्यात्मन्यथ बालस्य बीजन्यासमकुर्वत २१ अव्या
दजोंघ्रिमणिमांस्तव जान्वथोरू यज्ञोऽच्युतः कटितटं जठरं हयास्यः। हृत्केशवस्त्वदुर ईश इनस्तु कंठं
विष्णुर्भुजं मुखमुरुक्रम ईश्वरः कं २२ चक्र्यग्रतः सहगदो हरिरस्तु पश्चात् त्वत्पार्श्वयोर्धनुरसी मधुहा
जनश्च। कोणेषु शंख उरुगाय उपर्युपेंद्रः तार्क्ष्यः क्षितौ हलधरः पुरुषः समंतात् २३ इंद्रियाणि हृषीके
शः प्राणान्नारायणोवतु। श्वेतद्वीपपतिश्चित्तं मनो योगेश्वरोऽवतु २४ पृश्निगर्भस्तु ते बुद्धिमात्मानं भ
गवान्परः। क्रीडंतं पातु गोविंदः शयानं पातु माधवः २५ व्रजंतमव्याद्वैकुंठ आसीनं त्वां श्रियः पतिः। भुं कृष्ण १७
जानं यज्ञभुक्पातु सर्वग्रहभयंकरः २६ डाकिन्यो यातुधान्यश्च कुष्मांडा येऽर्भकग्रहाः। भूतप्रेतपिशाचा
श्च यक्षरक्षोविनायकाः २७ कोटरा रेवती ज्येष्ठा पूतना मातृकादयः। उन्मादा ये ह्यपस्मारा देहप्राणेंद्रियद्रुहः

२८ स्वप्नदृष्टा महोत्पाता वृद्धा बालग्रहाश्च ये। सर्वे नश्यंतु ते विष्णोर्नामग्रहणभीरवः २९ इति प्रणयब
द्धाभिर्गोपीभिः कृतरक्षणं। पाययित्वा स्तनं माता संन्यवेशयदात्मजं ३० तावन्नंदादयो गोपा मथुराया
व्रजं गताः। विलोक्य पूतनादेहं बभूवुरतिविस्मिताः ३१ नूनं वतर्षिः संजातो योगेशो वा समास सः। स
एव दृष्टो ह्युत्पातो यदाहानकदुंदुभिः ३२ कलेवरं परशुभिश्छित्वा तत्ते व्रजौकसः। दूरे क्षिप्त्वाऽवयव
शो न्यदहन्काष्ठवेष्टितं ३३ दह्यमानस्य देहस्य धूमश्चागुरुसौरभः। उत्थितः कृष्णनिर्भुक्तसपद्याहतपाप्म
नः ३४ पूतना लोकबालघ्नी राक्षसी रुधिराशना। जिघांसयापि हरये स्तनं दत्वाप सद्गतिं ३५ किं पुनः श्र
द्धया भक्त्या कृष्णाय परमात्मने। यच्छन्प्रियतमं किं नु रक्तास्तन्मातरो यथा ३६ पद्भ्यां भक्तहृदिस्थाभ्यां वं
द्याभ्यां लोकवंदितैः। अंगं यस्याः समाक्रम्य भगवानपि तत्स्तनं ३७ यातुधान्यपि सा स्वर्गमवाप जननीग

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द.स्कं. तिं। कृष्णस्य कृत्स्नन्नीराः किमु गावोनुमातरः ३८ पयांसि यासामपिबत् पुत्रस्नेहस्नुतान्यलं। भगवान्
१८ देवकीपुत्रः कैवल्याद्यखिलप्रदः ३९ तासामविरतं कृष्णे कुर्वतीनां सुतेक्षणं। न पुनः कल्पते राजन्
संसारोऽज्ञानसंभवः ४० कटधूमस्य सौरभ्यमवघ्राय व्रजौकसः। किमिदं कुत एवेति वदंतो व्रजमाय
युः ४१ ते तत्र वर्णितं गोपैः पूतनागमनादिकं। श्रुत्वा तन्निधनं स्वस्ति शिशोश्चासन्सुविस्मिताः ४२ नं
दः स्वपुत्रमादाय प्रेत्यागतमुदारधीः। मूर्ध्न्युपाघ्राय परमां मुदं लेभे कुरूद्वह ४३ य एतत्पूतनामोक्षं कृ कृष्ण
ष्णस्यार्भकमद्भुतं। शृणुयाच्छ्रद्धया मर्त्यो गोविंदे लभते रतिं ४४ इति श्रीभागवते महापुराणे दशम १८
स्कंधे पूतनामोक्षो नाम षष्ठोध्यायः ६ राजोवाच येन येनावतारेण भगवान्हरिरीश्वरः। करो
ति कर्णरम्याणि मनोज्ञानि च नः प्रभो १ यच्छृण्वतोऽपैत्यरतिर्वितृष्णा सत्वं च शुध्यत्यचिरेण पुंसः।

भक्तिर्हरौ तत्पुरुषे च सख्यं तदेव हारं वद मन्यसे चेत् २ अथान्यदपि कृष्णस्य तोकाचरितमद्भुतं। मा
नुषं लोकमासाद्य तज्जातिमनुरुंधतः ३ श्रीशुक उवाच कदाचिदौत्थानिककौतुकाप्लवे जन्मर्क्षयो
गे समवेतयोषितां। वादित्रगीतद्विजमंत्रवाचकैश्चकार सूनोरभिषेचनं सती ४ नंदस्य पत्नी कृतमज्ज
नादिकं विप्रैः कृतस्वस्त्ययनं सुपूजितैः। अन्नाद्यवासःस्रगभीष्टधेनुभिः संजातनिद्राक्षमशीशयच्छनैः
५ औत्थानिकौत्सुक्यमना मनस्विनी समागतान्पूजयती व्रजौकसः। नैवाशृणोद्वै रुदितं सुतस्य सा रुद
न्स्तनार्थी चरणावुदक्षिपत् ६ अधःशयानस्य शिशोरनोल्पकप्रवालमृद्वंघ्रिहतं व्यवर्तत। विध्व
स्तनानारसकुप्यभाजनं व्यत्यस्तचक्राक्षविभिन्नकूबरं ७ दृष्ट्वा यशोदाप्रमुखा व्रजस्त्रिय औत्था
निके कर्मणि याः समागताः। नंदादयश्चाद्भुतदर्शनाकुलाः कथं स्वयं वै शकटं विपर्यगात् ८ ऊचुरव्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द.पू. वस्मितमतीन्गोपान्गोपीश्चबालकाः।रुदतानेनपादेनक्षिप्तमेतन्नसंशयः ९ नतेश्रद्दधिरेगोपावा
१९ लभाषितमित्युत।अप्रमेयंबलंतस्यबालकस्यनतेविदुः १० रुदंतंसुतमादाययशोदाग्रहशं
किता।कृतस्वस्त्ययनैर्विप्रैःस्तनंस्तनमपाययत ११ पूर्ववत्तस्थापितेगोपैर्बलिभिःसपरिष्कृतं।विप्रा
हुत्वार्चयांचक्रुरीध्महुतकुशांबुभिः १२ येसूयानृतदंभेर्ष्याहिंसामानविवर्जिताः।नतेषांसत्यशीला
नामाशिषोविफलाःकृताः १३ इतिबालकमादायसामर्ग्यजुरुपाकृतैःजलैःपवित्रौषधिभिरभिषिच्य
द्विजोत्तमैः १४ वाचयित्वास्वस्त्ययनंनंदगोपःसमाहितः।हुत्वाचाग्निंद्विजातिभ्यःप्रादादन्नंमहागुणं १५ कृष्ण
गावःसर्वगुणोपेतावासःस्रक्रुक्ममालिनीः।आत्मजाभ्युदयार्थायप्रादात्तेचान्वयुंजत १६ विप्रामंत्रवि १९
दोयुक्तास्तैर्याःप्रोक्तास्तथाशिषः।तानिष्फलाभविष्यंतिनकदाचिदपिस्फुटं १७ एकदारोहमारूढंला

लयंतीसुतंसती।गरिमाणंशिशोर्वोढुंनसेहेगिरिकूटवत १८ भूमौनिधायतंगोपीविस्मिताभारपीडि
ता।महापुरुषमादध्यौजगतामासकर्मसु १९ दैत्योनाम्नातृणावर्तःकंसभृत्यःप्रणोदितः।चक्रवात
स्वरूपेणजहारासीनमर्भकं २० गोकुलंसर्वमावृण्वन्मुष्णंश्चक्षूंषिरेणुभिः।ईरयन्सुमहाघोरशब्दे
नप्रदिशोदिशः २१ मुहूर्तमभवद्गोष्ठंरजसातमसावृतं।सुतंयशोदानापश्यत्तस्मिन्न्यस्तवतीयतः २२
नापश्यत्कश्चनात्मानंपरंचापिविमोहितः।तृणावर्तनिसृष्टाभिःशर्कराभिरुपद्रुतः २३ इतिखरपव
नचक्रपांसुवर्षेसुतपदवीमबलाविलक्ष्यमाता।अतिकरुणमनुस्मरन्त्यशोचद्भुविपतितामृतवत्स
कायथागौः २४ रुदितमनुनिशम्यतत्रगोप्योभृशमनुतप्तधियोऽश्रुपूर्णमुख्यः।रुरुदुरनुपलभ्यनं
दसूनुंपवनउपारतपांसुवर्षवेगे २५ तृणावर्तःशांतरयोवात्यारूपधरोहरन्।कृष्णंनभोगतोगंतुंना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰स्कं॰ २० शक्नोद्गिरिभारभृत २६ तमश्मानं मन्यमान आत्मनो गुरुमत्तया। गले गृहीत उत्स्रष्टुं नाशक्नोदद्भुता
र्भकं २७ गलग्रहणनिश्चेष्टो दैत्यो निर्गतलोचनः। अव्यक्तरावो न्यपतत्सहबालो व्यसुर्व्रजे २८ तमंत
रिक्षात्पतितं शिलायां विशीर्णसर्वावयवं करालं। पुरं यथा रुद्रशरेण विद्धं स्त्रियो रुदंत्यो ददृशुः समे
ताः। प्रादाय मात्रे प्रतिहृत्य विस्मिताः कृष्णं च तस्योरसि लंबमानं २९ तं स्वस्तिमंतं पुरुषादनीतं विहा
यसा मृत्युमुखात्प्रमुक्तं। गोप्यश्च गोपाः किल नंदमुख्या लब्ध्वाशिषः प्रापुरतीव मोदं ३० अहो बतात्य कृष्ण २०
द्भुतमेष रक्षसा बालो निवृत्तिं गमितोऽभ्यगात्पुनः। हिंस्रः स्वपापेन विहिंसितः खलः साधुः समत्वेन भया
द्विमुच्यते ३१ किं नस्तपश्चीर्णमधोक्षजार्चनं पूर्तेष्टदत्तमुत भूतसौहृदं। यत्संपरेतः पुनरेव बालको
दिष्ट्या स्वबंधून्प्रणयन्नुपस्थितः ३२ दृष्ट्वाद्भुतानि बहुशो नंदगोपो बृहद्वने। वसुदेववचो भूयो मान

यामास विस्मितः ३४ एकदार्भकमादाय स्वांकमारोप्य भामिनी। प्रस्नुतं पाययामास स्तनं स्नेहपरि
प्लुता ३५ पीतप्रायस्य जननी सा तस्य रुचिरस्मितं। मुखं लालयती राजन् जृंभतो ददृशे इदं ३६ खं
रोदसी ज्योतिरनीकमाशाः सूर्येंदुवह्निश्वसनांबुधींश्च। द्वीपान्नगांस्तद्दुहितॄर्वनानि भूतानि यानि
स्थिरजंगमानि ३७ सा वीक्ष्य विश्वं सहसा राजन् संजातवेपथुः। संमील्य मृगशावाक्षी नेत्रे आसात्सुविस्मि
ता ३८ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे तृणावर्तमोक्षो विश्वदर्शनं नाम सप्तमोऽध्यायः। श्री
शुक उवाच गर्गः पुरोहितो राजन् यदूनां सुमहातपाः। व्रजं जगाम नंदस्य वसुदेवप्रचोदितः १ तं दृष्ट्वा
परमप्रीतः प्रत्युत्थाय कृतांजलिः। आनर्चाधोक्षजधिया प्रणिपत्य पुरःसरं २ सूपविष्टं कृतातिथ्यं गि
रा सूनृतया मुनिं। नंदयित्वाब्रवीद्ब्रह्मन् पूर्णस्य करवाम किं ३ महद्विचलनं नृणां गृहिणां दीनचेतसां

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द·पू·
२१

ति: श्रेयसामपि भगवन्कल्पते नान्यथा क्वचित् ४ ज्योतिषामयनं साक्षाद्यत्तज्ज्ञानमतींद्रियं । प्र
णीतं भवता येन पुमान्वेद परावरं ५ त्वं हि ब्रह्मविदां श्रेष्ठः संस्कारान्कर्तुमर्हसि । बालयोरनयोर्नॄणां
जन्मना ब्राह्मणो गुरुः ६ गर्ग उवाच यदूनामहमाचार्यः ख्यातश्च भुवि सर्वदा । सुतं मया संस्कृतं ते म
न्यते देवकीसुतं ७ कंसः पापमतिः सख्यं तव चानकदुंदुभेः । देवक्या अष्टमो गर्भो न स्त्री भवितुमर्हति
८ इति संचिंतयन् श्रुत्वा देवक्या दारिका वचः । अपि हंता गताशंकस्तर्हि तन्नोऽनयो भवेत् ९ नंद उवा कृष्ण
च अलक्षितोऽस्मिन्रहसि मामकैरपि गोव्रजे । कुरु द्विजातिसंस्कारं स्वस्तिवाचनपूर्वकं १० श्रीशुक उ २१
वाच एवं संप्रार्थितो विप्रः स्वचिकीर्षितमेव तत् । चकार नामकरणं गूढो रहसि बालयोः ११ अयं रोहिणीपु
त्रो रमयन्सुहृदो गुणैः । आख्यास्यते राम इति बलाधिक्याद्बलं विदुः । यदूनामपृथग्भावात्संकर्षणमुशंत्युत १२

आसन्वर्णास्त्रयो ह्यस्य गृह्णतोऽनुयुगं तनूः । शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः १३ प्रागयं वसुदेव
स्य क्वचिज्जातस्तवात्मजः । वासुदेव इति श्रीमानभिज्ञाः संप्रचक्षते १४ बहूनि संति नामानि रूपाणि च सु
तस्य ते । गुणकर्मानुरूपाणि तान्यहं वेद नो जनाः १५ एष वः श्रेय आधास्यद्गोपगोकुलनंदनः । अनेन स
र्वदुर्गाणि यूयमंजस्तरिष्यथ १६ पुरानेन व्रजपते साधवो दस्युपीडिताः । अराजके रक्ष्यमाणा जिग्युर्दस्यू
न्समेधिताः १७ य एतस्मिन्महाभागाः प्रीतिं कुर्वंति मानवाः । नारयोऽभिभवंत्येतान्विष्णुपक्षानिवासुराः १८
तस्मान्नंदात्मजोऽयं ते नारायणसमो गुणैः । श्रिया कीर्त्यानुभावेन गोपायस्व समाहितः १९ इत्यात्मानं समा
दिश्य गर्गे च स्वगृहं गते । नंदः प्रमुदितो मेन आत्मानं पूर्णमाशिषां २० कालेन व्रजताल्पेन गोकुले राम
केशवौ । जानुभ्यां सह पाणिभ्यां रिंगमाणौ विजह्रतुः २१ तावंघ्रियुग्ममनुकृष्य सरीसृपंतौ घोषप्रघोषरु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰स्क॰ २२

विरेव्रजकर्दमेषु। तत्नादहृष्टमनसावनुसृत्य लोकं मुग्धप्रभीतवदुपेयतुरंतिमात्रोः २२ तन्मात
रो निजसुतौ घृणया स्नुवंत्यौ पंकांगरागरुचिरावुपगृह्य दोर्भ्यां दत्वास्तनं प्रपिबतोः स्म मुखं निरीक्ष्य
मुग्धस्मिताल्पदशनं ययतुः प्रमोदं २३ यर्ह्यंगनादर्शनीयकुमारलीलावंतर्व्रजे तदबलाः प्रगृहीतपुच्छै
ःवत्सैरितस्ततउभावनुकृष्यमाणौ प्रेक्षंत्य उज्झितगृहा जहृषुर्हसंत्यः २४ शृंग्यग्निदंष्ट्र्यसिजलद्विज
कंटकेभ्यः क्रीडापरावतिचलौ स्वसुतौ निषेद्धुं। गृह्याणि कर्तुमपि यत्र न तज्जनन्यौ शेकात आपतुरलं मन
सोऽनवस्थां २५ कालेनाल्पेन राजर्षे रामः कृष्णश्च गोकुले। अघृष्टजानुभिः पद्भिर्विचक्रमतुरंजसा २६ ततस्तु
भगवान्कृष्णो वयस्यैर्व्रजबालकैः। सहरामो व्रजस्त्रीणां चिक्रीडे जनयन्मुदं २७ कृष्णस्य गोप्यो रुचिरं वीक्ष्य कौ
मारचापलं। शृण्वंत्याः किल तन्मातुरिति होचुः समागताः २८ वत्सान्मुंचन्क्वचिदसमये क्रोशसंजातहासः स्ते कृष्ण २२

यं स्वाद्वत्त्यथ दधिपयः कल्पितैः स्तेययोगैः। मर्कान्भोक्ष्यन्विभजति स चेन्नात्ति भांडं भिनत्ति। द्रव्यालाभे
सगृहकुपितो यात्युपक्रोश्य तोकान् २९ हस्ताग्राह्ये रचयति विधिं पीठकोलूखलाद्यैश्छिद्रं ह्यंतर्नि
हितवयुनः शिक्यभांडेषु तद्वित्। ध्वांतागारे धृतमणिगणं स्वांगमर्थप्रदीपं काले गोप्यो यर्हि गृहकृत्ये
षु सुव्यग्रचित्ताः ३१ एवं धार्ष्ट्यान्युशति कुरुते मेहनादीनि वास्तौ स्तेयोपायैर्विरचितकृतिः सुप्रतीको
यथास्ते। इत्थं स्त्रीभिः सभयनयनश्रीमुखालोकिनीभिर्व्याख्यातार्था प्रहसितमुखी न ह्युपालब्धुमैच्छत्
३२ एकदा क्रीडमानास्ते रामाद्या गोपदारकाः। कृष्णो मृदं भक्षितवानिति मात्रे न्यवेदयन् ३३ सा गृही
त्वा करे कृष्णमुपालभ्य हितैषिणी। यशोदा भयसंभ्रांतप्रेक्षणाक्षमभाषत ३४ कस्मान्मृदमदांतात्म
न्भवान्भक्षितवान्रहः। वदंति तावका ह्येते कुमारास्तेऽग्रजोऽप्ययं ३५ नाहं भक्षितवानंब सर्वे मिथ्याभिशं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰पू॰
२३

भितः। यदि सत्यगिरस्तर्हि समक्षं पश्य मे मुखं ३६ यद्येवं तर्हि व्यादेहीत्युक्तः स भगवान्हरिः। व्या
दत्ताव्याहतैश्वर्यः क्रीडामनुजबालकः ३७ सा तत्र ददृशे विश्वं जगत्स्थास्नु च खं दिशः। साद्रिद्वीपाब्धिभू
गोलं सवाय्वग्नीन्दुतारकं ३८ ज्योतिश्चक्रं जलं तेजो नभस्वान्वियदेव च। वैकारिकाणीन्द्रियाणि मनो
मात्रा गुणास्त्रयः ३९ एतद्विचित्रं सह जीवकालस्वभावकर्माशयलिंगभेदं। सूनोस्तनौ वीक्ष्य विदारितास्ये
व्रजं सहात्मानमवाप शंकां ४० किं स्वप्न एतदुत देवमाया किं वा मदीयो बत बुद्धिमोहः। अथो अमुष्यैव
ममार्भकस्य यः कश्चनौत्पत्तिक आत्मयोगः ४१ अथो यथावन्न वितर्कगोचरं चेतोमनःकर्मवचोभिरं
जसा। यदाश्रयं येन यतः प्रतीयते सुदुर्विभाव्यं प्रणतास्मि तत्पदं ४२ अहं ममासौ पतिरेष मे सुतो व्रजेश्व
रस्याखिलवित्तपा सती। गोप्यश्च गोपाः सह गोधनाश्च मे यन्माययेत्थं कुमतिः स मे गतिः ४३ इत्थं विदित

राम
२३

तत्त्वायां गोपिकायां स ईश्वरः। वैष्णवीं व्यतनोन्मायां पुत्रस्नेहमयीं विभुः ४४ सद्योनष्टस्मृतिर्गोपी
सारोप्यारोहमात्मजं। प्रवृद्धस्नेहकलिलहृदयासीद्यथा पुरा ४५ त्रय्या चोपनिषद्भिश्च सांख्ययोगैश्च
सात्वतैः। उपगीयमानमाहात्म्यं हरिं सामन्यतात्मजं ४६ राजोवाच। नंदः किमकरोद्ब्रह्मन्श्रेय एवं म
होदयं। यशोदा च महाभागा पपौ यस्याः स्तनं हरिः ४७ पितरौ नान्वविंदेतां कृष्णोदारार्भकेहितं। गायंत्य
द्यापि कवयो यल्लोकशमलापहं ४८ श्रीशुक उ० द्रोणो वसूनां प्रवरो धरया सह भार्यया। करिष्यमा
ण आदेशान्ब्रह्मणस्तमुवाच ह ४९ जातयोर्नौ महादेवे भुवि विश्वेश्वरे हरौ। भक्तिः स्यात्परमा लोके य
याञ्जो दुर्गतिं तरेत् ५० अस्त्वित्युक्तः स भगवान्व्रजे द्रोणो महायशाः। जज्ञे नंद इति ख्यातो यशोदा सा धरा
भवत् ५१ ततो भक्तिर्भगवति पुत्रीभूते जनार्दने। दंपत्योर्नितरामासीद्गोपगोपीषु भारत ५२ कृष्णो ब्रह्म

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द.पू.
२४

ग।ज्ञादेशं मर्त्यं कर्तुं व्रजे विभुः। मह्रागमोवमं चक्रे तेषां प्रीतिं स्वलीलया ५३ इति श्रीभागवते महा
पुराणे दशमस्कंधे विश्वरूपदर्शनं नामाष्टमोध्यायः ८ श्रीशुक उवाच एकदा गृहदासीषु यशोदानं
दगेहिनी। कर्मांतरनियुक्तासु निर्ममंथ स्वयं दधि १ यानि यानीह गीतानि तद्बालचरितानि च। दधि
निर्मंथने काले स्मरंती तान्यगायत २ क्षौमं वासः पृथुकटितटे बिभ्रती सूत्रनद्धं पुत्रस्नेहस्नुतकुचयु
गं जातकंपं च सुभ्रूः। रज्ज्वाकर्षश्रमभुजचलत्कंकणौ कुंडले च स्विन्नं वक्त्रं कबरविगलन्मालती नि
र्ममंथ ३ तां स्तन्यकाम आसाद्य मथ्नंतीं जननीं हरिः। गृहीत्वा दधिमंथानं न्यषेधत्प्रीतिमावहन् ४ कृष्ण
तमंकमारूढमपाययत्स्तनं स्नेहस्नुतं सस्मितमीक्षती मुखं। अतृप्तमुत्सृज्य जवेन सा ययावुत्सिच्यमा २४
ने पयसि त्वधिश्रिते ५ संजातकोपः स्फुरितारुणाधरं संदश्य दद्भिर्दधिमंथभाजनं। भित्त्वा मृषाश्रुर्दृषद

श्मना रहो जघास हैयंगवमंतरंगतः ६ उत्तार्य गोपी सुशृतं पयः पुनः प्रविश्य संदृश्य च दध्यमत्रकं भ
ग्नं विलोक्य स्वसुतस्य कर्म तज्जहास तं चापि न तत्र पश्यती ७ उलूखलाघ्रेरुपरि व्यवस्थितं मर्काय
कामं ददतं शिचि स्थितं हैयंगवं चौर्यविशंकितेक्षणं निरीक्ष्य पश्चात्सुतमागमच्छनैः ८ तामात्तयष्टिं
प्रसमीक्ष्य सत्वरस्ततोवरुह्यापससार भीतवत्। गोप्यन्वधावन्न यमाप योगिनां क्षमं प्रवेष्टुं तपसेरितं म
नः ९ अन्वंचमाना जननी बृहच्चलच्छ्रोणीभराक्रांतगतिः सुमध्यमा। जवेन विस्रंसितकेशबंधनच्युत
प्रसूनानुगतिः परामृशत् १० कृतागसं तं प्ररुदंतमक्षिणी कषंतमंजन्मषिणी स्वपाणिना। उद्वीक्ष
माणं भयविह्वलेक्षणं हस्ते गृहीत्वा भिषयंत्यवागुरत ११ त्यक्त्वा यष्टिं सुतं भीतं विज्ञायार्भकवत्स
ला। इयेष किल तं बद्धुं दाम्नातद्वीर्यकोविदा १२ न चांतर्न बहिर्यस्य न पूर्वं नापि चापरं। पूर्वापरं बहिश्चां

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१०स्कं
२५

तज्जगतोयोजगच्चयः १३ तंमत्वात्मजमव्यक्तंमर्त्यलिंगमधोक्षजं। गोपिकोलूखलेदाम्नाबबंधप्रा
कृतंयथा १४ तद्दामबध्यमानस्यस्वार्भकस्यकृतागसः। द्व्यंगुलोनमभूत्तेनसंदधेन्यच्चगोपिका १५
यदासीत्तदपिन्यूनंतेनान्यदपिसंदधे। तदपिद्व्यंगुलंन्यूनंयद्यदादत्तबंधनं १६ एवंस्वगेहदामानि
यशोदासंदधत्यपि। गोपीनामुत्स्मयंतीनांस्मयंतीतिविस्मिताभवत् १७ स्वमातुःस्विन्नगात्रायाविस्र
स्तकवरस्रजः। दृष्ट्वापरिश्रमंकृष्णःकृपयासीत्स्वबंधने १८ एवंसंदर्शिताह्यंगहरिणाभृत्यवश्यता। स्व कृष्ण
वशेनापिकृष्णेनयस्येदंसेश्वरंवशे १९ नेमंविरिंच्योनभवोनश्रीरप्यंगसंश्रया। प्रसादंलेभिरेगोपी २५
यत्तत्प्रापविमुक्तिदात् २० नायंसुखापोभगवान्देहिनांगोपिकासुतः। ज्ञानिनांचात्मभूतानांयथा
भक्तिमतामिह २१ कृष्णस्तुगृहकृत्येषुव्यग्रायांमातरिप्रभुः। अद्राक्षीदर्जुनौपूर्वंगुह्यकौधनदात्मजौ २२

पुरानारदशापेनवृक्षतांप्रापितौमदात्। नलकूवरमणिग्रीवावितिख्यातौश्रियान्वितौ २३ इ
तिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेगोपीप्रसादोनामनवमोध्यायः ९ राजोवाच कथ्य
तांभगवन्नेतत्तयोःशापस्यकारणं। यत्तद्विगर्हितंकर्मयेनवादेवर्षेस्तमः १ श्रीशुकउवाच रुद्र
स्यानुचरौभूत्वासुदृप्तौधनदात्मजौ। कैलासोपवनेरम्येमंदाकिन्यांमदोत्कटौ २ वारुणींमदिरां
पीत्वामदाघूर्णितलोचनौ। स्त्रीजनैरनुगायद्भिश्चेरतुःपुष्पितेवने ३ अंतःप्रविश्यगंगायामंभोज
वनराजिनि। चिक्रीडतुर्युवतिभिर्गजाविवकरेणुभिः ४ यदृच्छयाचदेवर्षिर्भगवांस्तत्रकौरव। अ
पश्यन्नारदोदेवौक्षीबाणौसमबुध्यत ५ तंदृष्ट्वाव्रीडितादेव्योविवस्त्राःशापशंकिताः। वासांसिपर्य
धुःशीघ्रंविवस्त्रौनैवगुह्यकौ ६ तौदृष्ट्वामदिरामत्तौश्रीमदांधौसुरात्मजौ। तयोरनुग्रहार्थायशाप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द.पू. दाम्पविद्रंतगौ ७ श्रीनारदउवाच नह्यन्यो जुषतो जोष्यान्बुद्धिभ्रंशो रजोगुणः । श्रीमदादाभिजात्या
२६ दिर्यत्र स्त्रीद्यूतमासवः ८ हन्यंते पशवो यत्र निर्दयैरजितात्मभिः । मन्यमानैरिमं देहमजरामृत्युनश्वरं
९ देवसंज्ञितमप्यंते कृमिविड्भस्मसंज्ञितं । भूतध्रुक् तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः १० देहः किमन्नदातुः स्वं
निषेक्तुर्मातुरेव वा । मातुः पितुर्वा बलिनः क्रेतुरग्नेः शुनोऽपि वा ११ एवं साधारणं देहमव्यक्तप्रभवाप्ययं । को
विद्वानात्मसात्कृत्वा हंति जंतूनृतेऽसतः १२ असतः श्रीमदांधस्य दारिद्र्यं परमंजनं । आत्मौपम्येन भू
तानि दरिद्रः परमीक्षते १३ यथा कंटकविद्धांगो जंतोर्नेच्छति तां व्यथां । जीवसाम्यं गतो लिंगैर्न तथाऽवि कृष्ण
द्धकंटकः १४ दरिद्रो निरहंस्तंभो मुक्तः सर्वमदैरिह । कृच्छ्रं यदृच्छयाप्नोति तद्धि तस्य परं तपः १५ नित्यं २६
क्षुत्क्षामदेहस्य दरिद्रस्यान्नकांक्षिणः । इंद्रियाण्यनुशुष्यंति हिंसापि विनिवर्तते १६ दरिद्रस्यैव युज्यंते

साधवः समदर्शिनः । सद्भिः क्षिणोति तं तर्षं तत आराद्विशुद्ध्यति १७ साधूनां समचित्तानां मुकुंदचरणै
षिणां । उपेक्ष्यैः किं धनस्तंभैरसद्भिरसदाश्रयैः १८ तदहं मत्तयोर्माध्व्या वारुण्या श्रीमदांधयोः । तमो
मदं हरिष्यामि स्त्रैणयोरजितात्मनोः १९ यदिमौ लोकपालस्य पुत्रौ भूत्वा तमःप्लुतौ । न विवाससमात्मा
नं विजानीतः सुदुर्मदौ २० अतोऽर्हतः स्थावरतां स्यातां नैवं यथा पुनः । स्मृतिः स्यान्मत्प्रसादेन तत्रापि मद
नुग्रहात् २१ वासुदेवस्य सान्निध्यं लब्ध्वा दिव्यशरच्छते । वृत्ते स्वर्लोकतां भूयो लब्धभक्ती भविष्यथः २२
श्रीशुक उवाच एवमुक्त्वा स देवर्षिर्गतो नारायणाश्रमं । नलकूवरमणिग्रीवावासतुर्यमलार्जुनौ ।
२३ ऋषेर्भागवतमुख्यस्य सत्यं कर्तुं वचो हरिः । जगाम शनकैस्तत्र यत्रास्तां यमलार्जुनौ २४ देवर्षिर्मे प्रि
यतमो यदिमौ धनदात्मजौ । तत्तथा साधयिष्यामि यद्गीतं तन्महात्मना २५ इत्यंतरेणार्जुनयोः कृष्ण

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्तुयमयोर्ययो। आत्मनिर्देशमात्रेणातिर्यग्गतमुलूखलं २६ बालेन निःकर्षतान्वगुलूखलं तद्दामो
द॰पू॰ दरेण तरसोत्कलितांघ्रिबंधौ। निःपेततुः परमविक्रमितातिवेपस्कंधप्रवालविटपौ कृतचंडशब्दौ २७
२७ तत्र श्रिया परमया ककुभः स्फुरंतौ सिद्धावुपेत्य कुजयोरिव जातवेदाः। कृष्णं प्रणम्य शिरसाखिललो
कनाथं बद्धांजली विरजसाविदमूचतुः स्म २८ कृष्ण कृष्ण महायोगिंस्त्वमाद्यः पुरुषः परः। व्यक्ताव्यक्त
मिदं विश्वं रूपं ते ब्राह्मणा विदुः २९ त्वमेकः सर्वभूतानां देहास्वात्मेंद्रियेश्वरः। त्वमेव कालो भगवान्विष्णु कृष्ण
रव्यय ईश्वरः ३० त्वं महान्प्रकृतिः सूक्ष्मा रजःसत्वतमोमयी। त्वमेव पुरुषोध्यक्षः सर्वक्षेत्रविकारवित् २७
३१ गृह्यमाणैस्त्वमग्राह्यो विकारैः प्राकृतैर्गुणैः। को न्विहार्हति विज्ञातुं प्राक्सिद्धं गुणसंवृतः ३२ तस्मै
तुभ्यं भगवते वासुदेवाय वेधसे। आत्मद्योतगुणैश्छन्नमहिम्ने ब्रह्मणे नमः ३३ यस्यावतारा ज्ञायंते शरीरेषु

शरीरिणः। तैस्तैरतुल्यातिशयैर्वीर्यैर्देहिष्वसंगतैः ३४ स भवान्सर्वलोकस्य भवाय विभवाय च। अवती
र्णोंशभागेन सांप्रतं पतिराशिषां ३५ नमः परमकल्याण नमः परममंगल। वासुदेवाय शांताय यदूनां
पतये नमः ३६ अनुजानीहि नौ भूमंस्तवानुचरकिंकरौ। दर्शनं नौ भगवत ऋषेरासीदनुग्रहात् ३७ वा
णी गुणानुकथने श्रवणौ कथायां हस्तौ च कर्मसु मनस्तव पादयोर्नः। स्मृत्यां शिरस्तव निवासजगत्प्र
णामे दृष्टिः सतां दर्शनेस्तु भवत्तनूनां ३८ श्रीशुक उवाच इत्थं संकीर्तितस्ताभ्यां भगवान्गोकुलेश्वरः
दाम्ना चोलूखले बद्धः प्रहसन्नाह गुह्यकौ ३९ श्रीभगवानुवाच ज्ञातं मम पुरैवैतदृषिणा करुणात्मना
यच्छ्रीमदांधयोर्वाग्भिर्विभ्रंशोनुग्रहः कृतः ४० साधूनां समचित्तानां सुतरां मत्कृतात्मनां। दर्शनान्नो
भवेद्बंधः पुंसोक्ष्णोः सवितुर्यथा ४१ तद्गच्छतं मत्परमौ नलकूवर सादनं। संजातो मयि भावो वामीप्सितः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द.पू. परमोऽभवः ४२ श्रीशुक उवाच इत्युक्तौ तौ परिक्रम्य प्रणम्य च पुनः पुनः बद्धोलूखलमामंत्र्य जग्मतु
१८ र्दिशमुत्तरां ४३ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे द्रुमपातो नाम दशमोऽध्यायः श्रीशुक उ
गोपा नंदादयः श्रुत्वा द्रुमयोः पततो रवं । तत्राजग्मुः कुरुश्रेष्ठ निर्घातभयशंकिताः १ भूम्यां निपतितौ
तत्र ददृशुर्यमलार्जुनौ । बभ्रमुस्तदविज्ञाय लक्ष्यं पतनकारणं २ उलूखलं विकर्षंतं दाम्ना बद्धं च बा
लकं । कस्येदं कुत आश्चर्यमुत्पात इति कातराः ३ बाला ऊचुरनेनेति तिर्यग्गतमुलूखलं । विकर्षता म कृष्ण
ध्यगेन पुरुषावप्यचक्ष्महि ४ न ते तदुक्तं जगृहुर्न घटेतेति तस्य तत् । बालस्योत्पाटनं तर्वोः केचित्संदि १८
ग्धचेतसः ५ उलूखलं विकर्षंतं दाम्ना बद्धं स्वमात्मजं । विलोक्य नंदः प्रहसद्वदनो विमुमोच ह ६ गोपी
भिः स्तोभितोऽनृत्यद्भगवान्बालवत्क्वचित् । उद्गायति क्वचिन्मुग्धस्तद्वशो दारुयंत्रवत् ७ बिभर्ति क्वचि

दाज्ञप्तः पीठकोन्मानपादुकं । बाहुक्षेपं च कुरुते स्वानां च प्रीतिमावहन् ८ दर्शयंस्तद्विदां लोक आत्मनो
भृत्यवश्यतां । व्रजस्योवाह वै हर्षं भगवान्बालचेष्टितैः ९ सरित्तीरगतं कृष्णं भग्नार्जुनमथाह्वयत् । ज
न्मर्क्षमद्य भवतो विप्रेभ्यो देहि गाः शुचिः १० पश्य पश्य वयस्यांस्ते मातृमृष्टान्स्वलंकृतान् । त्वं च स्ना
तः कृताहारो विहरस्व स्वलंकृतः । नोपेयातां यदाहूतौ क्रीडासंगेन पुत्रकौ । यशोदां प्रेषयामास रोहि
णीं पुत्रवत्सलां १२ इत्थं यशोदा तमशेषशेखरं मत्वा सुतं स्नेहनिबद्धधीर्नृप । हस्ते गृहीत्वा सह राममच्
युतं नीत्वा स्ववाटं कृतवत्यथोदयं १३ क्रीडंतं सा सुतं बालैरतिवेलं सहाग्रजं । यशोदाजोहवीत्कृष्णं पु
त्रस्नेहस्नुतस्तनी १४ कृष्ण कृष्णारविंदाक्ष तात एहि स्तनं पिब । अलं विहारैः क्षुत्क्षांतः क्रीडाश्रांतोऽसि
पुत्रक १५ हे रामागच्छ तातासु सानुजः कुलनंदनः । प्रातरेव कृताहारस्तद्भवान्भोक्तुमर्हति १६ प्रतीक्षते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द.पू.
२९

त्वां दाशार्ह भोक्ष्यमाणो व्रजाधिपः। एह्यावयोः प्रियं धेहि स्वगृहान्यात बालकाः १७ श्रीशुक उवाच
गोपवृद्धा महोत्पातानेनुभूय बृहद्वने। नंदादयः समागम्य व्रजकार्यममंत्रयन् १८ तत्रोपनंदनामाह गो
पो ज्ञानवयोधिकः। देशकालार्थतत्त्वज्ञः प्रियकृद्रामकृष्णयोः १९ उत्थातव्यमितोस्माभिर्गोकुलस्य
हितैषिभिः। आयांत्यत्र महोत्पाता बालानां नाशहेतवः २० मुक्तः कथंचिद्राक्षस्या बालघ्न्या बालको ह्य
सौ। हरेरनुग्रहान्नूनमनश्चोपरि नापतत् २१ चक्रवातेन नीतोयं दैत्येन विपदं वियत्। शिलायां पतितस्तत्र कृष्ण २९
परित्रातः सुरेश्वरैः २२ यन्न म्रियेत द्रुमयोरंतरं प्राप्य बालकः। असावन्यतमो वापि तदप्यच्युतरक्षणं २३
यावदौत्पातिकोरिष्टो व्रजं नाभिभवेदितः। तावद्बालानुपादाय यास्यामोन्यत्र सानुगाः २४ वनं वृंदावन
नाम पशव्यं नवकाननं। गोपगोपीगवां सेव्यं पुण्याद्रितृणवीरुधं २५ तत्राद्यैव यास्यामः शकटान्युक्त

त्वा गोधनान्यग्रतो यांतु भवतां यदि रोचते २६ तच्छ्रुत्वैकधियो गोपाः साधु साध्विति वादिनः। व्रजा
न्स्वान्स्वान्समायुज्य ययू रूढपरिच्छदाः २७ वृद्धान्बालान्स्त्रियो राजन्सर्वोपकरणानि च। अनःस्वारोप्य गो
पाला यत्ता आत्तशरासनाः २८ गोधनानि पुरस्कृत्य शृंगाण्यापूर्य सर्वतः। तूर्यघोषेण महता ययुः सहपु
रोहिताः २९ गोप्यो रूढरथा नूत्नकुचकुंकुमकांतयः। कृष्णलीला जगुः प्रीता निष्ककंठ्यः सुवाससः ३०
तथा यशोदारोहिण्यावेकं शकटमास्थिते। रेजतुः कृष्णरामाभ्यां तत्कथाश्रवणोत्सुके ३१ वृंदावनं संप्रवि
श्य सर्वकालसुखावहं। तत्र चक्रुर्व्रजावासं शकटैरर्द्धचंद्रवत् ३२ वृंदावनं गोवर्द्धनं यमुनापुलिनानि
च। वीक्ष्यासीदुत्तमा प्रीती राममाधवयोर्नृप ३३ एवं व्रजौकसां प्रीतिं यच्छंतौ बालचेष्टितैः। कलवा
क्यैः स्वकालेन वत्सपालौ बभूवतुः ३४ अविदूरे व्रजभुवः सह गोपालदारकैः। चारयामासतुर्वत्सा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द.स्कं. त्रानाक्रीडापरिछदौ ३५ क्वचिद्वादयतो वेणुं क्षेपणैः क्षिपतः क्वचित् । क्वचित्पादैः किंकिणीभिः क्व
३० चित्कृत्रिमगोवृषैः ३६ वृषायमाणौ नर्दंतौ युयुधाते परस्परं । अनुकृत्य रुतैर्जंतूंश्चेरतुः प्राकृतौ यथा
३७ कदाचिद्यमुनातीरे वत्सांश्चारयतोः स्वकैः । वयस्यैः कृष्णबलयोर्जिघांसुर्दैत्य आगमत् ३८ तं वत्स
रूपिणं वीक्ष्य वत्सयूथगतं हरिः । दर्शयन्बलदेवाय शनैर्मुग्ध इवासदत् ३९ गृहीत्वाऽपरपादाभ्यां सह
लांगूलमच्युतः । भ्रामयित्वा कपित्थाग्रे प्राहिणोद्गतजीवितं । स कपित्थैर्महाकायः पात्यमानैः पपात ह कृष्ण
४० तं वीक्ष्य विस्मिता बालाः शशंसुः साधु साध्विति । देवाश्च परिसंतुष्टा बभूवुः पुष्पवर्षिणः ४१ तौ वत्स ३०
पालकौ भूत्वा सर्वलोकैकपालकौ । सप्रातराशौ गोवत्सांश्चारयंतौ विचेरतुः ४२ स्वं स्वं वत्सकुलं सर्वे पाय
यिष्यंत एकदा । गत्वा जलाशयाभ्याशं पाययित्वा पपुर्जलं ४३ ते तत्र ददृशुर्बाला महासत्वमवस्थितं । त

त्रसुर्वज्रनिर्भिन्नं गिरेः शृंगमिव च्युतं ४४ स वै बको नाम महानसुरो बकरूपधृक् । आगत्य सहसा कृ
ष्णं तीक्ष्णतुंडोऽग्रसद्बली ४५ कृष्णं महाबकग्रस्तं दृष्ट्वा रामादयोऽर्भकाः । बभूवुरिंद्रियाणीव विना प्रा
णं विचेतसः ४६ तं तालुमूलं प्रदहंतमग्निवद्गोपालसूनुं पितरं जगद्गुरोः । चच्छर्द सद्योऽतिरुषाऽक्षतं
बकस्तुंडेन हंतुं पुनरभ्यपद्यत ४७ तमापतंतं स निगृह्य तुंडयोर्दोर्भ्यां बकं कंससखं सतां पतिः । प
श्यत्सु बालेषु ददार लीलया मुदावहो वीरणवद्दिवौकसां ४८ तदा बकारिं सुरलोकवासिनः समा
किरन्नंदनमल्लिकादिभिः । समीडिरे चानकशंखसंस्तवैस्तद्वीक्ष्य गोपालसुता विसिस्मिरे ४९ मुक्तं
बकास्यादुपलभ्य दारका रामादयः प्राणमिवेंद्रियो गणः । स्थानागतं तं परिरभ्य निर्वृताः प्रणीय व
त्सान्व्रजमेत्य तज्जगुः ५० श्रुत्वा तद्विस्मिता गोपा गोप्यश्चातिप्रियादृताः । प्रेत्यागतमिवोत्सुकादैक्ष

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द.पू. ३१

तत्क्षितेक्षणाः ५१ अहोवतास्यवालस्यवहवोमृत्यवोऽभवन्। अप्यासीद्विप्रियंतेषांकृतंपूर्वंयतोभयं
५२ अथाप्यभिभवंत्येनंनैवंतेघोरदर्शनाः। जिघांसयैनमासाद्यनश्यंत्यग्नौपतंगवत् ५३ अहोब्रह्म
विदांवाचोनासत्याःसंतिकर्हिचित्। गर्गोयदाहभगवानन्वभावितथैवतत् ५४ इतिनंदादयोगोपाःकृ
ष्णरामकथांमुदा। कुर्वंतोरममाणाश्चनाविंदन्भववेदनां ५५ एवंविहारैःकौमारैःकौमारंजहतुर्व्रजे॥
निलायनैःसेतुवंधैर्मर्कटोत्प्लवनादिभिः ५६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेवत्सवकवधो
नामैकादशोध्यायः श्रीशुकउवाच क्वचिद्वनाशायमनोदधद्व्रजात्प्रातःसमुत्थायवयस्यवत्स
पान्। प्रबोधयन्शृंगरवेणचारुणाविनिर्गतोवत्सपुरःसरोहरिः १ तेनैवसाकंपृथुकाःसहस्रशः
स्निग्धाःसुशिग्वेत्रविषाणवेणवः। स्वकान्सहस्रोपरिसंख्ययान्वितान्वत्सान्पुरस्कृत्यविनिर्ययुर्मुदा २

कृष ३१

कृष्णवत्सैरसंख्यातैर्यूथीकृत्यस्ववत्सकान्। चारयंतोर्भलीलाभिर्विजह्रुस्तत्रतत्रह ३ फलप्रवाल
स्तवकसुमनःपिछधातुभिः। काचगुंजामणिस्वर्णभूषिताअप्यभूषयन् ४ मुष्णंतोऽन्योन्यशिक्यादी
न्ज्ञातानाराच्चचिक्षिपुः। तत्रत्याश्चपुनर्दूराद्धसंतश्चपुनर्ददुः ५ यदिदूरंगतःकृष्णोवनशोभेक्षणायतं
। अहंपूर्वमहंपूर्वमितिसंस्पृश्यरेमिरे ६ केचिद्वेणून्वादयंतोध्मांतःशृंगाणिकेचन। केचिद्भृंगैःप्रगायं
तःकूजंतःकोकिलैःपरे ७ विछायाभिःप्रधावंतोगछंतःसाधुहंसकैः। वकैरुपविशंतश्चनृत्यंतश्चकला
पिभिः ८ विकर्षंतःकीशवालानारोहंतश्चतैर्द्रुमान्। विकुर्वंतश्चतैःसाकंप्लवंतश्चपलाशिषु ९ साकं
भेकैर्विलंघंतःसरितःस्रवसंप्लुताः। हसंतश्चप्रतिछायाःशपंतश्चप्रतिस्वनान् १० इत्थंसतांब्रह्मसु
खानुभूत्यादास्यंगतानांपरदैवतेन। मायाश्रितानांनरदारकेणसाकंविजह्रुःकृतपुण्यपुंजाः ११

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द.पू. यत्पादपांसुर्वहुजन्मकृछ्रधृतात्मभिर्योगिभिरप्यगम्यः।स एषयत्तद्दृग्विषयः स्वयंस्थितः किंवर्ण्यते
३२ दिष्टमहोव्रजौकसां १२ अथाघनामाभ्यपतन्महासुरस्तेषांसुखक्रीडनवीक्षणाऽक्षमः।नित्यंयदंतर्नि
जजीवितेप्सुभिःपीतामृतैरप्यमरैःप्रतीक्ष्यते १३ दृष्ट्वार्भकान्कृष्णमुखानघासुरःकंसानुशिष्टःसबकी
बकानुजः।अयंतुमेसोदरनाशकृत्तयोर्द्वयोर्ममैनंसबलंहनिष्ये १४ एतेयदामत्सुहृदोस्तिलापःकृता
स्तदानष्टसमाव्रजौकसः।प्राणेगतेवर्ष्मसुकानुचिंताप्रजासवःप्राणभृतोहिएते १५ इतिव्यवस्याजग कृ.ल
रंबृहद्वपुःसयोजनायाममहाद्रिपीवरं।धृत्वाद्भुतंव्यात्तगुहाननंतदापथिव्यशेतग्रसनाशयाखलः ३२
१६ धराधरोष्ठोजलदोत्तरोष्ठोदर्याननांतोगिरिशृंगदंष्ट्रः।ध्वांतांतरास्योवितताध्वजिह्वःपरुषानिलश्वा
सदवेक्षणोष्मः १७ दृष्ट्वातंतादृशंसर्वेमत्वावृंदावनश्रियं।व्यात्ताजगरतुंडेनह्युत्प्रेक्षंतेस्मलीलया १८

अहोमित्राणिगदतसत्वकूटंपुरःस्थितं।अस्मत्संग्रसनव्यात्तव्यालतुंडायतेनवा १९ सत्यमर्कक
रारक्तमुत्तराहनुवद्घनं।अधराहनुवद्रोधस्तत्प्रतिछाययाऽरुणा २० प्रतिस्पर्द्धेतेसृक्किभ्यांसव्यास
व्येनगोदरे।तुंगशृंगालयोप्येतास्तद्दंष्ट्राभिश्चपश्यत २१ आस्तृतायाममार्गोयंरसनांप्रतिगर्जति।एषा
मंतर्गतध्वांतमेतदप्यंतराननं २२ दावोष्णखरवातोयंश्वासवद्भातिपश्यत।तद्दग्धसत्वदुर्गंधोप्यंतरामि
षगंधवत २३ अस्मान्किमत्रग्रसितानिविष्टानयंतथाचेद्बकवद्विनंक्ष्यति।क्षणादनेनेतिबकार्युशं
न्मुखंवीक्ष्योद्धसंतःकरताडनैर्ययुः २४ इत्थंमिथोऽतथ्यमतज्ज्ञभाषितंश्रुत्वाविचिंत्येत्यमृषामृषाय
ते।रक्षोविदित्वाऽखिलभूतहृत्स्थितःस्वानांनिरोद्धुंभगवान्मनोदधे २५ तावत्प्रविष्टास्त्वसुरोदरांतरं
परंनगीर्णाःशिशवःसवत्साः।प्रतीक्षमाणेनबकारिवेशनंहतस्वकांतस्मरणेनरक्षसा २६ तान्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰पू॰ ३३ वीक्ष्य कृष्णः सकलाभयप्रदो ह्यनन्यनाथान्स्वकरादवच्युतान्। दीनांश्च मृत्योर्जठराग्निघासान्घृ
णार्दितो दिष्टकृतेन विस्मितः २७ कृत्यं किमत्रास्य खलस्य जीवनं न वा अमीषां च सतो विनाशनं। द्व
यं कथं स्यादिति संविचिंत्य तज्ज्ञात्वाऽविशत्तुंडमशेषदृग्घरीः २८ तदा घनच्छदा देवा भयाद्धाहेति चुक्रु
शुः। जहृषुर्ये च कंसाद्याः कौणपास्त्वघबांधवाः २९ तच्छ्रुत्वा भगवान्कृष्णस्त्वव्ययः सार्भवत्सकः। चूर्णी
चिकीर्षोरात्मानं तरसा ववृधे गले ३० ततोतिकायस्य निरुद्धमार्गिणो ह्युद्गीर्णदृष्टेर्भ्रमतस्त्वितस्ततः। पूर्णो कृष्ण
न्तरंगे पवनो निरुद्धो मूर्द्धन्विनिःपाद्य विनिर्गतो वहिः ३१ तेनैव सर्वेषु वहिर्गतेषु प्राणेषु वत्सान्सुहृ ३३
दः परेतान्। दृष्ट्या स्वयोत्थाप्य तदन्वितः पुनर्वक्त्रान्मुकुंदो भगवान्विनिर्ययौ ३२ पीनाहिभोगोत्थित
मद्भुतं महत ज्योतिः स्वधाम्ना ज्वलयद्दिशो दश। प्रतीक्ष्य खेऽवस्थितमीशनिर्गमं विवेश तस्मिन्मिषतो

दिवौकसां ३३ ततोतिहृष्टाः स्वकृतोऽकृतार्हणं पुष्पैः सुरा अप्सरसश्च नर्तनैः। गीतैः सुगा वाद्यधरा
श्च वाद्यकैः स्तवैश्च विप्रा जयनिस्वनैर्गणाः ३४ तदद्भुतस्तोत्रसुवाद्यगीतिकाजयादिनैकोत्सवमं
गलस्वनान्। श्रुत्वा स्वधाम्नोऽन्त्यज आगतोऽचिराद्दृष्ट्वा महीशस्य जगाम विस्मयं ३५ राजन्नाजगरं चर्म
शुष्कं वृंदावनेऽद्भुतं। व्रजौकसां वहुतिथं वभूवाक्रीडगह्वरं ३६ एतत्कौमारजं कर्म हरेरात्माहिमोक्षणं।
मृत्योः पौगंडके वाला दृष्ट्वोचुर्विस्मिता व्रजे ३७ नैतद्विचित्रं मनुजार्भमायिनः परावराणां परमस्य वे
धसः। अघोपि यत्स्पर्शनधौतपातकः। प्रापात्मसात्म्यं त्वसतां सुदुर्लभं ३८ सकृद्यदंगप्रतिमांतराहि
ता मनोमयी भागवतीं ददौ गतिं। स एव नित्यात्मसुखानुभूत्यभिव्युदस्तमायः परमो ग किं पुनः ३९
स्तनद्ववाव इत्थं द्विजा यादवदेवदत्तः श्रुत्वा स्वरातुश्चरितं विचित्रं। पप्रच्छ भूयोपि तदेव पुण्यं वैयासकिं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰पू॰ ३४ यन्निगृहीतचेताः ४० राजोवाच ब्रह्मन्कालांतरकृतं तत्कालीनं कथं भवेत्। यत्कौमारे हरिकृतं
जगुः पौगंडकेऽर्भकाः ४१ तद्ब्रूहि मे महायोगिन्परं कौतूहलं गुरो। नूनमेतद्धरेरेव माया भवति नान्य
था ४२ वयं धन्यतमा लोके गुरोऽपि क्षत्रबंधवः। यत्पिबामो मुहुस्त्वत्तः पुण्यं कृष्णकथामृतं ४३
सूत उवाच इत्थं स्म पृष्टः स तु बादरायणिस्तत्स्मारितानंतहृताखिलेंद्रियः। कृच्छ्रात्पुनर्लब्धबहि
र्दृशिः शनैः प्रत्याह तं भागवतोत्तमोत्तमं ४४ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधेऽघासुरवधो कृष्ण ३४
नाम द्वादशोऽध्यायः श्रीशुक उवाच साधु पृष्टं महाभाग त्वया भागवतोत्तम। यन्नूतनयसीशस्य
शृण्वन्नपि कथां मुहुः १ सतामयं सारभृतां निसर्गो यदर्थवाणीश्रुतिचेतसामपि। प्रतिक्षणं नव्यवदच्यु
तस्य यत्स्त्रिया विटानामिव साधुवार्ता २ शृणुष्वावहितो राजन्नपि गुह्यं वदामि ते। ब्रूयुः स्निग्धस्य शि

ष्यस्य गुरवो गुह्यमप्युत ३ तथाघवदनान्मृत्यो रक्षित्वा वत्सपालकान्। सरःपुलिनमानीय भगवा
निदमब्रवीत् ४ अहोऽतिरम्यं पुलिनं वयस्याः स्वकेलिसंपन्मृदुलाच्छवालुकं। स्फुटत्सरोगंधहृतालिप
त्रिकध्वनिप्रतिध्वानलसद्द्रुमाकुलं ५ अत्र भोक्तव्यमस्माभिर्दिवारूढं क्षुधार्दिताः। वत्साः समीपेऽपः पी
त्वा चरंतु शनकैस्तृणं ६ तथेति पाययित्वार्भा वत्सानारुध्य शाद्वले। मुक्त्वा शिक्यानि बुभुजुः समं भगव
ता मुदा ७ कृष्णस्य विष्वक्पुरुराजिमंडलैरभ्याननाः फुल्लदृशो व्रजार्भकाः। सहोपविष्टा विपिने विरेजु
श्छदा यथांभोरुहकर्णिकायाः ८ केचित्पुष्पैर्दलैः केचित्पल्लवैरंकुरैः फलैः। शिग्भिस्त्वग्भिर्दृषद्भिश्च बुभुजुः
कृतभाजनाः ९ सर्वे मिथो दर्शयंतः स्वस्वभोज्यरुचिं पृथक्। हसंतो हासयंतश्चाभ्यवजह्रुः सहेश्वराः १०
विभ्रद्वेणुं जठरपटयोः शृंगवेत्रे च कक्षे वामे पाणौ मसृणकवलं तत्फलान्यंगुलीषु। तिष्ठन्मध्ये स्वपरिसु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

हृदो हासयन्नर्मभिः स्वैः स्वर्गे लोके मिषति बुभुजे यज्ञभुक् बालकेलिः ११ भारतैवं वत्सपेषु भुंजानेष्व
द.स्क. च्युतात्मसु। वत्सास्त्वंतर्वने दूरं विविशुस्तृणलोभिताः १२ तान्दृष्ट्वा भयसंत्रस्तानूचे कृष्णोऽस्य भीभयं।
३५ मित्राण्याशान्मा विरमतेहानेष्ये वत्सकानहं १३ इत्युक्त्वाऽद्रिदरीकुंजगह्वरेष्वात्मवत्सकान्। विचिन्वन्भ
गवान्कृष्णः सपाणिकवलो ययौ १४ अंभोजन्मजनिस्तदंतरगतो मायार्भकस्येशितुर्द्रष्टुं मंजु महित्वमन्य
दपि तद्वत्सानितो वत्सपान्। नीत्वान्यत्र कुरूद्वहांतरदधात्खेऽवस्थितो यः पुरा दृष्ट्वाऽघासुरमोक्षणं प्रभ हरि
वतः प्राप्तः परं विस्मयं १५ ततो वत्सानदृष्ट्वैत्य पुलिनेपि च वत्सपान्। उभावपि वने कृष्णो विचिकाय सम ३५
ंततः १६ क्वाप्यदृष्ट्वांतर्विपिने वत्सान्पालांश्च विश्ववित्। सर्वं विधिकृतं कृष्णः सहसाऽवजगाम ह १७ तत
ः कृष्णो मुदं कर्तुं तन्मातॄणां च कस्य च। उभयायितमात्मानं चक्रे विश्वकृदीश्वरः १८ यावद्वत्सपवत्सकाल्प

कवपुर्यावत्करांघ्र्यादिकं यावद्यष्टिविषाणवेणुदलशिग्यावद्विभूषांबरं। यावच्छीलगुणाभि
धाकृतिवयो यावद्विहारादिकं सर्वं विष्णुमयं गिरोंगवदजः सर्वस्वरूपो बभौ १९ स्वयमात्मात्मगोव
त्सान्प्रतिवार्यात्मवत्सपैः। क्रीडन्नात्मविहारैश्च सर्वात्मा प्राविशद्व्रजं २० तत्तद्वत्सान्पृथङ्नीत्वा तत्तद्गोष्ठे
निवेश्य सः। तत्तदात्माभवद्राजंस्तत्तत्सद्म प्रविष्टवान् २१ तन्मातरो वेणुरवत्वरोत्थिता उद्धृत्य दोर्भिः प
रिरभ्य निर्भरं। स्नेहस्नुतस्तन्यपयःसुधासवं मत्वा परं ब्रह्म सुतानपाययन् २२ ततो नृपोन्मर्दनमज्जले
पनालंकाररक्षातिलकाशनादिभिः। संलालितः स्वाचरितैः प्रहर्षयन्सायं गतो यामयमेन माधवः २३
गावस्ततो गोष्ठमुपेत्य सत्वरं हुंकारघोषैः परिहूतसंगतान्। स्वकान्स्वकान्वत्सतरानपाययन्मुहुर्लिहंत्यः स्र
वदौधसं पयः २४ गोगोपीनां मातृतास्मिन्नासीत्स्नेहर्द्धिकां विना। पुरोवदास्वपि हरेस्तोकता मायया वि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द.स्कं.
३६

नो २५ व्रजौकसां स्वतोकेषु स्नेहवल्ल्याब्दमन्वहं। शनैर्निःसीम ववृधे यथा कृष्णे त्वपूर्ववत् २६ इत्थमा
त्मात्मनात्मानं वत्सपालमिषेण सः। पालयन्वत्सपो वर्षं चिक्रीडे वनगोष्ठयोः २७ एकदा चारयन्वत्सान्सरामो व
नमाविशत्। पंचषासु त्रियामासु हायनापूरणीष्वजः २८ ततो विदूराच्चरतो गावो वत्सानुपव्रजं। गोव
र्द्धनाद्रिशिरसि चरंत्यो ददृशुस्तृणं २९ दृष्ट्वाथ तत्स्नेहवशोऽस्मृतात्मा स गोव्रजोऽत्यात्मपदुर्गमार्गः। द्वि
पात्ककुद्ग्रीव उदास्यपुच्छोऽगाद्धुंकृतैरास्रुपया जवेन ३० समेत्य गावोऽधो वत्सान्वत्सवत्योऽप्यपाययन्। गि
लंत्य इव चांगानि लिहंत्यः स्वौधसं पयः ३१ गोपास्तद्रोधनायासमौघ्यलज्जोरुमन्युना। दुर्गाध्वकृच्छ्रतोऽभ्ये
त्य गोवत्सैर्ददृशुः सुतान् ३२ तदीक्षणोत्प्रेमरसाप्लुताशया जातानुरागा गतमन्यवोऽर्भकान्। उदूह्य दोर्भि
ः परिरभ्य मूर्द्धनि घ्राणैरवापुः परमां मुदं ते ३३ ततः प्रवयसो गोपास्तोकाश्लेषसुनिर्वृताः। कृच्छ्राच्छनैर

कृम
३६

पगतास्तदनुस्मृत्युदश्रवः ३४ व्रजस्य रामः प्रेमर्द्धेर्वीक्ष्यौत्कंठ्यमनुक्षणं। मुक्तस्तनेष्वपत्येष्वप्यहे
तुविदचिंतयत् ३५ किमेतदद्भुतमिव वासुदेवेऽखिलात्मनि। व्रजस्य सात्मनस्तोकेष्वपूर्वं प्रेम वर्द्धते ३६
केयं वा कुत आयाता दैवी वा नार्युतासुरी। प्रायो मायास्तु मे भर्त्तुर्नान्या मेऽपि विमोहिनी ३७ इति संचिंत्य दा
शार्हो वत्सान्सवयसानपि। सर्वानाचष्ट वैकुंठं चक्षुषा वयुनेन सः ३८ नैते सुरेशा ऋषयो न चैते त्वमेव
भासीश भिदाश्रयेऽपि। सर्वं पृथक्त्वं निगमात्कथं वदेत्युक्तेन वृत्तं प्रभुणा बलोऽवैत् ३९ तावदेत्यात्मभू
रात्ममानेन त्रुट्यनेहसा। पुरोवदाब्दं क्रीडंतं ददृशे सकलं हरिं ४० यावंतो गोकुले बालाः सवत्साः सर्व
एव हि। मायाशये शयाना मे नाद्यापि पुनरुत्थिताः ४१ इत एतेऽत्र कुत्रत्या मन्मायामोहितेतरे। तावंत ए
व तत्राब्दं क्रीडंतो विष्णुना समं ४२ एवमेतेषु सु चिरं ध्यात्वा स आत्मभूः। सत्याः के कतरे नेति ज्ञातुं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द.स्क. ३७ नेष्टकार्यं चन ४३ एवं संमोहयन्विष्णुं विमोहं विश्वमोहनं। स्वयैव मायया ऽजोपि स्वयमेव विमोहितः ४
४ तम्यां तमोवन्नैहारं खद्योतार्चिरिवाहनि। महतीतरमायैश्यं निहंत्यात्मनि युंजतः ४५ तावत्सर्वे व
त्सपालाः पश्यतोऽजस्य तत्क्षणात्। व्यदृश्यंत घनश्यामाः पीतकौशेयवाससः ४६ चतुर्भुजाः शंखचक्र
गदाराजीवपाणयः। किरीटिनः कुंडलिनो हारिणो वनमालिनः ४७ श्रीवत्सांगददोरत्नकंबुकंकणपाण
यः। नूपुरैः कटकैर्भाताः कटिसूत्रांगुलीयकैः ४८ आंघ्रिमस्तकमापूर्णास्तुलसीनवदामभिः। कोमलैः
सर्वगात्रेषु भूरिपुण्यवदर्पितैः ४९ चंद्रिकाविशदस्मेरैः सारुणापांगवीक्षितैः। स्वकार्थानामिव रजःस कृष्ण
त्त्वाभ्यां स्रष्टृपालकाः ५० आत्मादिस्तंबपर्यंतैर्मूर्तिमद्भिश्चराचरैः। नृत्यगीताद्यनेकार्हैः पृथक्पृथगु ३७
पासिताः ५१ अणिमाद्यैर्महिमभिरजाद्याभिर्विभूतिभिः। चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वैः परीता महदादिभिः ५२

कालस्वभावसंस्कारकामकर्मगुणादिभिः। स्वमहिध्वस्तमहिभिर्मूर्तिमद्भिरुपासिताः ५३ सत्यज्ञाना
नंतानंदमात्रैकरसमूर्तयः। अस्पृष्टभूरिमाहात्म्या अपि ह्युपनिषद्दृशां ५४ एवं सकृद्ददर्शाजः परब्रह्मा
त्मनोऽखिलान्। यस्य भासा सर्वमिदं विभाति सचराचरं ५५ ततोऽतिकुतुकोद्वृत्यस्तिमितैकादशेंद्रियः।
तद्धाम्नाभूदजस्तूष्णीं पूर्देव्यंतीव पुत्रिका ५६ इतीरेशेऽतर्क्ये निजमहिमनि स्वप्रमितिके परत्राजातोऽ
तन्निरसनमुखब्रह्मकमितौ। अनीशेऽपि द्रष्टुं किमिदमिति वा मुह्यति सति चच्छादाजो ज्ञात्वा सपदि पर
मोऽजाजवनिकां ५७ ततोऽर्वाक्प्रतिलब्धाक्षः कःपरेतवदुत्थितः। कृच्छ्रादुन्मील्य वै दृष्टीराचष्टेदं सहा
त्मना ५८ सपद्येवाभितः पश्यन्दिशोऽपश्यत्पुरःस्थितं। वृंदावनं जनाजीव्यद्रुमाकीर्णं समाप्रियं ५९
यत्र नैसर्गदुर्वैराः सहासन्नृमृगादयः। मित्राणीवाजितावासद्रुतरुट्तर्षकादिके ६० तत्रोद्वहत्पशुप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द·भू· वंशंशिशुत्वनाट्यंब्रह्माद्वयंपरमनंतमगाधबोधं।वत्सान्सखीनिवपुरापरितोविचिन्वदेकंसपाणि
३८ कवलंपरमेष्ठ्यचष्ट ६१ दृष्ट्वात्वरेणनिजधोरणतोऽवतीर्य्यपृथ्व्यांवपुःकनकदंडमिवाभिपात्यास्पृ
ष्ट्वाचतुर्मुकुटकोटिभिरंघ्रियुग्मंनत्वामुदश्रुसुजलैरकृताभिषेकं ६२ उत्थायोत्थायकृष्णस्यचिरस्य
पादयोःपतन।आस्तेमहित्वंप्राग्दृष्टंस्मृत्वास्मृत्वापुनःपुनः ६३ शनैरथोत्थायविमृज्यलोचनेमुकुं
दमुद्वीक्ष्यविनम्रकंधरः।कृतांजलिःप्रश्रयवान्समाहितःसवेपथुर्गद्गदयैलतेलया ६४ इतिश्री
भागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेत्रयोदशोध्यायः श्रीब्रह्मोवाच नौमीड्यतेऽभ्रवपुषेतडिदंबरायगुं कृष्ण
ञ्जावतंसपरिपिछलसन्मुखाय।वन्यस्रजेकवलवेत्रविषाणवेणुलक्ष्मश्रियेमृदुपदेपशुपांगजा ३८
य १ अस्यापिदेववपुषोमदनुग्रहस्यस्वेछामयस्यनतुभूतमयस्यकोपि।नेशेमहित्ववसितुंमनसां

तरेणसाक्षात्तवैवकिमुतात्मसुखानुभूतेः २ ज्ञानेप्रयासमुदपास्यनमंतएवजीवंतिसन्मुखरितां
भवदीयवार्त्तां।स्थानेस्थिताःश्रुतिगतांतनुवाङ्मनोभिर्येप्रायशोऽजितजितोप्यसितैस्त्रिलोक्यां ३
श्रेयःसृतिंभक्तिमुदस्यतेविभोक्लिश्यंतियेकेवलबोधलब्धये।तेषामसौक्लेशलएवशिष्यतेनान्यद्यथा
स्थूलतुषाऽवघातिनां ४ पुरेहभूमन्बहवोपियोगिनस्त्वदर्पितेहानिजकर्मलब्धया।विबुध्यभक्त्यैवक
थोपनीतयाप्रपेदिरेंजोऽच्युततेगतिंपरां ५ तथापिभूमन्महिमागुणस्यतेविबोद्धुमर्हत्यमलांतरात्म
भिः।अविक्रियात्स्वानुभवादरूपतोह्यनन्यबोध्यात्मतयानचान्यथा ६ गुणात्मनस्तेपिगुणान्विमातुंहि
तावतीर्णस्यकईशिरेऽस्य।कालेनयैर्वाविमिताःसुकल्पैर्भूपांसवःखेमिहिकाद्युभासः ७ तत्तेनुकं
पांसुसमीक्षमाणोभुंजानएवात्मकृतंविपाकं।हृद्वाग्वपुर्भिर्विदधन्नमस्तेजीवेतयोमुक्तिपदेसदायभा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द·पू·
३९

क्ष ८ पश्येश मेऽनार्यमनंत आद्ये परात्मनि त्वय्यपि मायिमायिनि। मायां वितत्येक्षितुमात्मवैभवं
ह्यहं कियानैच्छमिवार्चिरग्नौ ९ अतः क्षमस्वाच्युत मे रजोभुवो ह्यजानतस्त्वत्पृथगीशमानिनः। अ
जावलेपांधतमोंधचक्षुष एषोऽनुकंप्यो मयि नाथवानिति १० क्वाहं तमोमहदहंखचराग्निवार्भूसंवे
ष्टितांडघटसप्तवितस्तिकायः। क्वेदृग्विधाऽविगणितांडपराणुचर्यावाताध्वरोमविवरस्य च ते महित्वं
११ उत्क्षेपणं गर्भगतस्य पादयोः किं कल्पते मातुरधोक्षजागसे। किमस्तिनास्तिव्यपदेशभूषितं तवास्ति
कुक्षेः कियदप्यनंतः १२ जगत्त्रयांतोदधिसंप्लवोदे नारायणस्योदरनाभिनालात्। विनिर्गतोऽजस्त्विति
वाङ्न वै मृषा किंत्वीश्वर त्वन्न विनिर्गतोस्मि १३ नारायणस्त्वं न हि सर्वदेहिनामात्मास्यधीशाखिललोक
साक्षी। नारायणोंगं नरभूजलायनात्तच्चापि सत्यं न तवैव माया १४ तच्चेज्जलस्थं तव सज्जगद्वपुः किं मे

कृष्ण
३९

न दृष्टं भगवंस्तदैव। किं वा सुदृष्टं हृदि मे तदैव किं नो सपद्येव पुनर्व्यदर्शि १५ अत्रैव मायाधमनावता
रे ह्यस्य प्रपंचस्य बहिः स्फुटस्य। कृत्स्नस्य चांतर्जठरे जनन्या मायात्वमेव प्रकटीकृतं ते १६ यस्य कुक्षा
विदं सर्वं सात्मं भाति यथा तथा। तत्त्वय्यपीह तत्सर्वं किमिदं मायया विना १७ अद्यैव त्वदृतेस्य किं म
म न ते मायात्वमादर्शितं एकोसि प्रथमं ततो व्रजसुहृद्वत्साः समस्ता अपि। तावंतोसि चतुर्भुजास्तद
खिलैः साकं मयोपासितास्तावंत्येव जगंत्यभूस्तदमितं ब्रह्माद्वयं शिष्यते १८ अजानतां त्वत्पदवी
मनात्मन्यात्मात्मना भासि वितत्य मायां। सृष्टाविवाहं जगतो विधान इव त्वमेषोंत इव त्रिनेत्रः १९
सुरेष्वृषिष्वीश तथैव नृष्वपि तिर्यक्षु यादःस्वपि तेऽजनस्य। जन्माऽसतां दुर्मदनिग्रहाय प्रभो विधात
ः सदनुग्रहाय २० को वेत्ति भूमन्भगवन्परात्मन्योगेश्वरोतीर्भवतस्त्रिलोक्यां। क्व वा कथं वा कति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वाकरेति विस्तारयन्क्रीडसि योगमायां २१ तस्मादिदं जगदशेषमसत्स्वरूपं स्वप्नाभमस्तधिष
णं पुरुदुःखदुःखं। त्वय्येव नित्यसुखबोधतनावनंते मायात उद्यदपि यत्सदिवावभाति २२ एकस्त्व
मात्मा पुरुषः पुराणः सत्यः स्वयंज्योतिरनंत आद्यः। नित्योऽक्षरोऽजस्रसुखो निरंजनः पूर्णोऽद्वयो
मुक्त उपाधितोऽमृतः २३ एवंविधं त्वां सकलात्मनामपि स्वात्मानमात्मात्मतया विचक्षते। गुर्वर्क
लब्धोपनिषत्सुचक्षुषा ये ते तरंतीव भवानृतांबुधिं २४ आत्मानमेवात्मतयाऽविजानतां तेनैव जा
तं निखिलं प्रपंचितं। ज्ञानेन भूयोपि च तत्प्रलीयते रज्ज्वामहेर्भोगभवाभवौ यथा २५ अज्ञानसंज्ञौ
भवबंधमोक्षौ द्वौ नाम नान्यौ स्त ऋतज्ञभावात्। अजस्रचित्यात्मनि केवले परे विचार्यमाणे तर
णाविवाहनी २६ त्वामात्मानं परं मत्वा परमात्मानमेव च। आत्मा पुनर्बहिर्मृग्य अहोऽज्ञजनताज्ञता २७

अंतर्भवेनंत भवंतमेव ह्यतत्त्यजंतो मृगयंति संतः। असंतमप्यंत्यहिमंतरेण संतं गुणं तं किमु यंति सं
तः २८ अथापि ते देव पदांबुजद्वय प्रसादलेशानुगृहीत एव हि। जानाति तत्त्वं भगवन्महिम्नो न चा
न्य एकोपि चिरं विचिन्वन् २९ तदस्तु मे नाथ स भूरिभागो भवेऽत्र वाऽन्यत्र तु वा तिरश्चां। येनाहमेको
पि भवज्जनानां भूत्वा निषेवे तव पादपल्लवं ३० अहोऽतिधन्या व्रजगोरमण्यः स्तन्यामृतं पीतम
तीव ते मुदा। यासां विभो वत्सतरात्मजात्मना यत्तृप्तयेऽद्यापि न चालमध्वराः ३१ अहो भाग्यमहो
भाग्यं नंदगोपव्रजौकसां। यन्मित्रं परमानंदं पूर्णं ब्रह्म सनातनं ३२ एषां तु भाग्यमहिमाच्युत ताव
दास्तामेकादशैव हि वयं बत भूरिभागाः। एतद्धृषीकचषकैरसकृत्पिबामः शर्वादयोंघ्र्युदजमध्व
मृतासवं ते ३३ तद्भूरिभाग्यमिह जन्म किमप्यटव्यां यद्गोकुलेपि कतमांघ्रिरजोभिषेकं। यज्जीवितं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰स्क॰ ४१

तुनिखिलं भगवान्मुकुंदस्त्वद्यापि यत्पदरजः श्रुतिमृग्यमेव ३४ एषां घोषनिवासिनामुत भवान्किं
देवरातेतिनश्चेतो विश्वफलात्फलं त्वदपरं कुत्राप्ययन्मुह्यति। सद्वेषादिव पूतनापि सकुला त्वामे
व देवापिता यद्धामार्थसुहृत्प्रियात्मतनयप्राणाशयास्त्वत्कृते ३५ तावद्रागादयः स्तेनास्तावत्का
रागृहं गृहं। तावन्मोहोंघ्रिनिगडो यावत्कृष्ण न ते जनाः ३६ प्रपंचं निःप्रपंचोपि विडंबयसि भूतले प्रपन्न
जनतानंदसंदोहं प्रथितुं प्रभो ३७ जानंत एव जानंतु किं बहूक्त्या न मे प्रभो। मनसो वपुषो वाचो वैभ
वं तव गोचरः ३८ अनुजानीहि मां कृष्ण सर्वं त्वं वेत्सि सर्वदृक्। त्वमेव जगतां नाथो जगदेतत्तवार्पितं ३९
श्रीकृष्ण वृष्णिकुलपुष्करजोषदायिन् क्ष्मानिर्जरद्विजपशूदधिवृद्धिकारिन्। उद्धर्मशार्वरहर क्षितिरा
क्षसध्रुगाकल्पमार्कमर्हन्भगवन्नमस्ते ४० श्रीशुक उवाच इत्यभिष्टूय भूमानं त्रिः परिक्रम्य पा

कृष्ण ४१

द्योः। नत्वाभीष्टं जगद्धाता स्वधाम प्रत्यपद्यत ४१ ततोनुज्ञाप्य भगवान्स्वभुवं प्रागवस्थितान्। वत्सान्
पुलिनमानिन्ये यथापूर्वसखं स्वकं ४२ एकस्मिन्नपि यातेब्दे प्राणेशं चांतरात्मनः। कृष्णमायाहता राजन्
क्षणार्धं मेनिरेर्भकाः ४३ किं किं न विस्मरंतीह मायामोहितचेतसः। यन्मोहितं जगत्सर्वमभीक्ष्णं विस्मृता
त्मकं ४४ ऊचुश्च सुहृदः कृष्णं स्वागतं तेतिरंहसा। नैकोप्यभोजि कवल एहीतः साधु भुज्यतां ४५ ततो हसन्
हृषीकेशोभ्यवहृत्य सहार्भकैः। दर्शयंश्चर्माजगरं न्यवर्तत वनाद्व्रजं ४६ बर्हप्रसूननवधातुविचित्रितां
गः प्रोद्दामवेणुदलशृंगरवोत्सवाढ्यः। वत्सान्गृणन्ननुगगीतपवित्रकीर्तिर्गोपीदृगुत्सवदृशिः प्रविवेश गो
ष्ठं ४७ अद्यानेन महाव्यालो यशोदानंदसूनुना। हतोऽविता वयं चास्मादिति बाला व्रजे जगुः ४८ राजो
वाच ब्रह्मन्परोद्भवे कृष्णे इयान्प्रेमा कथं भवेत्। योऽभूतपूर्वस्तोकेषु स्वोद्भवेष्वपि कथ्यतां ४९ श्रीशुकउ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२०प्र० सर्वेषामपि भूतानां नृप स्वात्मैव वल्लभः। इतरेऽपत्यवित्ताद्यास्तद्वल्लभतयैव हि ५० तद्राजेंद्र यथा स्ने
४२ हः स्वस्वकात्मनि देहिनां। न तथा ममतालंबि पुत्रवित्तगृहादिषु ५१ देहात्मवादिनां पुंसामपि राजन्यसत्त
म। यथा देहः प्रियतमस्तथा न ह्यनु ये च तं ५२ देहोपि ममताभाक्चेत्तर्ह्यसौ नात्मवत्प्रियः। यज्जीर्यत्य
पि देहेस्मिन्जीविताशा बलीयसी ५३ तस्मात्प्रियतमः स्वात्मा सर्वेषामपि देहिनां। तदर्थमेव सकलं जगदे
तच्चराचरं ५४ कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनां। जगद्धिताय सोऽप्यत्र देहीवाभाति मायया ५५ व कृष्ण ४२
स्तुतो जानतामत्र कृष्णं स्थास्नु चरिष्णु च। भगवद्रूपमखिलं नान्यद्वस्त्विह किंचन ५६ सर्वेषामपि वस्तूनां भा
वार्थो भवति स्थितः। तस्यापि भगवान्कृष्णः किमतद्वस्तु रूप्यतां ५७ समाश्रिता ये पदपल्लवप्लवं महत्पदं पु
ण्ययशो मुरारेः। भवांबुधिर्वत्सपदं परं पदं पदं पदं यद्विपदां न तेषां ५८ एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्पृष्टोहमिह त्व

या। यत्कौमारे हरिकृतं पौगंडे परिकीर्तितं ५९ एतत्सुहृद्भिश्चरितं मुरारेरघार्दनं शाद्वलजेमनं च। व्यक्ते
तरद्रूपमजोर्वभिष्टवं शृण्वन्गृणन्नेति नरोऽखिलार्थान ६० एवं विहारैः कौमारैः कौमारं जहतुर्व्रजे। नि
लायनैः सेतुबंधैर्मर्कटोत्प्लवनादिभिः ६१ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे चतुर्दशोध्यायः
॥ ॥ श्रीशुक उवाच ततश्च पौगंडवयःश्रितौ व्रजे बभूवतुस्तौ पशुपालसंमतौ। गाश्चारयंतौ सखि
भिः समं पदैर्वृंदावनं पुण्यमतीव चक्रतुः १ तन्माधवो वेणुमुदीरयन्वृतो गोपैर्गृणद्भिः स्वयशो बलान्वि
तः। पशून्पुरस्कृत्य पशव्यमाविशद्विहर्तुकामः कुसुमाकरं वनं। तन्मंजुघोषालिमृगद्विजाकुलं मह
न्मनःप्रख्यपयःसरस्वता। वातेन जुष्टं शतपत्रगंधिना निरीक्ष्य रंतुं भगवान्मनो दधे ३ स तत्र तत्रारुण
पल्लवश्रिया फलप्रसूनोरुभरेण पादयोः। स्पृशच्छिखान्वीक्ष्य वनस्पतीन्मुदा स्मयन्निवाहाग्रजमादिपूरु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मुः ४ श्रीकृष्ण उवाच अहो अमी देववरामरार्चितं पादांबुजं ते सुमनःफलार्हणं। नमंत्युपादाय शिखा
भिरात्मनस्तमोपहत्यै तरुजन्म यत्कृतं ५ एतेऽलिनस्तव यशोखिललोकतीर्थं गायंत आदिपुरुषानु
पदं भजंते। प्रायोअमी मुनिगणा भवदीयमुख्या गूढं वनेपि न जहत्यनघात्मदैवं ६ नृत्यंत्यमी शिखिन
ईड्य मुदा हरिणाः कुर्वंति गोप्य इव ते प्रियमीक्षणेन। सूक्तैश्च कोकिलगणा गृहमागताय धन्या वनौकस
इयान्हि सतां निसर्गः ७ धन्येयमद्य धरणी तृणवीरुधस्त्वत्पादस्पृशो द्रुमलताः करजाभिमृष्टाः। न
द्योद्रयः खगमृगाः सदयावलोकैर्गोप्यांतरेण भुजयोरपि यत्स्पृहाश्रीः ८ एवं वृंदावने श्रीमत्प्रीतः श्री
तमनाः पशून्। रेमे संचारयन्नद्रेः सरिद्रोधःसु सानुगः ९ क्वचिद्गायति गायत्सु मदांधालिष्वनुव्रतैः। उ
पगीयमानचरितः स्रग्वी संकर्षणान्वितः १० क्वचिच्च कलहंसानामनुकूजति कूजितं। अभिनृत्यति नृ

त्यंतं बर्हिणां हासयन्क्वचित् ११ मेघगंभीरया वाचा नामभिर्दूरगान्पशून्। क्वचिदाह्वयति प्रीत्या गोगोपाल
मनोज्ञया १२ चकोरक्रौंचचक्राह्वभारद्वाजांश्च बर्हिणः। अनुरौति स्म सत्त्वानां भीतवद्व्याघ्रसिंहयोः १३
क्वचित्क्रीडापरिश्रांतं गोपोत्संगोपबर्हणं। स्वयं विश्रमयत्यार्यं पादसंवाहनादिभिः १४ नृत्यतो गायतः।
क्वापि वल्गतो युध्यतो मिथः। गृहीतहस्तौ गोपालान्हसंतौ प्रशशंसतुः १५ क्वचित्पल्लवतल्पेषु नियुद्ध
श्रमकर्शितः। वृक्षमूलाश्रयः शेते गोपोत्संगोपबर्हणः १६ पादसंवाहनं चक्रुः केचित्तस्य महात्मनः। अ
परे हतपाप्मानो व्यजनैः समवीजयन् १७ अन्ये तदनुरूपाणि मनोज्ञानि महात्मनः। गायंति स्म महारा
ज स्नेहक्लिन्नधियः शनैः १८ एवं निगूढात्मगतिः स्वमायया गोपात्मजत्वं चरितैर्विडंबयन्। रेमे रमाला
लितपादपल्लवो ग्राम्यैः समं ग्राम्यवदीशचेष्टितः १९ श्रीदामा नाम गोपालो रामकेशवयोः सखा। सुब

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

लस्तोककृष्णाद्या गोपाः प्रेम्णेदमब्रुवन् २० राम राम महाबाहो कृष्ण दुष्टनिबर्हण। इतोऽविदूरे सुमहद्
द.पू० वनं तालालिसंकुलं २१ फलानि तत्र भूरीणि पतन्ति पतितानि च। सन्ति किंत्ववरुद्धानि धेनुकेन दुरात्म
४४ ना २२ सोऽतिवीर्योऽसुरो राम हे कृष्ण खररूपधृक्। आत्मतुल्यबलैरन्यैर्ज्ञातिभिर्बहुभिर्वृतः २३ तस्मा
त्कृतनराहाराद्भीतैर्नृभिरमित्रहन्। न सेव्यते पशुगणैः पक्षिसंघैर्विवर्जितं २४ विद्यन्तेऽभुक्तपूर्वाणि
फलानि सुरभीणि च। एष वै सुरभिर्गन्धो विषूचीनोऽवगृह्यते २५ प्रयच्छ तानि नः कृष्ण गन्धलोभितचे
तसां। वाञ्छास्ति महती राम गम्यतां यदि रोचते २६ एवं सुहृद्वचः श्रुत्वा सुहृत्प्रियचिकीर्षया। प्रहस्य जग्म कृष्ण
तुर्गोपैर्वृतौ तालवनं प्रभू २७ बलः प्रविश्य बाहुभ्यां तालान् संपरिकंपयन्। फलानि पातयामास ४४
मतंगजइवौजसा २८ फलानां पततां शब्दं निशम्यासुररासभः। अभ्यधावत्क्षितितलं सनगं परिकंपयन्

२९ समेत्य तरसा प्रत्यग्द्वाभ्यां पद्भ्यां बलं बली। निहत्योरसि काशब्दं मुंचन् पर्यसरत्खलः ३० पुनरा
साद्य संरब्ध उपक्रोष्टा पराक्स्थितः। चरणावपरौ राजन् बलाय प्राक्षिपद्रुषा ३१ स तं गृहीत्वा प्रपदोर्भ्राम
यित्वैकपाणिना। चिक्षेप तृणराजाग्रे भ्रामणत्यक्तजीवितं ३२ तेनाहतो महातालो वेपमानो बृहच्छि
राः। पार्श्वस्थं कंपयन् भग्नः स चान्यं सोऽपि चापरं ३३ बलस्य लीलयोत्सृष्टखरदेहहताहताः। तालाश्च
कंपिरे सर्वे महावातेरिता इव ३४ नैतच्चित्रं भगवति ह्यनंते जगदीश्वरे। ओतप्रोतमिदं यस्मिंस्तंतुष्वं
ग यथा पटः ३५ ततः कृष्णं च रामं च ज्ञातयो धेनुकस्य ये। क्रोष्टारोऽभ्यद्रवन् सर्वे संरब्धा हतबांधवाः
३६ तांस्तानापततः कृष्णो रामश्च नृप लीलया। गृहीतपश्चाच्चरणान् प्राहिणोत्तृणराजसु ३७
फलप्रकरसंकीर्णं दैत्यदेहैर्गतासुभिः। रराज भूः सतालाग्रैर्घनैरिव नभस्तलं ३८ तयोस्तत्सुमहत्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰पू॰ त्कर्माणि शाम्य विबुधादयः। मुमुचुः पुष्पवर्षाणि चक्रुर्वाद्यानि तुष्टुवुः ३९ अथ तालफलान्यादन्म
४५ नुष्या गतसाध्वसाः। तृणं च पशवश्चेरुर्हतधेनुककानने ४० कृष्णः कमलपत्राक्षः पुण्यश्रवणकीर्तन
ः। स्तूयमानोऽनुगैर्गोपैः साग्रजो व्रजमाव्रजत् ४१ तं गोरजश्छुरितकुंतलबद्धबर्हवन्यप्रसूनरुचिरेक्षण
चारुहासं। वेणुं क्वणंतमनुगैरनुगीतकीर्तिं गोप्यो दिदृक्षितदृशोऽभ्यगमन्समेताः ४२ पीत्वा मुकु
ंदमुखसारघमक्षिभृंगैस्तापं जहुर्विरहजं व्रजयोषितोऽह्नि। तत्सत्कृतिं समधिगम्य विवेश गोष्ठं कृष्ण
सव्रीडहासविनयं यदपांगमोक्षं ४३ तयोर्यशोदारोहिण्यौ पुत्रयोः पुत्रवत्सले। यथाकामं यथाका ४५
लं व्यधत्तां परमाशिषः ४४ गताध्वानश्रमौ तत्र मज्जनोन्मर्दनादिभिः। नीवीं वसित्वा रुचिरां दिव्यस्र
ग्गंधमंडितौ। ४५ जनन्युपहृतं प्राश्य स्वाद्वन्नमुपलालितौ। संविश्य वरशय्यायां सुखं सुषुपतुर्व्रजे ४

एवं स भगवान्कृष्णो वृंदावनचरः क्वचित्। ययौ राममृते राजन्कालिंदीं सखिभिर्वृतः ४७ अथ
गावश्च गोपाश्च निदाघातपपीडिताः। दुष्टं जलं पपुस्तस्यास्तृषार्ता विषदूषितं ४८ विषांभस्तदुपस्पृ
श्य दैवोपहतचेतसः। निपेतुर्व्यसवः सर्वे सलिलांते कुरूद्वह ४९ वीक्ष्य तान्वै तथाभूतान्कृष्णो योगे
श्वरेश्वरः। ईक्षयामृतवर्षिण्या स्वनाथान्समजीवयत् ५० ते संप्रतीतस्मृतयः समुत्थाय जलांतिकात्
। आसन्सुविस्मिताः सर्वे वीक्षमाणाः परस्परं ५१ अन्वमंसत तद्राजन्गोविंदानुग्रहेक्षितं। पीत्वा विषंप
रेतस्य पुनरुत्थानमात्मनः ५२ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पंचदशोऽध्यायः श्रीशुकउ
वाच विलोक्य दूषितां कृष्णां कृष्णः कृष्णाहिना विभुः। तस्या विशुद्धिमन्विच्छन्सर्पं तमुदवासयत् १
राज्ञोवाच कथमंतर्जलेऽगाधे न्यगृह्णाद्भगवानहिं। स वै बहुयुगावासं यथासीद्विप्र कथ्यतां २ ब्रह्मन्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द०पू० भगवतस्तस्य भूम्नः स्वच्छंदवर्तिनः । गोपालोदारचरितं कस्तृप्येतामृतं जुषन् ३ श्रीबादरायणिरुवाच
४६ ॥ ॥कालिंद्यां कालियस्यासीद्ध्रदः कश्चिद्विषाग्निना । श्रप्यमाणपया यस्मिन्पतंत्युपरिगाः खगाः ४
विप्रुष्मता विषोदोर्मिमारुतेनाभिमर्शिताः । म्रियंते तीरगा यस्य प्राणिनः स्थिरजंगमाः ५ तंचंडवेगविष
वीर्यमवेक्ष्य तेन दुष्टां नदीं च खलसंयमनावतारः । कृष्णः कदंबमधिरुह्य ततोतितुंगमास्फोट्य गाढरश
नो न्यपतद्विषोदे ६ सर्पह्रदः पुरुषसारनिपातवेगसंक्षोभितोरगविषोच्छ्वसितांबुराशिः । पर्यक्प्लुतो अल
विषकषायविभीषणोर्मिर्धावन्धनुःशतमनंतबलस्य किं तत् ७ तस्य ह्रदे विहरतो भुजदंडघूर्णवार्घो ४६
षमंगवरवारणविक्रमस्य । आश्रुत्य तत्स्वसदनाभिभवं निरीक्ष्य चक्षुःश्रवाः समसरत्तदमृष्यमाणः
८ तं प्रेक्षणीयसुकुमारघनावदातं श्रीवत्सपीतवसनं स्मितसुंदरास्यं । क्रीडंतमप्रतिभयं कमलोदर

घ्रिं संदश्य मर्मसु रुषा भुजया चछाद ९ तं नागभोगपरिवीतमदृष्टचेष्टमालोक्य तत्प्रियसखाः पशु
पा भृशार्त्ताः । कृष्णेर्पितात्मसुहृदर्थकलत्रकामा दुःखानुशोकभयमूढधियो निपेतुः १० गावो वृषा व
त्सतर्यः क्रंदमानाः सुदुःखिताः । कृष्णे न्यस्तेक्षणा भीता रुदंत्य इव तस्थिरे ११ अथ व्रजे महोत्पातास्त्रि
विधा ह्यति दारुणाः । उत्पेतुर्भुवि दिव्यात्मन्यासन्नभयशंसिनः १२ तानालक्ष्य भयोद्विग्ना गोपा नंद
पुरोगमाः । विना रामेण गाः कृष्णं ज्ञात्वा चारयितुं गतं १३ तैर्दुर्निमित्तैर्निधनं मत्वा प्राप्तमतद्विदः । त
त्प्राणास्तन्मनस्कास्ते दुःखशोकभयातुराः १४ आबालवृद्धवनिताः सर्वेंगपशुवृत्तयः । निर्जग्मुर्गो
कुलाद्दीनाः कृष्णदर्शनलालसाः १५ तांस्तथा कातरान्वीक्ष्य भगवान्माधवो बलः । प्रहस्य किंचिन्नो
वाच प्रभावज्ञो नुजस्य सः १६ तेन्वेषमाणा दयितं कृष्णं सूचितया पदैः । भगवल्लक्षणैर्जग्मुः पदव्या यमुना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द.पू. तटं १७ ते तत्र तत्राब्जयवांकुशाशनिध्वजोपपन्नानि पदानि विश्पतेः ॥ मार्गे गवामन्यपदांतरांतरे नि
४७ रीक्षमाणा ययुरंग सत्वराः १८ अंतर्ह्रदे भुजगभोगपरीतमारात्कृष्णं निरीहमुपलभ्य जलाशयांते ॥
गोपांश्च मूढधिषणान्परितः पशूंश्च संक्रंदतः परमकश्मलमापुरार्ताः १९ गोप्योऽनुरक्तमनसो भगवत्य
नंते तत्सौहृदस्मितविलोकगिरः स्मरंत्यः ॥ ग्रस्तेऽहिना प्रियतमे भृशदुःखतप्ताः कथयत्पश्चासन्कृष्णा
नना र्पितदृशो मृतकप्रतीकाः २१ कृष्णप्राणान्निर्विशतो नंदादीन्वीक्ष्य तं ह्रदं । प्रत्यषेधत्स भगवान्राम कृष्ण
ःकृष्णानुभाववित् २२ इत्थं स्वगोकुलमनन्यगतिं निरीक्ष्य सस्त्रीकुमारमतिदुःखितमात्महेतोः ॥ आज्ञा ४७
य मर्त्यपदवीमनुवर्तमानः स्थित्वा मुहूर्तमुदतिष्ठदुरंगबंधात् २३ तत्प्रथ्यमानवपुषा व्यथितात्म
भोगस्त्यक्त्वोन्नमय्य कुपितः स्वफणान्भुजंगः ॥ तस्थौ श्वसन्श्वसनरंध्रविषांबरीषस्तब्धेक्षणोल्मुकमु(

खो हरिमीक्षमाणः २४ तं जिह्वया द्विशिखया परिलेलिहानं द्वे सृक्किणी अतिकरालविषाग्निदृष्टिं
। क्रीडन्नमुं परिससार यथा खगेंद्रो बभ्राम सोप्यवसरं प्रसमीक्षमाणः २५ एवं परिभ्रमहतौजसमुन्न
तांसमानम्य तत्पृथुशिरःस्वधिरूढ आद्यः ॥ तन्मूर्धरत्ननिकरस्पर्शातिताम्रपादांबुजोऽखिलकलादि
गुरुर्ननर्त २६ तं नर्तुमुद्यतमवेक्ष्य तदा तदीयगंधर्वसिद्धसुरचारणदेववध्वः ॥ प्रीत्या मृदंगपणवान
कवाद्यगीतपुष्पोपहारनुतिभिः सहसोपसेदुः २७ यद्यच्छिरो न नमतेंग शतैकशीर्ष्णस्तत्तन्ममर्द
खरदंडधरोंघ्रिपातैः ॥ क्षीणायुषो भ्रमत उल्बणमास्यतोसृग्नस्तो वमन्परमकश्मलमाप नागः २
८ तस्याक्षिभिर्गरलमुद्वमतः शिरःसु यद्यत्समुन्नमति निःश्वसतो रुषोच्चैः ॥ नृत्यन्पदानुनमयन्दम
यांबभूव पुष्पैः प्रपूजित इवेह पुमान्पुराणः २९ तच्चित्रतांडवविरुग्णफणातपत्रो रक्तं मुखैरुरु वम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द.पू. ४८ त्तृपभग्नगात्रः। स्मृत्वा चराचरगुरुं पुरुषं पुराणं नारायणं तमरणं मनसा जगाम ३० कृष्णस्य गर्भजग
तोतिभरावसन्नं पार्ष्णिप्रहारपरिरुग्णफणातपत्रं। दृष्ट्वाहिमाद्यमुपसेदुरमुष्य आर्त्ताः पत्न्यः श्लथद्वस
न भूषणकेशबंधाः ३१ तास्तं सुविग्नमनसोथ पुरस्कृतार्भाः कायं निधाय भुवि भूतपतिं प्रणेमुः। सा
ध्व्यः कृतांजलिपुटाः शमलस्य भर्त्तुर्मोक्षेप्सवः शरणदं शरणं प्रपन्नाः ३२ नागपत्न्य ऊचुः न्याय्यो हि
दंडः कृतकिल्बिषेस्मिंस्तवावतारः खलनिग्रहाय। रिपोः सुतानामिव तुल्यदृष्टेर्धत्से दमं फलमेवानुशं
सन् ३३ अनुग्रहोयं भवता कृतो हि नो दंडोसतां ते खलु कल्मषापहः। यद्दंदशूकत्वममुष्य देहिनः क्रो कृष्ण ४८
धोपि तेनुग्रह एव संमतः ३४ तपः सुतप्तं किमनेन पूर्वं निरस्तमानेन च मानदेन। धर्मोथवा सर्वजना
नुकंपया यतो भवांस्तुष्यति सर्वजीवः ३५ कस्यानुभावोस्य न देव विद्महे तवांघ्रिरेणुस्पर्शाधिकारः।

यद्वांछया श्रीर्ललनाऽचरत्तपो विहाय कामान्सुचिरं धृतव्रता ३६ न नाकपृष्ठं न च सार्वभौमं न पार
मेष्ठ्यं न रसाधिपत्यं। न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा वांछंति यत्पादरजःप्रपन्नाः ३७ तदेष नाथाप दुरापम
न्यैस्तमोजनिः क्रोधवशोप्यहीशः। संसारचक्रे भ्रमतः शरीरिणो यदिच्छतः स्याद्विभवः समक्षः ३८ न
मस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महात्मने। भूतवासाय भूताय पराय परमात्मने ३९ ज्ञानविज्ञाननिधये ब्र
ह्मणेनंतशक्तये। अगुणायाविकाराय नमस्ते प्राकृताय च ४० कालाय कालनाभाय कालावयवसा
क्षिणे। विश्वाय तदुपद्रष्ट्रे तत्कर्त्रे विश्वहेतवे ४१ भूतमात्रेंद्रियप्राणमनोबुध्याशयात्मने। त्रिगुणेना
भिमानेन गूढस्वात्मानुभूतये ४२ नमोनंताय सूक्ष्माय कूटस्थाय विपश्चिते। नानावादानुरोधाय वाच्य
वाचकशक्तये ४३ नमः प्रमाणमूलाय कवये शास्त्रयोनये। प्रवृत्ताय निवृत्ताय निगमाय नमो नमः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰स्क॰
४९

४४ नमः कृष्णाय रामाय वसुदेवसुताय च। प्रद्युम्नायानिरुद्धाय सात्वतां पतये नमः ४५ नमो गुणप्र
दीपाय गुणात्मछादनाय च गुणवृत्त्युपलक्ष्याय गुणद्रष्ट्रे स्वसंविदे ४६ अव्याकृतविहाराय सर्वव्याकृ
तसिद्धये। हृषीकेश नमस्तेस्तु मुनये मौनशीलिने ४७ परावरगतिज्ञाय सर्वाध्यक्षाय ते नमः। अविश्वाय
च विश्वाय तद्द्रष्ट्रेस्य च हेतवे ४८ त्वं ह्यस्य जन्मस्थितिसंयमान्प्रभो गुणैरनीहोऽकृतकालशक्तिधृक्।
तत्तत्स्वभावान्प्रतिबोधयन् सतः समीक्षयामोघविहार ईहसे ४९ तस्यैव तेमूस्तनवस्त्रिलोक्यां शा
ता उत मूढयोनयः। शांताः प्रियास्ते ह्यधुनावितुं सतां स्थातुश्च ते धर्मपरीप्सयेहतः ५० अपराधः स
कृद्भर्त्रा सोढव्यः स्वप्रजाकृतः। क्षंतुमर्हसि शांतात्मन्मूढस्य त्वामजानतः ५१ अनुगृह्णीष्व भगवन्प्रा
णांस्त्यजति पन्नगः। स्त्रीणां नः साधुशोच्यानां पतिः प्राणः प्रदीयतां ५२ विधेहि ते किंकरीणामनुष्ठेयं तवाज्ञ

कृष्ण
४९

या यच्छ्रद्धयानुतिष्ठन्वै मुच्यते सर्वतोभयात् ५३ श्रीशुक उवाच इत्थं स नागपत्नीभिर्भगवान्समभि
ष्टुतः। मूर्छितं भग्नशिरसं विससर्जांघ्रिकुट्टनैः ५४ प्रतिलब्धेंद्रियप्राणः कालियः शनकैर्हरिं। कृच्छ्रा
त्समुच्छ्वसन्दीनः कृष्णं प्राह कृतांजलिः ५५ कालिय उवाच वयं खलाः सहोत्पत्त्या तामसा दीर्घमन्यव
वः स्वभावो दुस्त्यजो नाथ लोकानां यदसद्ग्रहः ५६ त्वया सृष्टमिदं विश्वं धातर्गुणविसर्जनं। नानास्व
भाववीर्यौजोयोनिबीजाशयाकृति ५७ वयं च तत्र भगवन्सर्पा जात्युरुमन्यवः। कथं त्यजामस्त्वन्मायां
दुस्त्यजां मोहिताः स्वयं ५८ भवान्हि कारणं तत्र सर्वज्ञो जगदीश्वरः। अनुग्रहं निग्रहं वा मन्यसे तद्विधेहि
नः ५९ श्रीशुक उवाच इत्याकर्ण्य वचः प्राह भगवान्कार्यमानुषः। नात्र स्थेयं त्वया सर्प समुद्रं या
हि मा चिरं। स्वज्ञात्यपत्यदाराढ्यो गोनृभिर्भुज्यतां नदी ६० य एतत्संस्मरेन्मर्त्यस्तुभ्यं मदनुशासनं। कीर्त

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द.स्क. यत्तुमयोःसंध्योर्नयुष्मद्भयमाप्नुयात् ६१ योस्मिन्स्नात्वामदाक्रीडेदेवादींस्तर्पयेज्जलैः।उपोष्यमां
५० स्मरन्नर्चेत्सर्वपापैःप्रमुच्यते ६२ द्वीपंरमणकंहित्वाह्रदमेतमुपाश्रितः।यद्भयात्ससुपर्णस्त्वांनाद्या
न्मत्पादलांछितं ६३ श्रीशुकउवाच एवमुक्तोभगवताराजन्नद्भुतकर्मणा।तंपूजयामाससमुदानागः
पत्न्यश्चसादरं ६४ दिव्यांबरस्रङ्मणिभिःपरार्ध्यैरपिभूषणैः।दिव्यगंधानुलेपैश्चमहत्योत्पलमाल
या।पूजयित्वाजगन्नाथंप्रसाद्यगरुडध्वजं ६५ ततःप्रीतोभ्यनुज्ञातःपरिक्रम्याभिवंद्यतं।सकलत्रसुहृ कृष्ण
त्पुत्रोद्वीपमब्धेर्जगामह ६६ तदैवसामृतजलायमुनानिर्विषाभवत्।अनुग्रहाद्भगवतःक्रीडामानुष ५०
रूपिणः ६७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेकालीयनिर्यापणोनामषोडशोध्यायः १६
राजोवाच नागालयंरमणकंकस्मात्तत्याजकालियः।कृतंकिंवासुपर्णस्यतेनैकेनासमंजसं १ श्री

शुकउवाच उपहार्यैःसर्पजनैर्मासिमासीहयोबलिः।वानस्पत्योमहाबाहोनागानांप्राङ्निरूपितः २
स्वंस्वंभागंप्रयच्छंतिनागाःपर्वणिपर्वणि।गोपीथायात्मनःसर्वेसुपर्णायमहात्मने ३ विषवीर्यमदावि
ष्टःकाद्रवेयस्तुकालियः।कदर्थीकृत्यगरुडंस्वयंतंबुभुजेबलिं ४ तच्छ्रुत्वाकुपितोराजन्भगवान्भगव
त्प्रियः।विजिघांसुर्महावेगःकालियंसमुपाद्रवत् ५ तमापतंतंतरसाविषायुधःप्रत्यभ्ययादुच्छ्रितनैक
मस्तकः।दद्भिःसुपर्णंव्यदशद्ददायुधःकरालजिह्वोछ्वसितोग्रलोचनः ६ तंतार्क्ष्यपुत्रःसनिरस्यमन्यु
मान्प्रचंडवेगोमधुसूदनासनः।पक्षेणसव्येनहिरण्यरोचिषाजघानकद्रुसुतमुग्रविक्रमः ७ सुपर्ण
पक्षाभिहतःकालियोऽतीवविह्वलः।ह्रदंविवेशकालिंद्यास्तदगम्यंदुरासदं ८ तत्रैकदाजलचरंगरु
डोभक्ष्यमीप्सितं।निवारितःसौभरिणाप्रसह्यक्षुधितोऽहरत् ९ मीनान्सुदुःखितान्दृष्ट्वादीनान्मीन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द·पू·
५१

पतौहतै।कृपयासौभरिःप्राहतत्रत्यक्षेममाचरन् १० अत्रप्रविश्यगरुडोयदिमत्स्यान्सखादति।स
द्यःप्राणैर्वियुज्येतसत्यमेतद्ब्रवीम्यहं ११ तंकालियःपरंवेदनान्यःकश्चनलेलिहः।अवात्सीद्गरुडाद्भी
तःकृष्णेनचविवासितः १२ कृष्णंह्रदाद्बहिःक्रांतंदिव्यस्रग्गंधवाससं।महामणिगणाकीर्णंजांबूनदप
रिष्कृतं १३ उपलभ्योत्थिताःसर्वेलब्धप्राणाइवासवः।प्रमोदनिभृतात्मानोगोपाःप्रीत्याऽभिरेभिरे १४
यशोदारोहिणीनंदोगोप्योगोपाश्चकौरव।कृष्णंसमेत्यलब्धेहाआसन्लब्धमनोरथाः १५ रामश्चाच्युत
मालिंग्यजहासास्यानुभाववित्।नगागावोवृषावत्सालेभिरेपरमांमुदं १६ नंदंविप्राःसमागत्यगुर
वःसकलत्रकाः।ऊचुस्तेकालियग्रस्तोदिष्ट्यामुक्तस्तवात्मजः १७ देहिदानंद्विजातीनांकृष्णनिर्मुक्ति
हेतवे।नंदःप्रीतमनाराजन्गाःसुवर्णंतदादिशत् १८ यशोदापिमहाभागानष्टलब्धप्रजासती।परिष्वज्या

कृल
५१

कमारोप्यमुमोचाश्रुकलांमुहुः १९ तांरात्रिंतत्रराजेंद्रक्षुत्तृड्भ्यांश्रमकर्शिताः।ऊषुर्व्रजौकसोगावःका
लिंद्याउपकूलतः २० तदाशुचिवनोद्भूतोदावाग्निःसर्वतोव्रजं।सुप्तंनिशीथआवृत्यप्रदग्धुमुपचक्र
मे २१ ततउत्थायसंभ्रांतादह्यमानाव्रजौकसः।कृष्णंययुस्तेशरणंमायामानुषमीश्वरं २२ कृष्णकृष्णम
हाभागहेरामामितविक्रम।एषघोरतमोवह्निस्तावकान्ग्रसतेहिनः २३ सुदुस्तरान्नःस्वान्पाहिका
लाग्नेःसुहृदःप्रभो।नशक्नुमस्त्वच्चरणंसंत्यक्तुमकुतोभयं २४ इत्थंस्वजनवैक्लव्यंनिरीक्ष्यजगदीश्व
रः।तमग्निमपिबत्तीव्रमनंतोनंतशक्तिधृक् २५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेकाली
यदमनोनामसप्तदशोध्यायः श्रीशुकउवाच अथकृष्णःपरिवृतोज्ञातिभिर्मुदितात्मभिः।अ
नुगीयमानोन्यविशद्व्रजंगोकुलमंडितं १ व्रजेविक्रीडतोरेवंगोपालछद्ममायया।ग्रीष्मोनामर्तुरभवन्ना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰स्कं॰
५२

तिप्रेयाञ्छरीरिणां २ सचवृंदावनगुणैर्वसंतइवलक्षितः।यत्रास्तेभगवान्साक्षाद्रामेणसहकेश
वः ३ यत्रनिर्झरनिर्ह्रादनिवृत्तस्वनझिल्लिकं।शश्वत्तछीकरर्जीषद्रुममंडलमंडितं ४ सरित्सरःप्र
स्रवणोर्मिवायुनाकह्लारकंजोत्पलरेणुहारिणा।नविद्यतेयत्रवनौकसांदवोनिदाघवह्न्यर्कभवो
ऽतिशाद्वले ५ अगाधतोयह्रदिनीतटोर्मिभिर्द्रवत्पुरीष्याःपुलिनैःसमंततः।नयत्रचंडांशुकरावि
षोल्बणाभुवोरसंशाद्वलितंचगृह्णते ६ वनंकुसुमितंश्रीमन्नदच्चित्रमृगद्विजं।गायन्मयूरभ्रमरंकूज
त्कोकिलसारसं ७ क्रीडिष्यमाणस्तत्कृष्णोभगवान्बलसंयुतः।वेणुंविरणयन्गोपैर्गोधनैःसंवृतोऽ
विशत् ८ प्रवालबर्हस्तबकस्रग्धातुकृतभूषणाः।रामकृष्णादयोगोपाननृतुर्युयुधुर्जगुः ९ कृष्णस्य
नृत्यतःकेचिज्जगुःकेचिदवादयन्।वेणुपाणितलैःशृंगैःप्रशशंसुरथापरे १० गोपजातिप्रतिछन्ना

कृष्ण
५२

देवागोपालरूपिणः।ईडिरेकृष्णरामौचनटाइवनटंनृप ११ भ्रामणैर्लंघनैःक्षेपैःआस्फोटनविकर्ष
णैः।चिक्रीडतुर्नियुद्धेनकाकपक्षधरौक्वचित् १२ क्वचिन्नृत्यत्सुचान्येषुगायकौवादकौस्वयं।शशंसतु
र्महाराजसाधुसाध्वितिवादिनौ १३ क्वचिद्बिल्वैःक्वचित्कुंभैःक्वचामलकमुष्टिभिः।अस्पृश्यनेत्रबंधाद्यैःक्व
चिन्मृगखगेहया १४ क्वचिच्चदर्दुरप्लावैर्विविधैरुपहासकैः।कदाचित्स्पंदोलिकयाकर्हिचिन्नृपचेष्टया १
५ एवंतौलोकसिद्धाभिःक्रीडाभिश्चेरतुर्वने।नद्यद्रिद्रोणिकुंजेषुकाननेषुसरस्सुच १६ पशूंश्चारयतो
र्गोपैस्तद्वनेरामकृष्णयोः।गोपरूपीप्रलंबोऽगादसुरस्तज्जिहीर्षया १७ तंविद्वानपिदाशार्होभगवान्
सर्वदर्शनः।अन्वमोदततत्सख्यंवधंतस्यविचिंतयन् १८ तत्रोपाहूयगोपालान्कृष्णःप्राहविहारवित्
हेगोपाविहरिष्यामोद्वंद्वीभूययथायथं १९ तत्रचक्रुःपरिवृढौगोपारामजनार्दनौ।कृष्णसंघट्टिनःके

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रीदामन्नामस्य चापरे २० आचेरुर्विविधाः क्रीडा वाह्यवाहकलक्षणाः। यत्रारोहंति जेतारो वहंति
च पराजिताः २१ वहंतो वाह्यमानाश्च चारयंतश्च गोधनं। भांडीरकं नाम वटं जग्मुः कृष्णपुरोगमाः २२
रामसंघट्टिनो यर्हि श्रीदामवृषभादयः। क्रीडायां जयिनस्तांस्तानूहुः कृष्णादयो नृप २३ उवाह कृष्णो भग
वान्श्रीदामानं पराजितः। वृषभं भद्रसेनस्तु प्रलंबो रोहिणीसुतं २४ अविषह्यं मन्यमानः कृष्णं दानव
पुंगवः। वहन्द्रुततरं प्रागादवरोहणतः परं २५ तमुद्वहन्धरणिधरेंद्रगौरवं महासुरो विगतरयो नि
जं वपुः। स आस्थितः पुरटपरिच्छदो बभौ तडिद्द्युमानुडुपतिवाडिवांबुदः २६ निरीक्ष्य तद्वपुरलमंबरे च
रत्प्रदीप्तदृक्भ्रुकुटितटोग्रदंष्ट्रकं। ज्वलच्छिखं कटककिरीटकुंडलत्विषाद्भुतं हलधर ईषदत्रसत् २७
अथागतस्मृतिरभयो रिपुं बलो विहाय सार्थमिव हरंतमात्मनः। रुषाहनच्छिरसि दृढेन मुष्टिना सुराधिपो

गिरिमिव वज्ररंहसा २८ स आहतः सपदि विशीर्णमस्तको मुखाद्वमन्रुधिरमपस्मृतोऽसुरः। महा
रवं व्यसुरपतत्समीरयन्गिरिर्यथा मघवत आयुधाहतः २९ दृष्ट्वा प्रलंबं निहतं बलेन बलशालि
ना। गोपाः सुविस्मिता आसन्साधु साध्विति वादिनः ३० आशिषोऽभिगृणंतस्तं प्रशशंसुस्तदर्ह
णं। प्रेत्यागतमिवालिंग्य प्रेमविह्वलचेतसः ३१ पापे प्रलंबे निहते देवाः परमनिर्वृताः। अभ्यवर्षन्बल
माल्यैः शशंसुः साधु साध्विति ३२ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे प्रलंबवधो नामाष्टादशो
ध्यायः श्रीशुक उवाच क्रीडासक्तेषु गोपेषु तद्गावो दूरचारिणीः। स्वैरं चरंत्यो विविशुस्तृणलोभे
न गह्वरं १ अजा गावो महिष्यश्च निर्विशंत्यो वनाद्वनं। इषीकाटवीं निर्विविशुः क्रंदंत्यो दावतर्षिताः २ ते
पश्यंतः पशून्गोपाः कृष्णरामादयस्तदा। जातानुतापा न विदुर्विचिन्वंतो गवां गतिं ३ तृणैस्तत्खुरद

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द॰स्कं॰ ५४

छिन्नैर्गोष्पदैरंकितैर्गवां। मार्गमन्वगमन्सर्वे नष्टाजीव्या विचेतसः ४ मुंजाटव्यां भ्रष्टमार्गं क्रंदमा
नं स्वगोधनं। संप्राप्य तृषिताः श्रांतास्ततस्ते संन्यवर्तयन् ५ ता आहूता भगवता मेघगंभीरया गिरा।
स्वनाम्नां निनदं श्रुत्वा प्रतिनेदुः प्रहर्षिताः ६ ततः समंताद्दवधूमकेतुर्यदृच्छयाऽभूत्क्षयकृद्वनौक
सां। समीरितः सारथिनोल्बणोल्मुकैर्विलेलिहानः स्थिरजंगमान्महान् ७ तमापतंतं परितो दवाग्निं
गोपाश्च गावः प्रसमीक्ष्य भीताः। ऊचुश्च कृष्णं सबलं प्रपन्ना यथा हरिं मृत्युभयार्दितो जनः ८ कृष्ण कृ
ष्ण महावीर्य हे रामामितविक्रम। दावाग्निना दह्यमानान्प्रपन्नांस्त्रातुमर्हथः ९ नूनं त्वद्बांधवाः कृ
ष्ण न चार्हंत्यवसादितुं। वयं हि सर्वधर्मज्ञ त्वन्नाथास्त्वत्परायणाः १० श्रीशुक उवाच वचो निशम्य
कृपणं बंधूनां भगवान्हरिः। निमीलयत मा भैष्ट लोचनानीत्यभाषत ११ तथेति मीलिताक्षेषु भग

कृष्ण ५४

वानग्निमुल्बणं। पीत्वा मुखेन तान्कृच्छ्राद्योगाधीशो व्यमोचयत् १२ ततश्च तेऽक्षीण्युन्मील्य पुनर्भां
डीरमापिताः। निशाम्य विस्मिता आसन्नात्मानं गाश्च मोचिताः १३ कृष्णस्य योगवीर्यं तद्योगमायानुभावि
तं। दावाग्नेरात्मनः क्षेमं वीक्ष्य ते मेनिरेऽमरं १४ गाः संनिवर्त्य सायाह्ने सहरामो जनार्दनः। वेणुं विरणयन्गो
ष्ठमगाद्गोपैरभिष्टुतः १५ गोपीनां परमानंद आसीद्गोविंददर्शने। क्षणं युगशतमिव यासां येन विनाऽभ
वत् १६ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे दावाग्निपानो नामैकोनविंशतिमोऽध्यायः श्रीशुक उ
तयोस्तदद्भुतं कर्म दावाग्नेर्मोक्षमात्मनः। गोपाः स्त्रीभ्यः समाचख्युः प्रलंबवधमेव च १ गोपवृद्धाश्च गोप्यश्च
तदुपाकर्ण्य विस्मिताः। मेनिरे देवप्रवरौ कृष्णरामौ व्रजं गतौ २ ततः प्रावर्तत प्रावृट् सर्वसत्त्वसमुद्भ
वा। विद्योतमानपरिधिर्विस्फूर्जितनभस्तला ३ सांद्रनीलांबुदैर्व्योम सविद्युत्स्तनयित्नुभिः। अस्पष्टज्यो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰स्क॰
५५

तिराछन्नं ब्रह्मेव सगुणं वभौ ४ अष्टौ मासा न्निपीतं यद्भूम्याश्चोदमयं वसु। स्वगोभिर्मोक्तुमारेभे पर्ज
न्यः काल आगते ५ तडित्वंतो महा मेघाश्चंड श्वसन वेपिताः प्राणनं जीवनं ह्यस्य मुमुचुः करुणाइ
व ६ तपःकृशा देवमीढा आसीद्वर्षीयसी मही। यथैव काम्यतपसस्तनुः संप्राप्य तत्फलं ७ निशामु
खेषु खद्योतास्तमसा भांति न ग्रहाः। यथा पापेन पाषंडा न हि वेदाः कलौ युगे ८ श्रुत्वा पर्जन्य निन
दं मंडुका व्यसृजन् गिरः। तूष्णीं शयानाः प्राग्यद्वत ब्राह्मणा नियमात्यये ९ आसन्नुत्पथवाहिन्यः क्षु
द्रनद्यो ऽनुशुष्यतीः पुंसो यथा ऽस्वतंत्रस्य देह द्रविण संपदः १० हरिता हरिभिः शष्पैरिंद्रगोपैश्च लोहि
ता। उछिलीध्र कृतछाया नृणां श्रीरिव भूरभूत ११ क्षेत्राणि सस्यसंपद्भि कर्षकाणां मुदं ददुः। धनिना
मुपतापं वै दैवाधीनमजानतां १२ जलस्थौकसः सर्वे नववारिनिषेवया। अबिभ्रद्रुचिरं रूपं यथा

कृष्ण
५५

हरिनिषेवया। १३ सरिद्भिः संगतः सिंधुश्चुक्षुभे श्वसनोर्मिमान्। अपक्वयोगिनश्चित्तं कामाक्तं गुण
युग्यथा १४ गिरयो वर्षधाराभिर्हन्यमाना न विव्यथुः। अभिभूयमाना व्यसनैर्यथाऽधोक्षजचेतसः १५
मार्गा बभूवुः संदिग्धाः तृणैः छन्ना ह्यसंस्कृताः। नाभ्यस्यमानाः श्रुतयो द्विजैः कालहता इव १६ लोकबंधुषु
मेघेषु विद्युतश्चलसौहृदाः। स्थैर्यं न चक्रुः कामिन्यः पुरुषेषु गुणिष्विव १७ धनुर्वियति माहेंद्रं निर्गुणं
च गुणिन्यभात। व्यक्ते गुणव्यतिकरे ऽगुणवान पुरुषो यथा १८ न रराजोडुपः छन्नः स्वज्योत्स्ना राजितैर्घनैः
। अहंमत्या भासितया स्वभासा पुरुषो यथा १९ मेघागमोत्सवा हृष्टाः प्रत्यनंदन् शिखंडिनः। गृहेषु त
प्तानिर्विण्णा यथाच्युतजनागमे २० पीत्वापः पादपाः पद्भिरासन्नानात्ममूर्तयः। प्राक्क्षामास्तपसा
श्रान्ता यथा कामानुसेवया २१ सरःस्वशांतरोधस्सु न्यूषुरंगापि सारसाः। गृहेष्वशांतकृत्येषु ग्राम्या इव दु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰स्क॰ ५६

दाशयाः २२ जलौघैर्निरभिद्यंत सेतवो वर्षतीश्वरे। पाषंडिनामसद्वादैर्वेदमार्गाः कलौ यथा २३ व्यमुं
चन्वायुभिर्नुन्ना भूतेभ्योऽथामृतं घनाः। यथाशिषो विश्पतयः काले काले द्विजेरिताः २४ एवं वने तद्व
र्षिष्ठं पक्वखर्जूरजंबुमत्। गोगोपालैर्वृतो रंतुं सबलः प्राविशद्धरिः २५ धेनवो मंदगामिन्य ऊधोभारे
ण भूयसा। ययुर्भगवताऽहूता द्रुतं प्रीत्या स्नुतस्तनीः २६ वनौकसः प्रमुदिता वनराजीर्मधुच्युतः। जलधा
रा गिरेर्नादानासन्ना ददृशे गुहाः २७ क्वचिद्वनस्पतिक्रोडे गुहायां चाभिवर्षति। निर्विशन्भगवान्रेमे
कंदमूलफलाशनः २८ दध्योदनं समानीतं शिलायां सलिलांतिके। संभोजनीयैर्बुभुजे गोपैः संकर्ष
णान्वितः २९ शाद्वलोपरि संविश्य चर्वतो मीलितेक्षणान्। तृप्तान्वृषान्वत्सतरान्गाश्च स्वोधोभ
रश्रमाः ३० प्रावृट्श्रियं च तां वीक्ष्य सर्वभूतमुदावहां। भगवान्पूजयांचक्रे आत्मशक्त्युपबृंहितां ३१

कृष्ण ५६

एवं निवसतोस्तस्मिन्रामकेशवयोर्व्रजे। शरत्समभवद्व्यभ्रा स्वच्छांब्वपरुषानिला ३२ शरदा नीरजो
त्पत्त्या नीराणि प्रकृतिं ययुः। भ्रष्टानामिव चेतांसि पुनर्योगनिषेवया ३३ व्योम्नोऽब्दं भूतशाबल्यं भुवः प
कमपां मलं। शरज्जहाराश्रमिणां कृष्णे भक्तिर्यथाशुभं ३४ सर्वस्वं जलदा हित्वा विरेजुः शुभ्रवर्चसः।
यथा त्यक्तैषणाः शांता मुनयो मुक्तकिल्बिषाः ३५ गिरयो मुमुचुस्तोयं क्वचिन्न मुमुचुः शिवं। यथा ज्ञा
नामृतं काले ज्ञानिनो ददते न वा ३६ नैवाविदन्क्षीयमाणं जलं गाधजलेचराः। यथायुरन्वहं क्षय्यं न
रा मूढाः कुटुंबिनः ३७ गाधवारिचरास्तापमविंदन्शरदर्कजं। यथा दरिद्रः कृपणः कुटुंब्यविजितेंद्रियः
३८ शनैः शनैर्जहुः पंकं स्थलान्यामं च वीरुधः। यथाहंममतां धीराः शरीरादिष्वनात्मसु ३९ निश्चलांबुरभू
त्तूष्णीं समुद्रः शरदागमे। आत्मन्युपरते सम्यङ्मुनिर्व्युपरतागमः ४० केदारेभ्यस्त्वपोऽगृह्णन्कर्षका

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰स्॰ ढसेतुभिः। यथा प्राणैः स्रवज्ज्ञानं तन्निरोधेन योगिनः ४१ शरदर्कांशुजांस्तापान्भूतानामुडुपोहर
५७ त्। देहाभिमानजं बोधो मुकुंदो व्रजयोषितां ४२ खमशोभत निर्मेघं शरद्विमलतारकं। सत्वयुक्तं यथा चि
त्तं शब्दब्रह्मार्थदर्शनं ४३ अखंडमंडलो व्योम्नि रराजोडुगणैः शशी। यथा यदुपतिः कृष्णो वृष्णिचक्रा
वृतो भुवि ४४ आश्लिष्य समशीतोष्णं प्रसूनवनमारुतं। जनास्तापं जहुर्गोप्यो न कृष्णहृतचेतसः ४५
गावो मृगाः खगा नार्यः पुष्पिण्यः शरदाभवन्। उदहृष्यन्वारिजानि सूर्योत्थाने कुमुद्विना। राज्ञा तु निर्भया कृष्ण
लोका यथा दस्यून्विना नृप ४७ पुरग्रामेष्वाग्रयणैरिंद्रियैश्च महोत्सवैः। बभौ भूः पक्वसस्याढ्या कलाभ्यां ५७
नितरां हरेः ४८ वणिङ्मुनिनृपस्नाता निर्गम्यार्थान्प्रपेदिरे। वर्षरुद्धा यथा सिद्धाः स्वपिंडान्काल आ
गते ४९ इति श्रीभा० दशमस्कंधे शरद्वर्णनो नाम विंशतितमोऽध्यायः श्रीशुक उवाच इत्थं शरत्स्वच्छज

लं पद्माकरसुगंधिना। न्यविशद्वायुना वातं सगोगोपालकोऽच्युतः १ कुसुमितवनराजिशुष्मिभृंगद्विज
कुलघुष्टसरःसरिन्महीध्रं। मधुपतिरवगाह्य चारयन्गाः सह पशुपालबलश्चुकूज वेणुं २ तद्व्रजस्त्रि
य आश्रुत्य वेणुगीतं स्मरोदयं। काश्चित्परोक्षं कृष्णस्य स्वसखीभ्योऽन्ववर्णयन् ३ तद्वर्णयितुमारब्धाः स्मरं
त्यः कृष्णचेष्टितं। नाशकन्स्मरवेगेन विक्षिप्तमनसो नृप ४ बर्हापीडं नटवरवपुः कर्णयोः कर्णिकारं बि
भ्रद्वासः कनककपिशं वैजयंतीं च मालां। रंध्रान्वेणोरधरसुधया पूरयन्गोपवृंदैर्वृंदारण्यं स्वपदरम
णं प्राविशद्गीतकीर्तिः ५ इति वेणुरवं राजन्सर्वभूतमनोहरं। श्रुत्वा व्रजस्त्रियः सर्वा वर्णयंत्योऽभिरे
भिरे ६ गोप्य ऊचुः अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदामः सख्यः पशूननु विवेशयतोर्वयस्यैः। वक्त्रं व्रजेश
सुतयोरनुवेणुजुष्टं यैर्वा निपीतमनुरक्तकटाक्षमोक्षं ७ चूतप्रवालबर्हस्तबकोत्पलाब्जमालानुपृक्त

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द·पू· परिधानविचित्रवेषौ। मध्ये विरेजतुरलं पशुपालगोष्ठ्यां रंगे यथा नटवरौ क्वच गायमानौ ८ गोप्यः
५८ किमाचरदयं कुशलं स्म वेणुर्दामोदराधरसुधामपि गोपिकानां। भुंक्ते स्वयं यदवशिष्टरसं ह्रदिन्यो हृष्य
त्वचोश्रु मुमुचुस्तरवो यथार्याः ९ वृंदावनं सखि भुवो वितनोति कीर्त्तिं यद्देवकीसुतपदांबुजलब्धल
क्ष्मि। गोविंदवेणुमनुमत्तमयूरनृत्यं प्रेक्ष्याद्रिसान्वपरतान्यसमस्तसत्वं १० धन्याः स्म मूढमतयोपि
हरिण्य एता या नंदनंदनमुपात्तविचित्रवेषं। आकर्ण्य वेणुरणितं सहकृष्णसाराः पूजां दधुर्विरचितां प्र
णयावलोकैः ११ कृष्णं निरीक्ष्य वनितोत्सवरूपशीलं श्रुत्वा च तत्क्वणितवेणुविचित्रगीतं। देव्यो विमा कल्प
नगतयः स्मरतुन्नसारा भ्रश्यत्प्रसूनकवरा मुमुहुर्विनीव्यः १२ गावश्च कृष्णमुखनिर्गतवेणुगीतपी ५८
यूषमुत्तभितकर्णपुटैः पिबंत्यः। शावाः स्नुतस्तनपयःकवलाः स्म तस्थुर्गोविंदमात्मनि दृशाश्रुकलाः स्पृ

शंत्यः १३ प्रायो बतांऽब विहगा मुनयो वनेस्मिन्कृष्णेक्षितं तदुदितं कलवेणुगीतं। आरुह्य ये द्रुमभुजान्
रुचिरप्रवालान्शृण्वंत्यमीलितदृशो विगतान्यवाचः १४ नद्यस्तदा तदुपधार्य मुकुंदगीतमावर्त्तलक्षि
तमनोभवभग्नवेगाः। आलिंगनस्थगितमूर्मिभुजैर्मुरारेर्गृह्णंति पादयुगलं कमलोपहाराः १५ दृष्ट्वा
ऽतपे व्रजपशून्सह रामगोपैः संचारयंतमनुवेणुमुदीरयंतं। प्रेमप्रवृद्ध उदितः कुसुमावलीभिः सख्युर्व्य
धात्स्ववपुषांबुद आतपत्रं १६ पूर्णाः पुलिंद्य उरुगायपदाब्जरागश्रीकुंकुमेन दयितास्तनमंडितेन॥
तद्दर्शनस्मररुजस्तृणरूषितेन लिंपंत्य आननकुचेषु जहुस्तदाधिं १७ हंतायमद्रिरबला हरिदासवर्यो
यद्रामकृष्णचरणस्पर्शप्रमोदः मानं तनोति सहगोगणयोस्तयोर्यत्पानीयसूयवसकंदरकंदमूलैः
१८ गागोपकैरनुवनं नयतोरुदारवेणुस्वनैः कलपदैस्तनुभृत्सु सख्यः अस्पंदनं गतिमतां पुलकस्त

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दं॰पू॰ ५८

रूणां निर्योगपाशकृतलक्षणयोर्विचित्रं १९ एवंविधा भगवतो या वृंदावनचारिणः। वर्णयंत्यो मिथो
गोप्यः क्रीडास्तन्मयतां ययुः २० ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे एकविंशतितमोध्यायः
श्रीशुक उवाच हेमंते प्रथमे मासि नंदगोपकुमारिकाः। चेरुर्हविष्यं भुंजानाः कात्यायन्यर्चनव्रतं १ आ
प्लुत्यांभसि कालिंद्या जलांते चोदितेरुणे। कृत्वा प्रतिकृतिं देवीमानर्चुर्नृप सैकतीं २ गंधैर्माल्यैः सुरभिभि
र्बलिभिर्धूपदीपकैः। उच्चावचैश्चोपहारैः प्रवालफलतंदुलैः ३ कात्यायनि महामाये महायोगिन्यधीश्व
रि। नंदगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः। इति मंत्रं जपंत्यस्ताः पूजां चक्रुः कुमारिकाः ४ एवं मासं व्रतं चे
रुः कुमार्यः कृष्णचेतसः। भद्रकालीं समानर्चुर्भूयान्नंदसुतः पतिः ५ ऊषस्युत्थाय गोत्रैः स्वैरन्योन्याबद्धबा
हवः। कृष्णमुच्चैर्जगुर्यांत्यः कालिंद्यां स्नातुमन्वहं ६ नद्याः कदाचिदागत्य तीरे निक्षिप्य पूर्ववत्। वासांसि कृ कृष्ण ५८

ष्णं गायंत्यो विजह्रुः सलिले मुदा ७ भगवांस्तदभिप्रेत्य कृष्णो योगेश्वरेश्वरः। वयस्यैरावृतस्तत्र गतस्त
त्कर्मसिद्धये ८ तासां वासांस्युपादाय नीपमारुह्य सत्वरः। हसद्भिः प्रहसन्बालैः परिहासमुवाच ह ९
अत्रागत्याबलाः कामं स्वं स्वं वासः प्रगृह्यतां। सत्यं ब्रवाणि नो नर्म यद्यूयं व्रतकर्शिताः १० न मयोदि
तपूर्वं वा अनृतं तदिमे विदुः। एकैकशः प्रतीच्छध्वं सहैवोत सुमध्यमाः ११ तस्य तत्क्ष्वेलितं दृष्ट्वा गोप्यः
प्रेमपरिप्लुताः। व्रीडिताः प्रेक्ष्य चान्योन्यं जातहासा न निर्ययुः १२ एवं ब्रुवति गोविंदे नर्मणाक्षिप्तचेतस
ः। आकंठमग्नाः शीतोदे वेपमानास्तमब्रुवन् १३ मानयं भोः कृथास्त्वां तु नंदगोपसुतं प्रियं। जानीमोंग
व्रजश्लाघ्यं देहि वासांसि वेपिताः १४ श्यामसुंदर ते दास्यः करवाम तवोदितं। देहि वासांसि धर्मज्ञ नो चेद्रा
ज्ञे ब्रुवामहे १५ श्रीभगवानुवाच भवत्यो यदि मे दास्यो मयोक्तं वा करिष्यथ। अत्रागत्य स्ववासांसि प्रतीच्छत

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

छंतत्रचविस्मिताः १६ ततोजलाशयात्सर्वा दारिकाः शीतवेपिताः। पाणिभ्यां योनिमाछाद्य प्रोत्तेरुः
द·भू· शीतकर्शिताः १७ भगवानाहता वीक्ष्य शुद्धभावप्रसादितः। स्कंधे निधाय वासांसि प्रीतः प्रोवाच सस्मि
६० तं १८ यूयं विवस्त्रा यदपो धृतव्रता व्यगाहतैतत्तदु देवहेलनं। बध्वांजलिं मूर्ध्न्यपनुत्तयेंहसः कृत्वा नमो हल
धोवसनं प्रगृह्यतां १९ इत्यच्युतेनाभिहितं व्रजाबला मत्वा विवस्त्राप्लवनं व्रतच्युतिं। तत्पूर्तिकामास्त ६०
दशेषकर्मणां साक्षात्कृतं नेमुरवद्यमृग्यतः २० तास्तथावनता दृष्ट्वा भगवान्देवकीसुतः। वासांसि ता
भ्यः प्रायच्छत्करुणस्तेन तोषितः २१ दृढंप्रलब्धास्त्रपया च हापिताः प्रस्तोभिताः क्रीडनवच्च कारिताः। व
स्त्राणि चैवापहृतान्यथाप्यमुं ता नाभ्यसूयन्प्रियसंगनिर्वृताः २२ परिधाय स्ववासांसि प्रेष्ठसंगमस
ज्जिताः। गृहीतचित्ता नो चेलुस्तस्मिन्लज्जायितेक्षणाः २३ तासां विज्ञाय भगवान्स्वपादस्पर्शकाम्यया

धृतव्रतानां संकल्पमाह दामोदरोऽबलाः २४ संकल्पो विदितः साध्व्यो भवतीनां मदर्चनं। मयानुमो
दितः सोऽसौ सत्यो भवितुमर्हति २५ न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते। भर्जिता क्वथिता धा
ना प्रायो बीजायनेष्यते २६ याताबला व्रजं सिद्धा मयेमा रंस्यथ क्षपाः। यदुद्दिश्य व्रतमिदं चेरुरार्यार्चनं सती
: २७ श्रीशुक उवाच इत्यादिष्टा भगवता लब्धकामाः कुमारिकाः। ध्यायंत्यस्तत्पदांभोजं कृच्छ्रान्निर्विविशुर्व्र
जं २८ अथ गोपैः परिवृतो भगवान्देवकीसुतः। वृंदावनाद्गतो दूरं चारयन्गाः सहाग्रजः २९ निदाघार्कातपे
तिग्मे छायाभिः स्वाभिरात्मनः। आतपत्रायितान्वीक्ष्य द्रुमानाह व्रजौकसः ३० हे स्तोककृष्ण हे अंशो श्रीदामन्
सुबलार्जुन। विशालर्षभ तेजस्विन्देवप्रस्थ वरूथप ३१ पश्यतैतान्महाभागान्परार्थैकांतजीवितान्। वा
तवर्षातपहिमान्सहंतो वारयंति नः ३२ अहो एषां वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनं। सुजनस्येव येषां वै विमुखा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द.भू. ६१ यांति नार्थिनः ३३ पत्रपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः। गंधनिर्यासभस्मास्थितोक्मैः कामान्वित
न्वते ३४ एतावज्जन्मसाफल्यं देहिनामिह देहिषु। प्राणैरर्थैर्धिया वाचा श्रेय एवाचरेत्सदा ३५ इति प्रवा
लस्तबकफलपुष्पदलोत्करैः। तरूणां नम्रशाखानां मध्येन यमुनां गतः ३६ तत्र गाः पाययित्वापः सुमृ
ष्टाः शीतलाः शिवाः। ततो नृप स्वयं गोपाः कामं स्वादु पपुर्जलं ३७ तस्या उपवने कामं चारयंतः पशून्नृप। कृष्ण ६१
कृष्णरामावुपागम्य क्षुधार्ता इदमब्रुवन् ३८ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे द्वाविंशोध्यायः
गोपा ऊचुः रामराम महावीर्य कृष्ण दुष्टनिबर्हण। एषा वै बाधते क्षुन्नस्तच्छांतिं कर्तुमर्हथः १ श्रीशुक उ
वाच इति विज्ञापितो गोपैर्भगवान्देवकीसुतः। भक्ताया विप्रभार्यायाः प्रसीदन्निदमब्रवीत् २ प्रया
त देवयजनं ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः। सत्रमांगिरसं नाम ह्यासते स्वर्गकाम्यया ३ तत्र गत्वौदनं गोपा

याचतास्मद्विसर्जिताः। कीर्तयंतो भगवत आर्यस्य मम चाभिधां ४ इत्यादिष्टा भगवता गत्वायाचं
त ते तथा। कृतांजलिपुटा विप्रान्दंडवत्पतिता भुवि ५ हे भूमिदेवाः शृणुत कृष्णस्यादेशकारिणः। प्राप्ता
न्जानीत भद्रं वो गोपान्नो रामचोदितान् ६ गाश्चारयंतावविदूर ओदनं रामाच्युतौ वो लषतो बुभुक्षि
तौ। तयोर्द्विजा ओदनमर्थिनोर्यदि श्रद्धा च वो यच्छत धर्मवित्तमाः ७ दीक्षायाः पशुसंस्थायाः सौत्रामण्या
श्च सत्तमाः। अन्यत्र दीक्षितस्यापि नान्नमश्नन्हि दुष्यति ८ इति ते भगवद्याच्ञां शृण्वंतोपि न शुश्रुवु
ः। क्षुद्राशा भूरिकर्माणो बालिशा वृद्धमानिनः ९ देशः कालः पृथग्द्रव्यं मंत्रतंत्रर्त्विजोग्नयः। देवता
यजमानश्च क्रतुर्धर्मश्च यन्मयः १० तं ब्रह्म परमं साक्षाद्भगवंतमधोक्षजं। मनुष्यदृष्ट्या दुःप्रज्ञा मर्त्या
त्मानो न मेनिरे ११ न ते यदोमिति प्रोचुर्न नेति च परंतप। गोपा निराशाः प्रत्येत्य तदोचुः कृष्णरामयोः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰स्कं॰ ६२

१२ तदुपाकर्ण्य भगवान्प्रहस्य जगदीश्वरः। व्याजहार पुनर्गोपान्दर्शयन्लौकिकीं गतिं १३ मां ज्ञा
पयत पत्नीभ्यः ससंकर्षणमागतं। दास्यंति काममन्नं वः स्निग्धा मय्युषिता धिया १४ गत्वाथ पत्नीशा
लायां दृष्ट्वासीनाः स्वलंकृताः। नत्वा द्विजसतीर्गोपाः प्रश्रिता इदमब्रुवन् १५ नमो वो विप्रपत्नीभ्यो निबो
धत वचांसि नः। इतोऽविदूरे चरता कृष्णेनेहेषिता वयं १६ गाश्चारयन्स गोपालैः सरामो दूरमागतः। बुभुक्षि
तस्य तस्यान्नं सानुगस्य प्रदीयतां १७ श्रुत्वाच्युतमुपायातं नित्यं तद्दर्शनोत्सुकाः। तत्कथाक्षिप्तमनसो
बभूवुर्जातसंभ्रमाः १८ चतुर्विधं बहुगुणमन्नमादाय भाजनैः। अभिसस्रुः प्रियं सर्वाः समुद्रमिव निम्नगाः
१९ निषिध्यमानाः पतिभिर्भ्रातृभिर्बंधुभिः सुतैः। भगवत्युत्तमश्लोके दीर्घश्रुतधृताशयाः २० यमुनोपव
नेऽशोकनवपल्लवमंडिते। विचरंतं वृतं गोपैः साग्रजं ददृशुः स्त्रियः २१ श्यामं हिरण्यपरिधिं वनमाल्यब

कृष्ण ६२

र्हधातुप्रवालनटवेषमनुव्रतांसे। विन्यस्तहस्तमितरेण धुनानमब्जं कर्णोत्पलालककपोलमु
खाब्जहासं २२ प्रायःश्रुतप्रियतमोदयकर्णपूरैर्यस्मिन्निमग्नमनसस्तमथाक्षिरंध्रैः। अंतः प्रवे
श्य सुचिरं परिरभ्य तापं प्राज्ञं यथाऽभिमतयो विजहुर्नरेंद्र २३ तास्तथा त्यक्तसर्वाशाः प्राप्ता आत्मदि
दृक्षया। विज्ञायाखिलदृग्द्रष्टा प्राह प्रहसिताननः २४ स्वागतं वो महाभागा आस्यतां करवाम किं।
यन्नो दिदृक्षया प्राप्ता उपपन्नमिदं हि वः २५ नन्वद्धा मयि कुर्वंति कुशलाः स्वार्थदर्शिनः। अहैतुक्य
व्यवहितां भक्तिमात्मप्रिये यथा २६ प्राणबुद्धिमनःस्वात्मदारापत्यधनादयः। यत्संपर्कात्प्रिया आ
सन्ततः को न्वपरः प्रियः २७ तद्यात देवयजनं पतयो वो द्विजातयः। स्वसत्रं पारयिष्यंति युष्माभि
र्गृहमेधिनः २८ पत्न्य ऊचुः मैवं विभोऽर्हति भवान्गदितुं नृशंसं सत्यं कुरुष्व निगमं तव पादमूलं।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द॰पू॰ ६३ प्राप्ता वयं तुलसिदाम पदावसृष्टं केशैर्निवोढुमतिलंघ्य समस्तबंधून् २९ गृह्णंति नो न पतयः पि
तरौ सुता वा न भ्रातृबंधुसुहृदः कुत एव चान्ये। तस्माद्भवत्प्रपदयोः पतितात्मनो नो नान्या भवेद्ग
तिररिंदम तद्विधेहि ३० श्रीभगवानुवाच पतयो नाभ्यसूयेरन् पितृभ्रातृसुतादयः। लोकाश्च वो म
योपेता देवा अप्यनुमन्वते ३१ न प्रीतयेनुरागाय ह्यंगसंगो नृणामिह। तन्मनो मयि युंजाना अचिरान्माम
वाप्स्यथ ३२ श्रीशुक उवाच इत्युक्ता यज्ञपत्न्यस्ता यज्ञवाटं पुनर्गताः। ते चानसूयवः स्वाभिः स्त्री
भिः सत्रमपारयन् ३३ तत्रैका विधृता भर्त्रा भगवंतं यथाश्रुतं। हृदोपगुह्य विजहौ देहं कर्मानुबंधनं कृष्ण
३४ भगवानपि गोविंदस्तेनैवान्नेन गोपकान्। चतुर्विधेनाशयित्वा स्वयं च बुभुजे प्रभुः ३५ एवं ली ६३
लानरवपुर्नृलोकमनुशीलयन्। रेमे गोगोपगोपीनां रमयन् रूपवाक्कृतैः ३६ अथानुस्मृत्य विप्रा

स्ते अन्वतप्यन् कृतागसः। यद्विश्वेश्वरयोर्याच्ञामहन्म नृविडंबयोः ३७ दृष्ट्वा स्त्रीणां भगवति कृष्णे भ
कुलं धिक्क्रियादाक्ष्यं विमुखा ये त्वधोक्षजे भक्तिमलौकिकीं। आत्मानं च तया हीनमनुतप्ता व्यगर्हयन् ३
८ धिग्जन्म नस्त्रिवृद्विद्यां धिग्व्रतं धिग्बहुज्ञतां। धिक्कुलं धिक्क्रियादाक्ष्यं विमुखा ये त्वधोक्षजे ३९ नू
नं भगवतो माया योगिनामपि मोहिनी। यद्वयं गुरवो नृणां स्वार्थे मुह्यामहे द्विजाः ४० अहो पश्यत नारीणा
मपि कृष्णे जगद्गुरौ। दुरंतभावं योऽविध्यन्मृत्युपाशान् गृहाभिधान् ४१ नासां द्विजातिसंस्कारो न निवासो गु
रावपि। न तपो नात्ममीमांसा न शौचं न क्रियाः शुभाः ४२ अथापि ह्युत्तमश्लोके कृष्णे योगेश्वरेश्वरे। भक्तिर्दृ
ढा न चास्माकं संस्कारादिमतामपि ४३ ननु स्वार्थविमूढानां प्रमत्तानां गृहेहया। अहो नः स्मारयामास गो
पवाक्यैः सतां गतिः ४४ अन्यथा पूर्णकामस्य कैवल्याद्याशिषां पतेः। ईशितव्यैः किमस्माभिरीशस्येत द्वि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰पू॰
६४

हेवनं ४५ हित्वान्यान्भजते यं श्रीः पादस्पर्शाशया सकृत् । स्वात्मदोषापवर्गेण तद्याच्ञा जनमोहि
नी ४६ देशकालपृथक्द्रव्यमंत्रतंत्रर्त्विजोग्नयः देवता यजमानश्च क्रतुर्धर्मश्च यन्मयः ४७ स एव भग
वान्साक्षाद्विष्णुर्योगेश्वरेश्वरः । जातो यदुष्वित्यशृण्म ह्यपि मूढा न विद्महे ४८ अहो वयं धन्यतमा येषां न
स्तादृशीः स्त्रियः । भक्त्या यासां मतिर्जाता अस्माकं निश्चला हरौ ४९ नमस्तुभ्यं भगवते कृष्णायाकुंठमेधसे ।
यन्मायामोहितधियो भ्रमामः कर्मवर्त्मसु ५० स वै न आद्यः पुरुषः स्वमायामोहितात्मनां । अविज्ञाता
नुभावानां क्षंतुमर्हत्यतिक्रमं ५१ इति स्वाघमनुस्मृत्य कृष्णे ते कृतहेलनाः । दिदृक्षवोप्यच्युतयोः कंसा कृष्ण
द्भीता न चाचलन् ५२ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे त्रयोविंशोध्यायः श्रीशुक उवाच भ ६४
गवानपि तत्रैव बलदेवेन संयुतः । अपश्यन्निवसन्गोपानिंद्रयागकृतोद्यमान् १ तदभिज्ञोपि भगवान्

सर्वात्मा सर्वदर्शनः प्रश्रयावनतोपृच्छत् वृद्धान्नंदपुरोगमान् २ कथ्यतां मे पितः कोयं संभ्रमो व उपा
गतः । किंफलं कस्य चोद्देशः केन वा साध्यते मखः ३ एतत्ब्रूहि महान्कामो मह्यं शुश्रूषवे पितः । न
हि गोप्यं हि साधूनां कृत्यं सर्वात्मनामिह ४ अस्त्यस्वपरदृष्टीनाममित्रोदास्तविद्विषां । उदासीनोरिवद्वर्ज्य
आत्मवत्सुहृदुच्यते ५ ज्ञात्वाज्ञात्वा च कर्माणि जनोयमनुतिष्ठति । विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा ना
विदुषो भवेत् ६ तत्र तावत्क्रियायोगो भवतां किं विचारितः । अथवा लौकिकस्तन्मे पृच्छतः साधु भण्यतां
७ नंद उवाच पर्जन्यो भगवानिंद्रो मेघास्तस्यात्ममूर्तयः । ते भिवर्षंति भूतानां प्राणनं जीवनं पयः ८
तं तात वयमन्ये च वार्मुचां पतिमीश्वरं । द्रव्यैस्तद्रेतसा सिद्धैर्यजंते क्रतुभिर्नराः ९ तच्छेषेणोपजीवंति
त्रिवर्गफलहेतवे । पुंसां पुरुषकाराणां पर्जन्यः फलभावनः १० य एवं विसृजेद्धर्मं पारंपर्यागतं नरः कामा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द·पू· ६५ साल्लोभाद्वयाद्द्वेषात्तमद्वेनाप्नोतिशोभनं ११ श्रीशुकउवाच वचोनिशम्यनंदस्यतथान्येषांव्रजौ
कसां। इंद्रायमन्युंजनयन्पितरंप्राहकेशवः १२ श्रीभगवानुवाच कर्मणाजायतेजंतुःकर्मणैववि
लीयते। सुखंदुःखंभयंक्षेमंकर्मणैवाभिपद्यते १३ अस्तिचेदीश्वरःकश्चित्फलरूप्यन्यकर्मणां। क
र्तारंभजतेसोपिनह्यकर्तुःप्रभुर्हिसः १४ किमिंद्रेणेहभूतानांस्वस्वकर्मानुवर्तिनां। अनीशेनान्यथा
कर्तुंस्वभावविहितंनृणां १५ स्वभावतंत्रोहिजनःस्वभावमनुवर्तते। स्वभावस्थमिदंसर्वंसदेवासुरमानु कृष्ण
षं १६ देहानुच्चावचान्जंतुःप्राप्योत्सृजतिकर्मणा। शत्रुर्मित्रमुदासीनःकर्मैवगुरुरीश्वरः १७ तस्मात्सं ६५
पूजयेत्कर्मस्वभावस्थःस्वकर्मकृत्। अंजसायेनवर्तेततदेवास्यहिदैवतं १८ आजीव्यैकतरंभावंय
स्त्वन्यमुपजीवति। नतस्माद्विंदतेक्षेमंजारंनार्यसतीयथा १९ वर्तेतब्रह्मणाविप्रोराजन्योरक्षयाभुवः।

वैश्यस्तुवार्तयाजीवेच्छूद्रस्तुद्विजसेवया २० कृषिवाणिज्यगोरक्षाकुसीदंतुर्यमुच्यते। वार्ताचतुर्वि
धातत्रवयंगोवृत्तयोनिशं २१ सत्वंरजस्तमइतिस्थित्युत्पत्त्यंतहेतवः। रजसोत्पद्यतेविश्वमन्योन्यंविविधं
जगत् २२ रजसाचोदितामेघावर्षंत्यंबूनिसर्वतः। प्रजास्तैरेवसिद्ध्यंतिमहेंद्रःकिंकरिष्यति २३ ननः
पुरोजनपदानग्रामानगृहावयं। वनौकसस्तातनित्यंवनशैलनिवासिनः २४ तस्माद्गवांब्राह्मणाना
मद्रेश्चारभ्यतांमखः। यइंद्रयागसंभारास्तैरयंसाध्यतांमखः २५ पच्यंतांविविधाःपाकाःसूपांताःपा
यसादयः। संयावापूपशष्कुल्यःसर्वदोहश्चगृह्यतां २६ हूयंतामग्नयःसम्यग्ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभिः। अ
न्नंबहुविधंतेभ्योदेयंवोधेनुदक्षिणाः २७ अन्येभ्यश्चाश्वचांडालपतितेभ्योयथार्हतः। यवसंचगवांद
त्त्वागिरयेदीयतांबलिः २८ स्वलंकृताभुक्तवंतःस्वनुलिप्ताःसुवाससः। प्रदक्षिणांचकुरुतगोविप्रा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द.स्कं ६६

नलपर्द्दितान् २९ एतन्मम मतं तात क्रियतां यदि रोचते। अयं गोब्राह्मणाद्रीणां मह्यं च दयितो मखः
३० श्रीशुक उवाच कालात्मना भगवता शक्रदर्पजिघांसता। प्रोक्तं निशम्य नंदाद्याः साध्वगृह्णंत
तद्वचः ३१ तथा च व्यदधुः सर्वं यथाह मधुसूदनः। वाचयित्वा स्वस्त्ययनं तद्द्रव्येण गिरिद्विजान् ३२
उपहृत्य बलीन् सर्वानाहृता यवसं गवां। गोधनानि पुरस्कृत्य गिरिं चक्रुः प्रदक्षिणं ३३ अनांस्यनडुद्युक्ता
नि ते चारुह्य स्वलंकृताः। गोप्यश्च कृष्णवीर्याणि गायंत्यः सद्विजाशिषः ३४ कृष्णस्त्वन्यतमं रूपं गोपविश्रं कृष्ण
भणं गतः। शैलोस्मीति ब्रुवन् भूरि बलिमादद्बृहद्वपुः ३५ तस्मै नमो व्रजजनैः सह चक्रे त्मनात्मने। अहो प ६६
श्यत शैलोसौ रूपी नोनुग्रहं व्यधात् ३६ एषोवजानतो मर्त्यान् कामरूपी वनौकसः। हंति ह्यस्मै नमस्या
मः शर्मणे आत्मनो गवां ३७ इत्यद्रिगोद्विजमखं वासुदेवप्रणोदिताः। यथाविधाय ते गोपाः सह कृष्णा

व्रजं गताः ३८ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पंचविंशोध्यायः श्रीशुक उवाच इंद्रस्त
दात्मनः पूजां विज्ञाय विहतां नृप। गोपेभ्यः कृष्णनाथेभ्यो नंदादिभ्यश्चुकोप सः १ गणं सांवर्तकं नाम मे
घानां चांतकारिणां। इंद्रः प्रचोदयत्क्रुद्धो वाक्यं चाहेशमान्युत २ अहो श्रीमदमाहात्म्यं गोपानां काननौ
कसां। कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्य ये चक्रुर्देवहेलनं ३ यथादृढैः कर्ममयैः क्रतुभिर्नामनौनिभैः। विद्यामान्वी
क्षिकीं हित्वा तितीर्षंति भवार्णवं ४ वाचालं बालिशं स्तब्धमज्ञं पंडितमानिनं। कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्य गो
पा मे चक्रुरप्रियं ५ एषां श्रियावलिप्तानां कृष्णेनाध्मापितात्मनां। धुनुत श्रीमदस्तंभं पशून्नयत संक्षयं
६ अहं चैरावतं नागमारुह्यानुव्रजे व्रजं। मरुद्गणैर्महावीर्यैर्नंदगोष्ठजिघांसया ७ ऋषिरुवाच इ
त्थं मघवताज्ञप्ता मेघा निर्मुक्तबंधनाः। नंदगोकुलमासारैः पीडयामासुरोजसा ८ विद्योतमाना वि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द.स्कं. ६७

द्युद्भिः स्तनंतस्तनयित्नुभिः। तीव्रैर्मरुद्गणैर्नुन्ना ववृषुर्जलशर्कराः ९ स्थूणास्थूलावर्षधारामुंच
त्स्वभ्रेष्वभीक्ष्णशः। जलौघैः प्लाव्यमाना भूर्नादृश्यत नतोन्नतं १० अत्यासारातिवातेन पशवो जातवेप
नाः। गोपा गोप्यश्च शीतार्त्ता गोविंदं शरणं ययुः ११ शिरः सुतांश्च कायेन प्रच्छाद्यासारपीडिताः। वेपमाना भ
गवतः पादमूलमुपाययुः १२ कृष्ण कृष्ण महाभाग त्वन्नाथं गोकुलं प्रभो। त्रातुमर्हसि देवान्नः कुपितात्
भक्तवत्सल १३ शिलावर्षनिपातेन हन्यमानमचेतनं। निरीक्ष्य भगवान्मेने कुपितेंद्रकृतं हरिः १४ अ
पर्त्वत्युल्बणं वर्षमतिवातं शिलामयं। स्वयागे विहतेऽस्माभिरिंद्रो नाशाय वर्षति १५ तत्र प्रतिविधिं सम्य
गात्मयोगेन साधये। लोकेशमानिनां मौढ्याद्धरिष्ये श्रीमदं तमः १६ न हि सद्भावयुक्तानां सुराणा
मीशविस्मयः। मत्तोऽसतां मानभंगः प्रशमायोपकल्पते १७ तस्मान्मच्छरणं गोष्ठं मन्नाथं मत्परिग्रहं। गो

कृष्ण ६७

पाये स्वात्मयोगेन सोऽयं मे व्रत आहितः १८ इत्युक्त्वैकेन हस्तेन कृत्वा गोवर्द्धनाचलं। दधार लीलया
कृष्णः छत्राकमिव बालकः १९ अथाह भगवान्गोपान्हेंऽब तात व्रजौकसः। यथोपजोषं विशत गिरि
गर्त्तं सगोधनाः २० न त्रास इह वः कार्यो मद्धस्ताद्रिनिपातने। वातवर्षभयेनालं तत्त्राणं विहितं हि वः
२१ तथा निर्विविशुर्गर्त्तं कृष्णाश्वासितमानसाः। यथावकाशं सधनाः सव्रजाः सोपजीविनः २२ क्षुत्
तृड्व्यथां सुखापेक्षां हित्वा तैर्व्रजवासिभिः। वीक्ष्यमाणो दधावद्रिं सप्ताहं नाऽचलत्पदात् २३ कृष्णयोगा
नुभावं तं निशाम्येंद्रोऽतिविस्मितः। निस्तंभो भ्रष्टसंकल्पः स्वान्मेघान्संन्यवारयत् २४ खं व्यभ्रमुदितादि
त्यं वातवर्षं च दारुणं। निशाम्योपरतं गोपान्गोवर्द्धनधरोऽब्रवीत् २५ निर्यात त्यजत त्रासं गोपाः सस्त्रीध
नार्भकाः। उपारतं वातवर्षं व्युदप्रायाश्च निम्नगाः २६ ततस्ते निर्ययुर्गोपाः स्वं स्वमादाय गोधनं। शक

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द.पू.
६८

टोढोपकरणं स्त्रीबालस्थविराः शनैः २७ भगवानपि तं शैलं स्वस्थाने पूर्ववत्प्रभुः। पश्यतां सर्वभू
तानां स्थापयामास लीलया २८ तं प्रेमवेगान्निभृता व्रजौकसो यथा समीयुः परिरंभणादिभिः। गोप्य
श्च सस्नेहमपूजयन्मुदा दध्यक्षताद्भिर्युयुजुः सदाशिषः २९ यशोदा रोहिणी नंदो रामश्च बलिनां
वरः। कृष्णमालिंग्य युयुजुराशिषः स्नेहकातराः ३० दिवि देवगणाः साध्याः सिद्धगंधर्वचारणाः। तु
ष्टुवुर्मुमुचुस्तुष्टाः पुष्पवर्षाणि पार्थिव ३१ शंखदुंदुभयो नेदुर्दिवि देवप्रणोदिताः। जगुर्गंधर्वपतय
स्तुंबुरुप्रमुखा नृप ३२ ततोनुरक्तैः पशुपैः परिश्रितो राजन्स्वगोष्ठं सबलोव्रजद्धरिः। तथाविधान्य कृष्ण
स्य कृतानि गोपिका गायंत्य ईयुर्मुदिता हृदिस्पृशः ३३ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे ६८
पंचविंशोध्यायः श्रीशुक उवाच एवंविधानि कर्माणि गोपाः कृष्णस्य वीक्ष्य ते। अतद्वीर्यविदः

प्रोचुः समभ्येत्य सुविस्मिताः १ बालकस्य यदेतानि कर्माण्यत्यद्भुतानि वै। कथमर्हत्यसौ जन्म ग्राम्ये
ष्वात्मजुगुप्सितं २ यः सप्तहायनो बालः करेणैकेन लीलया। कथं बिभ्रद्गिरिवरं पुष्करं गजराडिव
३ तोकेनामीलिताक्षेण पूतनाया महौजसः। पीतः स्तनः सह प्राणैः कालेनेव वयस्तनोः ४ हिन्वतो
ऽधः शयानस्य मास्यस्य चरणावुदक्। अनोपतद्विपर्यस्तं रुदतः प्रपदाहतं ५ एकहायन आसीनो ह्रि
यमाणो विहायसा। दैत्येन यस्तृणावर्तमहन्कंठग्रहातुरं ६ क्वचिद्धैयंगवस्तैन्ये मात्रा बद्ध उलूख
ले। गच्छन्नर्जुनयोर्मध्ये बाहुभ्यां तावपातयत् ७ वने संचारयन्वत्सान्सरामो बालकैर्वृतः। हंतु
कामं बकं दोर्भ्यां मुखतोरिमपाटयत् ८ वत्सेषु वत्सरूपेण प्रविशंतं जिघांसया। हत्वा न्यपातयत्ते
न कपित्थानि च लीलया ९ हत्वा रासभदैतेयं तद्बंधूंश्च बलान्वितः। चक्रे तालवनं क्षेमं परिपक्क

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰पू॰ ६९

फलान्वितं १० प्रलंबं घातयित्वोग्रं बलेन बलशालिना। अमोचयत व्रजपशून्गोपान्वारण्यवह्नि
तः ११ आशीविषतमाहींद्रं दमित्वा विमदं ह्रदात्। प्रसह्योद्वास्य यमुनां चक्रेसौ निर्विषोदकं १२ दुस्त्यजश्
चानुरागोस्मिन्सर्वेषां नो व्रजौकसां। नंद ते तनयेस्मासु तस्याप्यौत्पत्तिकः कथं १३ क्व सप्तहायनो बालः क्व म
हाद्रिविधारणं। ततो नो जायते शंका व्रजनाथ तवात्मजे १४ नंद उवाच श्रूयतां मे वचो गोपा व्येतु शं
का च वोर्भके। एनं कुमारमुद्दिश्य गर्गो मे यदुवाच ह १५ वर्णास्त्रयः किलास्यासन् गृह्णतोनुयुगं त
नूः। शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः १६ प्रागयं वसुदेवस्य क्वचिज्जातस्तवात्मजः। वासु
देव इति श्रीमानभिज्ञाः संप्रचक्षते १७ बहूनि संति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते। गुणकर्मानुरूपा
णि तान्यहं वेद नो जनाः १८ एष वः श्रेय आधास्यद्गोपगोकुलनंदनः। अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमंजस्ता

कृष्ण ६९

रिष्यथ १९ पुरानेन व्रजपते साधवो दस्युपीडिताः। अराजके रक्ष्यमाणा जिग्युर्दस्यून्समेधिताः
२० य एतस्मिन्महाभागाः प्रीतिं कुर्वंति मानवाः। नारयोभिभवंत्येतान्विष्णुपक्षानिवासुराः २१ तस्मान्नं
दकुमारोयं नारायणसमो गुणैः। श्रिया कीर्त्यानुभावेन तत्कर्मसु न विस्मयः २२ इत्यद्धा मां समादिश्य ग
र्गे च स्वगृहं गते। मन्ये नारायणस्यांशं कृष्णमक्लिष्टकारिणं २३ इति नंदवचः श्रुत्वा गर्गगीतं व्र
जौकसः। मुदिता नंदमानर्चुः कृष्णं च गतविस्मयाः २४ देवे वर्षति यज्ञविप्लवरुषा वज्राश्मपर्षा
निलैः सीदत्पालपशुस्त्रि आत्मशरणं दृष्ट्वानुकंप्युत्स्मयन्। उत्पाट्यैककरेण शैलमबलो लीलोच्छि
लींध्रं यथा बिभ्रद्गोष्ठमपान्महेंद्रमदभित्प्रीयान्न इंद्रो गवां २५ इति श्रीभागवते महापुराणे दश
मस्कंधे षड्विंशोध्यायः श्रीशुक उवाच गोवर्द्धने धृते शैले आसाराद्रक्षिते व्रजे। गोलोकादाव्रज

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰पू॰ कृष्णं सुरभिः शक्र एव च १ विविक्त उपसंगम्य व्रीडितः कृतहेलनः। पस्पर्श पादयोरेनं किरीटेनार्क
७० र्कवर्चसा २ दृष्टश्रुतानुभावोस्य कृष्णस्यामिततेजसः। नष्टत्रिलोकेशमद इदमाह कृताञ्जलिः ३ इंद्र
उवाच विशुद्धसत्वं तव धाम शांतं तपोमयं ध्वस्तरजस्तमस्कं। मायामयोऽयं गुणसंप्रवाहो न विद्यते
ऽते ग्रहणानुबंधः ४ कुतोनु तद्धेतव ईश तत्कृता लोभादयो येऽबुधलिंगभावाः। तथापि दंडं भगवा
न् बिभर्ति धर्मस्य गुप्त्यै खलनिग्रहाय ५ पिता गुरुस्त्वं जगतामधीशो दुरत्ययः काल उपात्तदंड कृ॰म
ः। हिताय चेच्छातनुभिः समीहसे मानं विधुन्वन् जगदीशमानिनां ६ ये मद्विधाज्ञा जगदीशमानि ७०
नस्त्वां वीक्ष्य कालेऽभयमाशु तन्मदं। हित्वार्यमार्गं प्रभजंत्यपस्मया ईहा खलानामपि तेनुशासनं
७ स त्वं ममैश्वर्यमदप्लुतस्य कृतागसस्तेऽविदुषः प्रभावं। क्षंतुं प्रभोऽथार्हसि मूढचेतसो मैवं पुनर्भून्मतिरीश मे
तिरीश मेसती ८ तवावतारोऽयमधोक्षजेह स्वयंभराणामुरुभारजन्मनां। चमूपतीनामभवाय देव भ
वाय युष्मच्चरणानुवर्तिनां ९ नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महात्मने। वासुदेवाय कृष्णाय सात्वतां पतये
नमः १० स्वच्छंदोपात्तदेहाय विशुद्धज्ञानमूर्तये। सर्वस्मै सर्वबीजाय सर्वभूतात्मने नमः ११ मयेदं
भगवन् गोष्ठनाशायासारवायुभिः। चेष्टितं विहते यज्ञे मानिना तीव्रमन्युना १२ त्वयेशानुगृहीतोस्मि
ध्वस्तस्तंभो वृथोद्यमः। ईश्वरं गुरुमात्मानं त्वामहं शरणं गतः १३ श्रीशुक उवाच एवं संकीर्तितः कृ
ष्णो मघोना भगवानमुं। मेघगंभीरया वाचा प्रहसन्निदमब्रवीत् १४ श्रीभगवानुवाच मया तेकारि
मघवन् मखभंगोनुगृह्णता। मदनुस्मृतये नित्यं मत्तस्येंद्रश्रिया भृशं १५ मामैश्वर्यश्रीमदांधो दंडपा
णिं न पश्यति। तं भ्रंशयामि संपद्भ्यो यस्य चेच्छाम्यनुग्रहं १६ गम्यतां शक्र भद्रं वः क्रियतां मेनुशासनं॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द.पू. ७१

स्थीयतां स्वाधिकारेषु युक्तैर्वः स्तंभवर्जितैः १७ अथाहसुरभिः कृष्णमभिवंद्य मनस्विनी। स्वसंतानैरु
पामंत्र्य गोपरूपिणमीश्वरं १८ सुरभिरुवाच कृष्ण कृष्ण महायोगिन् विश्वात्मन् विश्वसंभव। भवता लोक
नाथेन सनाथा वयमच्युत १९ त्वं नः परमकं दैवं त्वं न इंद्रो जगत्पते। भवाय भव गोविप्रदेवानां ये च साध
वः २० इंद्रं नस्त्वाभिषेक्ष्यामो ब्रह्मणा चोदिता वयं। अवतीर्णोसि विश्वात्मन् भूमेर्भारापनुत्तये २१ एवं कृ
ष्णमुपामंत्र्य सुरभिः पयसात्मनः। जलैश्चाकाशगंगाया ऐरावतकरोद्धृतैः २२ इंद्रः सुरर्षिभिः साकं चो
दितो देवमातृभिः। अभ्यषिंचत दाशार्हं गोविंद इति चाभ्यधात् २३ तत्रागतास्तुंबुरुनारदादयो गंधर्व
विद्याधरसिद्धचारणाः। जगुर्यशो लोकमलापहं हरेः सुरांगनाः संननृतुर्मुदान्विताः २४ तं तुष्टुवुर्देवनिका
यकेतवो ह्यवाकिरंश्चाद्भुतपुष्पवृष्टिभिः। लोकाः परां निर्वृतिमाप्नुवंस्त्रयो गावस्तदा गामनयन् पयो द्रुतं २५

कृष्ण ७१

नानारसौघाः सरितो वृक्षा आसन्मधुस्रवाः। अकृष्टपच्यौषधयो गिरयो बिभ्रदुन्मणीन् २६ कृष्णेभि
षिक्त एतानि सत्वानि कुरुनंदन। निर्वैराण्यभवंस्तात क्रूराण्यपि निसर्गतः २७ इति गोगोकुलपतिं गो
विंदमभिषिच्य सः। अनुज्ञातो ययौ शक्रो वृतो देवादिभिर्दिवं २८ इति श्रीभागवते महापुराणे दशम
स्कंधे इंद्रस्तुतिर्नाम सप्तविंशोध्यायः श्रीशुक उवाच एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनं
स्नातुं नंदस्तु कालिंद्या द्वादश्यां जलमाविशत् १ तं गृहीत्वानयद्भृत्यो वरुणस्यासुरोंतिकं। अविज्ञा
य आसुरीं वेलां प्रविष्टमुदकं निशि। चुक्रुशुस्तमपश्यंतः कृष्ण रामेति गोपकाः २ भगवांस्तदुपश्रुत्य पि
तरं वरुणाहृतं। तदंतिकं गतो राजन् स्वानामभयदो विभुः ३ प्राप्तं वीक्ष्य हृषीकेशं लोकपालः सप
र्यया। महत्या पूजयित्वाह तद्दर्शनमहोत्सवः ४ वरुण उवाच अद्य मे निभृतो देहोद्यैवार्थोधिगतः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द.पू. प्रभो। त्वत्पादभाजो भगवन्नवाप्नुः परमं धनः ५ नमस्तुभ्यं भगवते ब्रह्मणे परमात्मने। न यत्र श्रूयते
७२ मायालोकसृष्टिविकल्पना ६ अज्ञानतामामकेन मूढेनाकार्यवेदिना। आनीतोयं तव पिता तत्
भवान्नक्षंतुमर्हति। गोविंदनीयतामेष पिता ते पितृवत्सल ८ श्रीशुक उवाच एवं प्रसादितः कृष्णो
भगवानीश्वरेश्वरः। आदायागात्स्वपितरं बंधूनांचावहन्मुदं ९ नंदस्त्वतींद्रियं दृष्ट्वा लोकपालमहोद
ये। कृष्णेच संनतिं तेषां ज्ञातिभ्यो विस्मितोब्रवीत् १० तेत्वौत्सुक्यधियो राजन्मत्वा गोपास्तमीश्वरं। अ कृष्ण
पिनः स्वगतिं सूक्ष्मामुपाधास्यदधीश्वरः ११ इतिस्वानां स भगवान्विज्ञायाखिलदृक् स्वयं। संकल्पसि ७२
द्धये तेषां कृपयैतदचिंतयत् १२ जनो वै लोक एतस्मिन्नविद्याकामकर्मभिः। उच्चावचासुगतिषु न वेद स्वां
गतिं भ्रमन् १३ इति संचिंत्य भगवान्महाकारुणिको हरिः। दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परं १४

सत्यं ज्ञानमनंतं यत् ब्रह्मज्योतिः सनातनं। यद्धि पश्यंति मुनयो गुणापाये समाहिताः १५ ते तु ब्रह्मह्रदं
नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृताः। ददृशुर्ब्रह्मणो लोकं यत्राक्रूरोध्यगात्पुरा १६ नंदादयस्तु तं दृष्ट्वा परमानं
दनिर्वृताः। कृष्णं च तत्र छंदोभिः स्तूयमानं सुविस्मिताः १७ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे नं
दानयनगोपब्रह्मलोकदर्शनो नाम अष्टाविंशोध्यायः॥ ॥श्रीशुक उवाच॥ ॥भगवानपिता रा
त्रीः शरदोत्फुल्लमल्लिकाः। वीक्ष्य रंतुं मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रितः १ तदोडुराजः ककुभः करैर्मुखं
प्राच्या विलिंपन्नरुणेन शंतमैः। स चर्षणीनामुदगाच्छुचो मृजन्प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः २ दृ
ष्ट्वा कुमुद्वंतमखंडमंडलं रमाननाभं नवकुंकुमारुणं। वनं च तत्कोमलगोभिरंजितं जगौ कलं वा
मदृशां मनोहरं ३ निशम्य गीतं तदनंगवर्द्धनं व्रजस्त्रियः कृष्णगृहीतमानसाः। आजग्मुरन्योन्यमल

द.पू. ७३ क्षितोद्यमाः स यत्र कांतो जवलोलकुंडलाः ४ दुहंत्यो भिययुः काश्चिद्दोहं हित्वा समुत्सुकाः। पयो
धिश्रित्य संयावमनुद्वास्यापरा ययुः ५ परिवेषयंत्यस्तद्धित्वा पाययंत्यः शिशून्पयः। शुश्रूषंत्यः प
तीन्काश्चिदश्नंत्यो पास्य भोजनं ६ लिंपंत्यः प्रमृजंत्यो ऽन्या अंजंत्यः काश्च लोचने। व्यत्यस्तवस्त्राभरणाः का
श्चित्कृष्णांतिकं ययुः ७ ता वार्यमाणाः पतिभिः पितृभिर्भ्रातृबंधुभिः। गोविंदापहृतात्मानो न न्यवर्त्तंत
मोहिताः ८ अंतर्गृहगताः काश्चिद्गोप्यो ऽलब्धविनिर्गमाः। कृष्णं तद्भावनायुक्ता दध्युर्मीलितलोचनाः ९ कृष्ण
दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताशुभाः। ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्या क्षीणमंगलाः १० तमेव परमात्मानं ७३
जारबुध्यापि संगताः। जहुर्गुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणबंधनाः ११ राजोवाच कृष्णं विदुः परं कांतं
न तु ब्रह्मतया मुने। गुणप्रवाहोपरमस्तासां गुणधियां कथं १२ श्रीशुक उवाच उक्तं पुरस्तादेतत्ते चैद्य

ः सिद्धिं यथा गतः। द्विषन्नपि हृषीकेशं किमुताधोक्षजप्रियाः १३ नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो
नृप। अव्ययस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः १४ कामं क्रोधं भयं स्नेहमैक्यं सौहृदमेव च। नित्यं ह
रौ विदधतो यांति तन्मयतां हि ते १५ न चैवं विस्मयः कार्यो भवता भगवत्यजे। योगेश्वरेश्वरे कृष्णे यत एत
द्विमुच्यते १६ ता दृष्ट्वांतिकमायाता भगवान्व्रजयोषितः। अवदद्वदतां श्रेष्ठो वाचः पेशैर्विमोहयन् १७
श्रीकृष्ण उवाच स्वागतं वो महाभागाः प्रियं किं करवाणि वः। व्रजस्यानामयं कच्चिद्ब्रूतागमनकारणं १८
रजन्येषा घोररूपा घोरसत्वनिषेविता। प्रतियात व्रजं नेह स्थेयं स्त्रीभिः सुमध्यमाः १९ मातरः पितरः पु
त्रा भ्रातरः पतयश्च वः। विचिन्वंति ह्यपश्यंतो मा कृढ्वं बंधुसाध्वसं २० दृष्टं वनं कुसुमितं राकेशकररं
जितं। यमुनानिललीलैजत्तरुपल्लवशोभितं २१ तद्यात मा चिरं गोष्ठं शुश्रूषध्वं पतीन्सतीः। क्रंदंति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द.स्कं. वत्सा बालाश्च तान्पाययत दुह्यत २२ अथ वा मदभिस्नेहाद्भवत्यो यंत्रिताशयाः आगता ह्युपपन्नं वः प्री
यंते मयि जंतवः २३ भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्मो ह्यमायया। तद्बंधूनां च कल्याणः प्रजानां चानुपोष
७४ णं २४ दुःशीलो दुर्भगो वृद्धो जडो रोग्यधनोपि वा। पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेप्सुभिरपातकी २५ अस्व
र्ग्यमयशस्यं च फल्गु कृच्छ्रं भयावहं। जुगुप्सितं च सर्वत्र ह्यौपपत्यं कुलस्त्रियः २६ श्रवणाद्दर्शनाद्ध्या
नान्मयि भावोनुकीर्तनात्। न तथा संनिकर्षेण प्रतियात ततो गृहान् २७ श्रीशुक उवाच इति विप्रियमा कृष्ण
कर्ण्य गोप्यो गोविंदभाषितं। विषण्णा भग्नसंकल्पाश्चिंतामापुर्दुरत्ययां २८ कृत्वा मुखान्यव शुचः श्वसनेन ७४
शुष्यद्बिंबाधराणि चरणेन भुवं लिखंत्यः। अस्रैरुपात्तमषिभिः कुचकुंकुमानि तस्थुर्मृजंत्य उरुदुःखभ
राः स्म तूष्णीं २९ प्रेष्ठं प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाणं कृष्णं तदर्थविनिवर्तितसर्वकामाः। नेत्रे विमृज्य रु

दितोपहते स्म किंचित्संरंभगद्गदगिरोब्रुवतानुरक्ताः ३० गोप्य ऊचुः मैवं विभोर्हति भवान्गदितुं
नृशंसं संत्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूलं। भक्ता भजस्व दुरवग्रह मा त्यजास्मान्देवो यथादिपुरुषो भज
ते मुमुक्षून् ३१ यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरंग स्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तं। अस्त्वेवमेतदु
पदेशपदे त्वयीशे प्रेष्ठो भवांस्तनुभृतां किल बंधुरात्मा ३२ कुर्वंति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्व आत्मन्नि
त्यप्रिये पतिसुतादिभिरार्तिदैः किं। तन्नः प्रसीद परमेश्वर मा स्म छिंद्या आशां धृतां त्वयि चिरादरवि
दनेत्र ३३ चित्तं सुखेन भवतापहृतं गृहेषु यन्निर्विशत्युत करावपि गृह्यकृत्ये। पादौ पदं न चलत
स्तव पादमूलाद्यामः कथं व्रजमथो करवाम किं वा ३४ सिंचांग नस्त्वदधरामृतपूरकेण हासाव
लोककलगीतजहृच्छयाग्निं। नो चेद्वयं विरहजाग्न्युपयुक्तदेहा ध्यानेन याम पदयोः पदवीं सखे ते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द०पू० ३५ यर्ह्यंबुजाक्ष तव पादतलं रमाया दत्तक्षणं क्वचिदरण्यजनप्रियस्य। अस्प्राक्ष्म तत्प्रभृति नान्यस
७५ मक्षमंग स्थातुं त्वयाभिरमिता वत पारयामः ३६ श्रीर्यत्पदांबुजरजश्चकमे तुलस्या लब्ध्वापि वक्षसि
पदं किल भृत्यजुष्टं। यस्याः स्ववीक्षणकृतेऽन्यसुरप्रयासस्तद्वद्वयं च तव पादरजः प्रपन्नाः ३७ तन्नः प्र
सीद वृजिनार्दन तेंघ्रिमूलं प्राप्ता विसृज्य वसतीस्त्वदुपासनाशाः। त्वत्सुंदरस्मितनिरीक्षणतीव्रका
मतप्तात्मनां पुरुषभूषण देहि दास्यं ३८ वीक्ष्यालकावृतमुखं तव कुंडलश्रीगंडस्थलाधरसुधं ह
सितावलोकं। दत्ताभयं च भुजदंडयुगं विलोक्य वक्षः श्रियैकरमणं च भवाम दास्यः ३९ कास्त्र्यंग
ते कलपदामृतवेणुगीतसंमोहितार्यचरितान्न चलेत्त्रिलोक्यां। त्रैलोक्यसौभगमिदं च निरीक्ष्य रूपं कृल
यद्गोद्विजद्रुममृगाः पुलकान्यबिभ्रन् ४० व्यक्तं भवान् व्रजभयार्तिहरोभिजातो देवो यथादिपुरुषः सु ७५

रलोकगोप्ता। तन्नो निधेहि करपंकजमार्तबंधो तप्तस्तनेषु च शिरःसु च किंकरीणां॥ ४१॥ श्रीशुक उवाच
॥ ॥इति विक्लवितं तासां श्रुत्वा योगेश्वरेश्वरः। प्रहस्य सदयं गोपीरात्मारामोप्यरीरमत् ४२ ताभिः
समेताभिरुदारचेष्टितः प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभिरच्युतः। उदारहासद्विजकुंददीधितिर्व्यरोचतैणां
क इवोडुभिर्वृतः ४३ उपगीयमान उद्गायन्वनिताशतयूथपः। मालां बिभ्रद्वैजयंतीं व्यचरन्मंडयन्वनं
४४ नद्याः पुलिनमाविश्य गोपीभिर्हिमवालुकं। रेमे तत्तरलानंदकुमुदामोदवायुना ४५ बाहुप्रसार
परिरंभकरालकोरुनीवीस्तनालभननर्मनखाग्रपातैः। क्ष्वेल्यावलोकहसितैर्व्रजसुंदरीणामुत्तं
भयन् रतिपतिं रमयांचकार ४६ एवं भगवतः कृष्णाल्लब्धमाना महात्मनः। आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां मा
निन्योऽभ्यधिकं भुवि ४७ तासां तत्सौभगमदं वीक्ष्य मानं च केशवः। प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवांतरधीयत

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे एकोनत्रिंशोध्यायः॥ ॥श्रीशुक उवाच॥ ॥अंतर्हिते
द.स्कं. भगवति सहसैव व्रजांगनाः। अतप्यंस्तमचक्षाणाः करिण्य इव यूथपं १ गत्यानुरागस्मितविभ्रमेक्षि
७६ तैर्मनोरमालापविहारविभ्रमैः। आक्षिप्तचित्ताः प्रमदा रमापतेस्तास्ता विचेष्टा जगृहुस्तदात्मिकाः २
गतिस्मितप्रेक्षणभाषणादिषु प्रियाः प्रियस्य प्रतिरूढमूर्तयः। असावहं त्वित्यबलास्तदात्मिका न्यवेदि
षुः कृष्णविहारविभ्रमाः ३ गायंत्य उच्चैरमुमेव संहता विचिक्युरुन्मत्तकवद्वनाद्वनं। पप्रच्छुराकाशवद श्रीम
तरं बहिर्भूतेषु संतं पुरुषं वनस्पतीन् ४ दृष्टो वः कच्चिदश्वत्थ प्लक्ष न्यग्रोध नो मनः। नंदसूनुर्गतो हृत्वा ७६
प्रेमहासावलोकनैः ५ कच्चित्कुरबकाशोकनागपुन्नागचंपकाः। रामानुजो मानिनीनामितो दर्प
हरस्मितः ६ कच्चित्तुलसि कल्याणि गोविंदचरणप्रिये। सह त्वालिकुलैर्बिभ्रद्दृष्टस्तेऽतिप्रियोच्युतः ७

मालत्यदर्शि वः कच्चिन्मल्लिके जाति यूथिके। प्रीतिं वो जनयन्यातः करस्पर्शेन माधवः ८ चूतप्रिया
लपनसासनकोविदारजंब्वर्कबिल्वबकुलाम्रकदंबनीपाः। येन्ये परार्थभविका यमुनोपकूलाः शंस
तु कृष्णपदवीं रहितात्मनां नः ९ किं ते कृतं क्षिति तपो बत केशवांघ्रिस्पर्शोत्सवोत्पुलकितांगरुहैर्वि
भासि। अप्यंघ्रिसंभव उरुक्रमविक्रमाद्वा आहो वराहवपुषः परिरंभणेन १० अप्येणपत्न्युपगतः प्रि
ययेह गात्रैस्तन्वन्दृशां सखि सुनिर्वृतिमच्युतो वः। कांतांगसंगकुचकुंकुमरंजितायाः कुंदस्रजः कु
लपतेरिह वाति गंधः ११ बाहुं प्रियांस उपधाय गृहीतपद्मो रामानुजस्तुलसिकालिकुलैर्मदांधैः।
अन्वीयमान इह वस्तरवः प्रणामं किं वाभिनंदति चरन्प्रणयावलोकैः १२ पृच्छतेमा लता बाहू
नप्याश्लिष्टा वनस्पतेः। नूनं तत्करजस्पृष्टा बिभ्रत्युत्पुलकान्यहो १३ इत्युन्मत्तवचो गोप्यः कृष्णान्वेषणका

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰पू॰ ७७

तराः। लीला भगवतस्तास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मिकाः॥ कस्याश्चित्पूतनायंत्याः कृष्णायंत्यपिबत्स्तनं। तो कृष्ण
कायित्वा रुदत्यन्या पदाहन् शकटायतीं १५ दैत्यायित्वा जहारान्यामेका कृष्णार्भभावनां। रिंगया ७७
मास काप्यंघ्री कर्षंती घोषनिस्वनैः १६ कृष्णरामायिते द्वे तु गोपायंत्यश्च काश्चन। वत्सायितीं घ्नंती चान्या
तत्रैका तु बकायतीं १७ आहूय दूरगा यद्वत्कृष्णस्तमनुवर्त्ततीं। वेणुं क्वणंती क्रीडंतीमन्याः शंसंति सा
ध्विति १८ कस्यांचित्स्वभुजं न्यस्य चलंत्याहापरा ननु। कृष्णोहं पश्यत गतिं ललितामिति तन्मनाः १९ मा
भैष्ट वातवर्षाभ्यां तत्त्राणं विहितं मया। इत्युक्त्वैकेन हस्तेन यतंत्युन्निदधेंबरं २० आरुह्यैका पदाक्रम्य शि
रस्याहापरां नृप। दुष्टाहे गच्छ जातोहं खलानां ननु दंडधृक् २१ तत्रैकोवाच हे गोपा दावाग्निं पश्यतोल्बणं।
चक्षूंष्याश्वपिदध्वं वो विधास्ये क्षेममंजसा २२ बद्धान्यया स्रजा काचित्तन्वी तत्र उलूखले। भीता सुदृक्पिधा

यास्यं भेजे भीतिविडंबनं २३ एवं कृष्णं पृच्छमाना वृंदावनलतास्तरून्। व्यचक्षत वनोद्देशे पदानि पर
मात्मनः २४ पदानि व्यक्तमेतानि नंदसूनोर्महात्मनः। लक्ष्यंते हि ध्वजांभोजवज्रांकुशयवादिभिः २५
तैस्तैः पदैस्तत्पदवीमन्विच्छंत्योऽग्रतोबलाः। वध्वाः पदैः सुपृक्तानि विलोक्यार्त्ताः समब्रुवन् २६ कस्याः पदा
नि चैतानि याताया नंदसूनुना। अंसन्यस्तप्रकोष्ठायाः करेणोः करिणा यथा २७ अनयाराधितो नूनं भग
वान् हरिरीश्वरः। यन्नो विहाय गोविंदः प्रीतो यामनयद्रहः २८ धन्या अहो अमी आल्यो गोविंदांघ्र्यब्जरे
णवः। यान् ब्रह्मेशो रमा देवी दधुर्मूर्ध्न्यघनुत्तये २९ तस्या अमूनि नः क्षोभं कुर्वंत्युच्चैः पदानि यत्। यैकापहृ
त्य गोपीनां रहो भुंक्तेऽच्युताधरं ३० न लक्ष्यंते पदान्यत्र तस्या नूनं तृणांकुरैः। खिद्यत्सुजातांघ्रितलामुन्निन्ये
प्रेयसीं प्रियः ३१ अत्र प्रसूनावचयः प्रियार्थे प्रेयसा कृतः। प्रपदाक्रमणे एते पश्यतासकले पदे ३२ केश

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰स्कं॰ प्रसाधनंत्वत्र कामिन्याः कामिना कृतं। तानि चूडयता कांतामुपविष्टमिह ध्रुवं ३३ रेमे तया चात्मरत आ
७८ त्मारामोप्यखंडितः। कामिनां दर्शयन्दैन्यं स्त्रीणां चैव दुरात्मतां ३४ इत्येवं दर्शयंत्यस्ताश्चेरुर्गोप्यो विचे
तसः। यां गोपीमनयत्कृष्णो विहायान्याः स्त्रियो वने ३५ सा च मेने तदात्मानं वरिष्ठं सर्वयोषितां। हित्वा गो
पीः कामयाना मामसौ भजते प्रियः ३६ ततो गत्वा वनोद्देशं दृप्ता केशवमब्रवीत्। न पारयेहं चलितुं नय
मां यत्र ते मनः ३७ एवमुक्तः प्रियामाह स्कंध आरुह्यतामिति। ततश्चांतर्दधे कृष्णः सा वधूरन्वतप्यत ३ कृष्ण
८ हा नाथ रमण प्रेष्ठ क्वासि क्वासि महाभुज। दास्यास्ते कृपणाया मे सखे दर्शय संनिधिं ३९ अन्विच्छंत्यो ७८
भगवतो मार्गं गोप्योऽविदूरतः। ददृशुः प्रियविश्लेषमोहितां दुःखितां सखीं ४० तया कथितमाकर्ण्य मान
प्राप्तिं च माधवात्। अवमानं च दौरात्म्याद्विस्मयं परमं ययुः ४१ ततोऽविशन्वनं चंद्रज्योत्स्ना यावद्विभाव्य

ते। तमः प्रविष्टमालक्ष्य ततो निववृतुर्हरेः ४२ तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः। तद्गुणा
नेव गायंत्यो नात्मागाराणि सस्मरुः ४३ पुनः पुलिनमाविश्य कालिंद्याः कृष्णभावनाः। समवेता जगुः कृ
ष्णं तदागमनकांक्षिताः ४४ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पारमहंस्यां संहितायां कृष्णविश्लेष
व्याकुलगोपीकृतकृष्णान्वेषणं नाम त्रिंशोध्यायः॥ ॥गोप्य ऊचुः जयति तेधिकं जन्मना व्रजः श्रयत इं
दिरा शश्वदत्र हि। दयित दृश्यतां दिक्षु तावकास्त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वते १ शरदुदाशये साधुजातस
त्सरसिजोदरश्रीमुषा दृशा। सुरतनाथ तेऽशुल्कदासिका वरद निघ्नतो नेह किं वधः २ विषजलाप्ययाद्व्या
लराक्षसाद्वर्षमारुताद्वैद्युतानलात्। वृषमयात्मजाद्विश्वतोभयादृषभ ते वयं रक्षिता मुहुः ३ न ख
लु गोपिकानंदनो भवानखिलदेहिनामंतरात्मदृक्। विखनसार्थितो विश्वगुप्तये सख उदेयिवान्सात्व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰स्कं॰ ७९

काम ४

तांकुले ४ विरचिताभयंवृष्णिधुर्यतेचरणमीयुषांसंसृतेर्भयात्।करसरोरुहंकांतकामदंशिरसि
धेहिनःश्रीकरग्रहं ५ व्रजजनार्तिहन्वीरयोषितांनिजजनस्मयध्वंसनस्मित।भजसखेभवत्किंक
रीःस्मनोजलरुहाननंचारुदर्शय ६ प्रणतदेहिनांपापकर्शनंतृणचरानुगंश्रीनिकेतनं।फणिफ
णार्पितंतेपदांबुजंकृणुकुचेषुनःकृंधिहृच्छयं ७ मधुरयागिरावल्गुवाक्ययाबुधमनोज्ञयापुष्करे
क्षण।विधिकरीरिमावीरमुह्यतीरधरसीधुनाप्याययस्वनः ८ तवकथामृतंतप्तजीवनंकविभि
रीडितंकल्मषापहं।श्रवणमंगलंश्रीमदाततंभुविगृणंतितेभूरिदाजनाः ९ प्रहसितंप्रियप्रेमवी
क्षणंविहरणंचतेध्यानमंगलं।रहसिसंविदोयाहृदिस्पृशःकुहकनोमनःक्षोभयंतिहि १० चलसियद्
व्रजाच्चारयन्पशून्नलिनसुंदरंनाथतेपदं।शिलतृणांकुरैःसीदतीतिनःकलिलतांमनःकांतगछति ११

कृष्ण ७९

दिनपरिक्षयेनीलकुंतलैर्वनरुहाननंबिभ्रदावृतं।घनरजस्वलंदर्शयन्मुहुर्मनसिनःस्मरंवीरयछ
सि १२ प्रणतकामदंपद्मजार्चितंधरणिमंडनंध्येयमापदि।चरणपंकजंशंतमंचतेरमणनःस्त
नेष्वर्पयाधिहन् १३ सुरतवर्द्धनंशोकनाशनंस्वरितवेणुनासुष्टुचुंबितं।इतररागविस्मारणंनृणां
वितरवीरनस्तेधरामृतं १४ अटतियद्भवानह्निकाननंत्रुटिर्युगायतेत्वामपश्यतां।कुटिलकुंत
लंश्रीमुखंचतेजडउदीक्षतांपक्ष्मकृद्दृशां १५ पतिसुतान्वयभ्रातृबांधवानतिविलंघ्यतेंत्य
च्युतागताः।गतिविदस्तवोद्गीतमोहिताःकितवयोषितःकस्त्यजेन्निशि १६ रहसिसंविदंहृच्छयो
दयंप्रहसिताननंप्रेमवीक्षणं।बृहदुरःश्रियोवीक्ष्यधामतेमुहुरतिस्पृहामुह्यतेमनः १७ व्रजवनौ
कसांव्यक्तिरंगतेवृजिनहंत्र्यलंविश्वमंगलं।त्यजमनाक्चनस्त्वत्स्पृहात्मनांस्वजनहृद्रुजांयन्निषू

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द·पू·
८०

द्वनं १८ यत्ते सुजातचरणांबुरुहं स्तनेषु भीताः शनैः प्रिय दधीमहि कर्कशेषु। तेनाटवीमटसित
द्व्यथते न किंस्वित् कूर्पादिभिर्भ्रमति धीर्भवदायुषां नः १९ इति श्रीभागवते महापुराणे दशम
स्कंधे एकत्रिंशोध्यायः श्रीशुक उवाच इति गोप्यः प्रगायंत्यः प्रलपंत्यश्च चित्रधा। रुरुदुः सु
स्वरं राजन् कृष्णदर्शनलालसाः १ तासामाविरभूच्छौरिः स्मयमानमुखांबुजः। पीतांबरधरः स्रग्वी
साक्षान्मन्मथमन्मथः २ तं विलोक्यागतं प्रेष्ठं प्रीत्युत्फुल्लदृशोबलाः। उत्तस्थुर्युगपत्सर्वास्तन्वः प्रा हस्प
णमिवागतं ३ काचित्करांबुजं शौरेर्जगृहेंजलिना मुदा। काचिद्दधार तद्बाहुमंसे चंदनभूषितं ४ ८०
काचिदंजलिनागृह्णात्तन्वी तांबूलचर्वितं। एका तदंघ्रिकमलं संतप्ता स्तनयोरधात् ५ एका भ्रुकुटिमा
बध्य प्रेमसंरंभविह्वला। घ्नंतीवैक्षत्कटाक्षेपैः संदष्टदशनच्छदा ६ अपरानिमिषद्दृग्भ्यां जुषाणा तन्मु

खांबुजं। आपीतमपि नातृप्यत्संतस्तच्चरणं यथा ७ तं काचिन्नेत्ररंध्रेण हृदिकृत्य निमील्य चा। पुलकां
ग्युपगुह्यास्ते योगीवानंदसंप्लुता ८ सर्वास्ताः केशवालोकपरमोत्सवनिर्वृताः। जहुर्विरहजं तापं
श्रा ठी प्राज्ञं प्राप्य यथा जनाः ९ ताभिर्विधूतशोकाभिर्भगवानच्युतो वृतः। व्यरोचताधिकं तात पुरुषः शक्तिभि
र्यथा १० ताः समादाय कालिंद्या निर्विश्य पुलिनं विभुः। विकसत्कुंदमंदारसुरभ्यनिलषट्पदं ११
शरच्चंद्रांशुसंदोहध्वस्तदोषातमः शिवं। कृष्णाया हस्ततरलाचितकोमलवालुकं १२ तद्दर्शनाह्लादवि
धूतहृद्रुजो मनोरथांतं श्रुतयो यथा ययुः। स्वैरुत्तरीयैः कुचकुंकुमांकितैरचीक्लृपन्नासनमात्मबंधवे १३
तत्रोपविष्टो भगवान्स ईश्वरो योगेश्वरांतर्हृदिकल्पितासनः। चकास गोपीपरिषद्गतोर्चितस्त्रैलोक्यल
क्ष्म्येकपदं वपुर्दधत् १४ सभाजयित्वा तमनंगदीपनं सहासलीलेक्षणविभ्रमभ्रुवा। संस्पर्शनेनांक

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द॰स्कं॰
८१

कृतांघ्रिहस्तयोः संस्तुत्य ईषत्कुपिता बभाषिरे १५ गोपिका ऊचुः भजतोनुभजंत्येक एक एतद्विप
र्ययं। नोभयांश्च भजंत्येक एतन्नो ब्रूहि साधु भो १६ श्रीभगवानुवाच मिथो भजंति ये सख्यः स्वार्थैकां
तोद्यमा हि ते। न तत्र सौहृदं धर्मः स्वार्थार्थं तद्धि नान्यथा १७ भजंत्यभजतो ये वै करुणाः पितरो यथा। ध
र्मो निरपवादोत्र सौहृदं च सुमध्यमाः १८ भजतोपि न वै केचिद्भजंत्यभजतः कुतः। आत्मारामा ह्याप्त
कामा अकृतज्ञा गुरुद्रुहः १९ नाहं तु सख्यो भजतोपि जंतून्भजाम्यमीषामनुवृत्तिवृत्तये। यथाऽधनो
लब्धधने विनष्टे तच्चिंतयाऽन्यन्निभृतो न वेद २० एवं मदर्थोज्झितलोकवेदस्वानां हि वो मय्यनुवृत्तये ब
लाः। मयापरोक्षं भजता तिरोहितं माऽसूयितुं मार्हथ तत्प्रियं प्रियाः २१ न पारयेहं निरवद्यसंयुजां
स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषापि वः। या माऽभजन्दुर्जरगेहशृंखलाः संवृश्च्य तद्वः प्रतियातु साधुना २२

कृष्ण
८१

॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे द्वात्रिंशत्तमोध्यायः॥ ॥श्रीशुक उवाच॥ ॥इत्थं भग
वतो गोप्यः श्रुत्वा वाचः सुपेशलाः। जहुर्विरहजं तापं तदंगोपचिताशिषः १ तत्रारभत गोविंदो रास
क्रीडामनुव्रतैः। स्त्रीरत्नैरन्वितः प्रीतैरन्योन्याबद्धबाहुभिः २ रासोत्सवः संप्रवृत्तो गोपीमंडलमंडितः। यो
गेश्वरेण कृष्णेन तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोः। प्रविष्टेन गृहीतानां कंठे स्वनिकटं स्त्रियः ३ यं मन्येरन्नभस्तावद्वि
मानशतसंकुलं। दिवौकसां सदाराणामौत्सुक्यापहृतात्मनां ४ ततो दुंदुभयो नेदुर्निपेतुः पुष्पवृष्ट
यः। जगुर्गंधर्वपतयः सस्त्रीकास्तद्यशोमलं ५ वलयानां नूपुराणां किंकिणीनां च योषितां। सप्रियाणा
मभूच्छब्दस्तुमुलो रासमंडले ६ तत्रातिशुशुभे ताभिर्भगवान्देवकीसुतः। मध्ये मणीनां हैमानां महाम
रकतो यथा ७ पादन्यासैर्भुजविधुतिभिः सस्मितैर्भ्रूविलासैर्भज्यन्मध्यैश्चलत्कुचपटैः कुंडलैर्गंडलोलैः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रु.पू.
८२

स्विद्यन्मुख्यः कवररशनाग्रंथयः कृष्णवध्वो गायंत्यस्तं तडित इव ता मेघचक्रे विरेजुः ८ उच्चैर्जगुर्नृत्य
मानारक्तकंठ्यो रतिप्रियाः। कृष्णाभिमर्शमुदिता यद्गीतेनेदमावृतं ९ काचित्समं मुकुंदेन स्वरजातीर
मिश्रिताः। उन्निन्ये पूजिता तेन प्रीयता साधु साध्विति। तदेव ध्रुवमुन्निन्ये तस्यै मानं च बह्वदात् १० काचिद्रा
सपरिश्रांता पार्श्वस्थस्य गदाभृतः। जग्राह बाहुना स्कंधं श्लथद्वलयमल्लिका ११ तत्रैकांसगतं बाहुं कृष्णस्यो
त्पलसौरभं। चंदनालिप्तमाघ्राय हृष्टरोमा चुचुंब ह १२ कस्याश्चिन्नाट्यविक्षिप्तकुंडलत्विषमंडितं। गंडं गं
डे संदधत्याः प्रदात्तांबूलचर्वितं १३ नृत्यती गायती काचित्कूजन्नूपुरमेखला। पार्श्वस्थाच्युतहस्ताब्जं श्रांता
धात्स्तनयोः शिवं १४ गोप्यो लब्ध्वाच्युतं कांतं श्रिय एकांतवल्लभं। गृहीतकंठ्यस्तद्दोर्भ्यां गायंत्यस्तं विजह्रिरे
१५ कर्णोत्पलालकविटंककपोलघर्मवक्त्रश्रियो वलयनूपुरघोषवाद्यैः। गोप्यः समं भगवता ननृतुः स्वकेश

ता

कृष्ण
८२

स्रस्तस्रजो भ्रमरगायकरासगोष्ठ्यां १६ एवं परिष्वंगकराभिमर्शस्निग्धेक्षणोद्दामविलासहासैः। रेमे रमे
शो व्रजसुंदरीभिर्यथार्भकः स्वप्रतिबिंबविभ्रमः १७ तदंगसंगप्रमदाकुलेंद्रियाः केशान्दुकूलं कुचपट्टि
कां वा। नांजः प्रतिव्योढुमलं व्रजस्त्रियो विस्रस्तमालाभरणाः कुरूद्वह १८ कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्य मुमुहुः
खेचरस्त्रियः। कामार्दिताः शशांकश्च सगणो विस्मितोऽभवत् १९ कृत्वा तावंतमात्मानं यावतीर्गोपयोषि
तः। रेमे स भगवांस्ताभिरात्मारामोऽपि लीलया २० तासां रतिविहारेण श्रांतानां वदनानि सः। प्रामृजत्करु
णः प्रेम्णा शंतमेनांग पाणिना २१ गोप्यः स्फुरत्पुरटकुंडलकुंतलत्विड्गंडश्रिया सुधितहासनिरीक्षणे
न मानं दधत्य ऋषभस्य जगुः कृतानि पुण्यानि तत्कररुहस्पर्शप्रमोदाः २२ ताभिर्युतः श्रममपोहितुमं
गसंगघृष्टस्रजः स कुचकुंकुमरंजितायाः। गंधर्वपालिभिरनुद्रुत आविशद्वाः श्रांतो गजीभिरिभरा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰पू॰ ड्विभिन्नसेतुः २३ सोंऽभस्यलं युवतिभिः परिषिच्यमानः प्रेम्णेक्षितः प्रहसतीभिरितस्ततोंग। वैमानि
८३ कैः कुसुमवर्षिभिरीड्यमानो रेमे स्वयंस्वरतिरत्र गजेंद्रलीलः २४ ततश्च कृष्णोपवने जलस्थलप्रसूनगंधा
निलजुष्टदिक्तटे। चचार भृंगप्रमदागणावृतो यथा मदच्युत्द्विरदः करेणुभिः २५ एवं शशांकांशुविरा
जिता निशाः स सत्यकामोऽनुरताबलागणः। सिषेव आत्मन्यवरुद्धसौरतः सर्वाः शरत्काव्यकथारसाश्र
याः २६ राजोवाच संस्थापनाय धर्मस्य प्रशमायेतरस्य च। अवतीर्णो हि भगवानंशेन जगदीश्वरः २७ हल
स कथं धर्मसेतूनां वक्ता कर्ताभिरक्षिता। प्रतीपमाचरद्ब्रह्मन्परदाराभिमर्शनं २८ आप्तकामो यदुप ८३
तिः कृतवान्वै जुगुप्सितं। किमभिप्राय एतन्नः संशयं छिंधि सुव्रत २९ श्रीशुक उवाच धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट
ईश्वराणां च साहसं। तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथा ३० नैतत्समाचरेज्जातु मनसापि ह्यनीश्वरः

विनश्यत्याचरन्मौढ्याद्यथाऽरुद्रोब्धिजं विषं ३१ ईश्वराणां वचः सत्यं तथैवाचरितं क्वचित। तेषां यत्स्व
वचो युक्तं बुद्धिमांस्तत्समाचरेत ३२ कुशलाचरितेनैषामिह स्वार्थो न विद्यते। विपर्ययेण वानर्थो निर
हंकारिणां प्रभो ३३ किमुताखिलसत्वानां तिर्यङ्मर्त्यदिवौकसां। ईशितुश्चेशितव्यानां कुशलाकुश
लान्वयः ३४ यत्पादपंकजपरागनिषेवतृप्ता योगप्रभावविधुताखिलकर्मबंधाः। स्वैरं चरंति मुनयोपि न
नह्यमानास्तस्येच्छयात्तवपुषः कुत एव बंधः ३५ गोपीनां तत्पतीनां च सर्वेषामेव देहिनां। योऽन्तश्चरति सो
ऽध्यक्षः क्रीडनेनेह देहभाक ३६ अनुग्रहाय भूतानां मानुषं देहमास्थितः। भजते तादृशीः क्रीडा याः श्रु
त्वा तत्परो भवेत ३७ नासूयन्खलु कृष्णाय मोहितास्तस्य मायया। मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थान्स्वान्स्वा
न्दारान्व्रजौकसः ३८ ब्रह्मरात्र उपावृत्ते वासुदेवानुमोदिताः। अनिच्छंत्यो ययुर्गोप्यः स्वगृहान्भगवत्प्रियाः

व्रलिम्हूर्ते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰स्क॰ विक्रीडितं व्रजवधूभिरिदं च विष्णोः श्रद्धान्वितोनुशृणुयादथ वर्णयेद्यः। भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य
८४ कामं हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण धीरः ४० इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे रासक्रीडा त्र
यस्त्रिंशोध्यायः श्रीशुक उवाच एकदा देवयात्रायां गोपाला जातकौतुकाः। अनोभिरनडुद्युक्तैः
प्रययुस्तेंबिकावनं १ तत्र स्नात्वा सरस्वत्यां देवं पशुपतिं विभुं। आनर्चुरर्हणैर्भक्त्या देवीं च नृपतेंबिकां
२ गावो हिरण्यं वासांसि मधु मध्वन्नमादृताः। ब्राह्मणेभ्यो ददुः सर्वे देवो नः प्रीयतामिति ३ ऊषुः सरस्वती राम
तीरे जलं प्राश्य धृतव्रताः। रजनीं तां महाभागा नंदसुनंदकादयः ४ कश्चिन्महानहिस्तस्मिन्विपिनेति ८४
बुभुक्षितः। यदृच्छयागतो नंदं शयानमुरगोग्रसीत् ५ स चुक्रोशाहिना ग्रस्तः कृष्ण कृष्ण महानयं। सर्पो
मां ग्रसते तात प्रपन्नं परिमोचय ६ तस्य चाक्रंदितं श्रुत्वा गोपालाः सहसोत्थिताः। ग्रस्तं च दृष्ट्वा विभ्रांताः स

र्पं विव्यधुरुल्मुकैः ७ अलातैर्दह्यमानोपि नामुंचत्तमुरंगमः। तमस्पृशत्पदाभ्येत्य भगवान्सात्वतांपतिः ८
स वै भगवतः श्रीमत्पादस्पर्शहताशुभः। भेजे सर्पवपुर्हित्वा रूपं विद्याधरार्चितं ९ तमपृच्छद्धृषीकेशः प्र
णतं समवस्थितं। दीप्यमानेन वपुषा पुरुषं हेममालिनं १० को भवान्परया लक्ष्म्या रोचतेद्भुतदर्शनः।
कथं जुगुप्सितामेतां गतिं वा प्रापितोऽवशः ११ सर्प उवाच अहं विद्याधरः कश्चित्सुदर्शन इति श्रुतः।
श्रिया स्वरूपसंपत्त्या विमानेनाचरन्दिशः १२ ऋषीन्विरूपांगिरसः प्राहसं रूपदर्पितः। तैरिमां प्रा
पितो योनिं प्रलब्धैः स्वेन पाप्मना १३ शापो मेनुग्रहायैव कृतस्तैः करुणात्मभिः। यदहं त्रिलोकगुरुणा पदा
स्पृष्टो हताशुभः १४ तं त्वाहं भवभीतानां प्रपन्नानां भयापहं। आपृच्छे शापनिर्मुक्तः पादस्पर्शादमीवहन्
१५ प्रपन्नोस्मि महायोगिन्महापुरुष सत्पते। अनुजानीहि मां देव सर्वलोकेश्वरेश्वर १६ ब्रह्मदंडाद्वि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰स्क॰
८५

मुक्तोहं भगवंस्तेच्युत दर्शनात्। यन्नाम गृह्णन्नखिलान् श्रोतॄनात्मानमेव च। सद्यः पुनाति किं भूयस्तस्य
स्पृष्टः पदा हि ते १७ इत्यनुज्ञाप्य दाशार्हं परिक्रम्याभिवंद्य च। सुदर्शनो दिवं यातः कृच्छ्रान्नंदश्च मोचितः १८
निशाम्य कृष्णस्य तदात्मवैभवं व्रजौकसो विस्मितचेतसस्ततः। समाप्य तस्मिन्नियमं पुनर्व्रजं नृपाययुस्तत्क
थयंत आदृताः १८ कदाचिदथ गोविंदो रामश्चाद्भुतविक्रमः। विजह्रतुर्वने रात्र्यां मध्यगौ व्रजयोषितां २० उ
पगीयमानौ ललितं स्त्रीजनैर्बद्धसौहृदैः। स्वलंकृतानुलिप्तांगौ स्रग्विणौ विरजोंबरौ २१ निशामुखं मानयं
ताबुदितोडुपतारकं। मल्लिकागंधमत्तालिजुष्टं कुमुदवायुना २२ जगतुः सर्वभूतानां मनःश्रवणमंगल
।तौ कल्पयंतौ युगपत्स्वरमंडलमूर्छितं २३ गोप्यस्तद्गीतमाकर्ण्य मूर्छिता नाविदन्नृप। स्रंसद्दुकूलमा
त्मानं स्रस्तकेशस्रजं ततः २४ एवं विक्रीडतोः स्वैरं गायतोः संप्रमत्तवत्। शंखचूड इति ख्यातो धनदानुच

कृष्ण
८५

रोभ्यगात् २५ तयोर्निरीक्षतो राजंस्तन्नाथं प्रमदाजनं। क्रोशंतं कालयामास दिश्युदीच्यामशंकितः २६
क्रोशंतं कृष्णरामेति विलोक्य स्वपरिग्रहं। यथा गा दस्युना ग्रस्ता भ्रातरावन्वधावतां २७ मा भैष्टेत्यभयारावौ
शालहस्तौ तरस्विनौ। आसेदतुस्तं तरसा त्वरितं गुह्यकाधमं २८ स वीक्ष्य तावनुप्राप्तौ कालमृत्यू इवोद्वि
जन्। विसृज्य स्त्रीजनं मूढः प्राद्रवज्जीवितेच्छया २९ तमन्वधावद्गोविंदो यत्र यत्र स धावति। जिहीर्षुस्तच्छि
रोरत्नं तस्थौ रक्षन् स्त्रियो बलः ३० अविदूर इवाभ्येत्य शिरस्तस्य दुरात्मनः। जहार मुष्टिनैवांग सहचूडाम
णिं विभुः ३१ शंखचूडं निहत्यैवं मणिमादाय भास्वरं। अग्रजायाददात्प्रीत्या पश्यंतीनां च योषितां ३२
॥ ॥इतिश्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे चतुस्त्रिंशोध्यायः श्रीशुक उवाच गोप्यः कृष्णे वने
याते तमनुद्रुतचेतसः। कृष्णलीलाः प्रगायंत्यो निन्युर्दुःखेन वासरान् १ गोप्य ऊचुः वामबाहुकृत

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰पू॰ ८९

तवामकपोलोवल्गितभ्रुरधरार्पितवेणुं। कोमलांगुलिभिराश्रितमार्गं गोप्य ईरयति यत्र मुकुंदः १
व्योमयानवनिताः सहसिद्धैर्विस्मितास्तदुपधार्य सलज्जाः। हंत चित्रमवलाः शृणुतेदं हारहास उरसि
स्थिरविकाममार्गणसमर्पितचित्ताः कश्मलं ययुरपस्मृतनीव्यः २ हंत चित्रमवलाः शृणुतेदं हारहा
स उरसि स्थिरविद्युत्। नंदसूनुरयमार्त्तजनानां नर्मदो यर्हि कूजितवेणुः ३ वृंदशो व्रजवृषा मृगगावो
वेणुवाद्यहृतचेतस आरात्। दंतदष्टकवला धृतकर्णा निद्रिता लिखितचित्रमिवासन् ४ बर्हिणस्त
वकधातुपलाशैर्बद्धमल्लपरिबर्हविडंबः। कर्हिचित्सबल आलि सगोपैर्गाः समाह्वयति यत्र मुकुंदः ५ कृष्ण ८९
तर्हि भग्नगतयः सरितो वै तत्पदांबुजरजोऽनिलनीतं। स्पृहयतीर्वयमिवाबहुपुण्याः प्रेमवेपितभुजाः
स्तिमितापः ६ अनुचरैः समनुवर्णितवीर्य आदिपूरुष इवाचलभूतिः। वनचरो गिरितटेषु चरंतीर्वेणुना

ह्वयति गाः स यदा हि ७ वनलतास्तरव आत्मनि विष्णुं व्यंजयंत्य इव पुष्पफलाढ्याः। प्रणतभारविट
पा मधुधाराः प्रेमहृष्टतनवः ससृजुः स्म ८ दर्शनीयतिलको वनमालादिव्यगंधतुलसीमधुमत्तैः।
अलिकुलैरलघु गीतमभीष्टमाद्रियन् यर्हि संधितवेणुः ९ सरसि सारसहंसविहंगाश्चारुगीतहृतचे
तस एत्य। हरिमुपासत ते यतचित्ता हंत मीलितदृशो धृतमौनाः १० सहबलः स्रगवतंसविलासः सानु
षु क्षितिभृतो व्रजदेव्यः। हर्षयन् यर्हि वेणुरवेण जातहर्ष उपरंभति विश्वं ११ महदतिक्रमणशंकितचे
ता मंदमंदमनुगर्जति मेघः। सुहृदमभ्यवर्षत्सुमनोभिः छायया च विदधत्प्रतपत्रं १२ विविधगोपच
रणेषु विदग्धो वेणुवाद्य उरुधा निजशिक्षाः। तव सुतः सति यदाधरबिंबे दत्तवेणुरनयत्स्वरजातीः
१३ सवनशस्तदुपधार्य सुरेशाः शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगाः। कवय आनतकंधरचित्ताः कश्मलं ययुरनि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द.पू.
८७

स्थितनत्वाः १४ निजपदाब्जदलैर्ध्वजवज्रनीरजांकुशविचित्रललामैः। व्रजभुवः शमयन्खुरतो
दं वर्ष्मधुर्यगतिरीरितवेणुः १५ व्रजति तेन वयं सविलासवीक्षणार्पितमनोभववेगाः। कुजगतिं गमि
ता न विदामः कश्मलेन कवरं वसनं वा १६ मणिधरः क्वचिदागणयन्गा मालया दयितगंधतुलस्याः
प्रणयिनोनुचरस्य कदांसे प्रक्षिपन्भुजमगायत यत्र १७ क्वणितवेणुरववंचितचित्ताः कृष्णमन्वस
त कृष्णगृहिण्यः। गुणगणार्णमनुगत्य हरिण्यो गोपिका इव विमुक्तगृहाशाः १८ कुंददामकृतकौतु
कवेषो गोपगोधनवृतो यमुनायां। नंदसूनुरनघे तव वत्सो नर्मदः प्रणयिनां विजहार १९ मंदवायुरु कृष्ण ८७
पवात्यनुकूलं मानयन्मलयजस्पर्शेन। वंदिनस्तमुपदेवगणाये वाद्यगीतबलिभिः परिवव्रुः २० वत्स
लो व्रजगवां यदगध्रो वंद्यमानचरणः पथि वृद्धैः। कृत्स्नगोधनमुपोह्य दिनांते गीतवेणुरनुगेरितकीर्तिः

२१ उत्सवं श्रमरुचापि दृशीनामुन्नयन्खुररजश्छुरितस्रक्। दित्सयैति सुहृदाशिष एष देवकीज
ठरभूरुडुराजः २२ मदविघूर्णितलोचन ईषन्मानदः स्वसुहृदां वनमाली। बदरपांडुवदनो मृदुगं
डं मंडयन्कनककुंडललक्ष्म्या २३ यदुपतिर्द्विरदराजविहारो यामिनीपतिरिवैष दिनांते। मुदितव
क्त्र उपयाति दुरंतं मोचयन्व्रजगवां दिनतापं २४ श्रीशुक उवाच एवं व्रजस्त्रियो राजन्कृष्णली
लानुगायतीः। रेमिरेऽहःसु तच्चित्तास्तन्मनस्का महोदयाः २५ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कं
धे वृंदावनक्रीडायां गोपिकागीतं नाम पंचत्रिंशोध्यायः श्रीशुक उवाच अथ तर्ह्यागतो गोष्ठमरि
ष्टो वृषभासुरः। महीं महाककुत्कायः कंपयन्खुरविक्षतां १ रंभमाणः खरतरं पदा च विलिखन्म
हीं। उद्यम्य पुच्छं वप्राणि विषाणाग्रेण चोद्धरन् २ किंचित्किंचिच्छकृन्मुंचन्मूत्रयन्स्तब्धलोचनः २ य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्यानिर्ह्रादितेनांग निष्ठुरेण गवां नृणां। पतंत्यकालतो गर्भाः स्रवंति स्म भयेन वै ३ निर्विशंति घ-
नाय स्य ककुद्यचलशंकया। तं तीक्ष्णशृंगमुद्वीक्ष्य गोप्यो गोपाश्च तत्रसुः ४ पशवो दुद्रुवुर्भीता राज-
न्संत्यज्य गोकुलं। कृष्ण कृष्णेति ते सर्वे गोविंदं शरणं ययुः ५ भगवानपि तद्वीक्ष्य गोकुलं भयविद्रुतं। मा
भैष्टेति गिराश्वास्य वृषासुरमुपाह्वयत् ६ गोपालैः पशुभिर्मंद त्रासितैः किमसत्तम। बलदर्पहाहं दुष्टा-
नां त्वद्विधानां दुरात्मनां ७ इत्यास्फोट्याच्युतोऽरिष्टं तलशब्देन कोपयन्। सख्युरंसे भुजाभोगं प्रसार्या-
वस्थितो हरिः ८ सोऽप्येवं कोपितोऽरिष्टः खुरेणावनिमुल्लिखन्। उद्यत्पुच्छभ्रमन्मेघः क्रुद्धः कृष्णमु-
पाद्रवत् ९ अग्रन्यस्तविषाणाग्रः स्तब्धासृग्लोचनोऽच्युतं। कटाक्षिप्याद्रवत्तूर्णमिंद्रमुक्तोऽशनिर्यथा
१० गृहीत्वा शृंगयोस्तं वा अष्टादश पदानि सः। प्रत्यपोवाह भगवान्गजः प्रतिगजं यथा ११ सोऽपवि-

द्धो भगवता पुनरुत्थाय सत्वरः। आपतत्स्विन्नसर्वांगो निःश्वसन्क्रोधमूर्छितः १२ तमापतंतं स नि-
गृह्य शृंगयोः पदा समाक्रम्य निपात्य भूतले। निष्पीडयामास यथार्द्रमंबरं कृत्वा विषाणेन जघान सो-
ऽपतत् १३ असृग्वमन्मूत्रशकृत्समुत्सृजन्क्षिपंश्च पादाननवस्थितेक्षणः। जगाम कृच्छ्रं निरृतेरथ क्ष-
यं पुष्पैः किरंतो हरिमीडिरे सुराः १४ एवं ककुद्मिनं हत्वा स्तूयमानः स्वजातिभिः। विवेश गोष्ठं सबलो
गोपीनां नयनोत्सवः १५ अरिष्टे निहते दैत्ये कृष्णेनाद्भुतकर्मणा। कंसायाथाह भगवान्नारदो देवदर्श-
नः १६ यशोदायाः सुतां कन्यां देवक्याः कृष्णमेव च। रामं च रोहिणीपुत्रं वसुदेवेन बिभ्यता। न्यस्तौ स्व-
मित्रे नंदे वै याभ्यां ते पुरुषा हताः १७ निशम्य तद्भोजपतिः कोपात्प्रचलितेंद्रियः। निशातमसिमादत्त
वसुदेवजिघांसया १८ निवारितो नारदेन तत्सुतौ मृत्युमात्मनः। ज्ञात्वा लोहमयैः पाशैर्बबंध सह भा-

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

र्यया १९ प्रतियाते तु देवर्षौ कंस आभाष्य केशिनं। प्रेषयामास हन्येतौ भवतारामकेशवौ २० त
तो मुष्टिकचाणूरशलतोशलकादिकान्। आमात्यान् हस्तिपांश्चैव समाहूयाह भोजराट् २१ भोभो नि
शम्यतामेतद्धीर चाणूरमुष्टिकाः। नंदव्रजे किलामातेसुतावानकदुंदुभेः २२ रामकृष्णौ ततो मह्यं मृत्युः
किल निदर्शिनः। मवृद्धाविह संप्राप्तौ हन्येतां मल्ललीलया २३ मंचाः क्रियंतां विविधा मल्लरंगपरिश्रि
ताः। पौरजानपदाः सर्वे पश्यंत्वस्वैरसंयुगं २४ महामात्र त्वया भद्र रंगद्वारसुपनीतो। द्विपः कुवलयापीडो
न हिते न ममाहितौ २५ आरभ्यतां धनुर्यागश्चतुर्दश्यां यथाविधि। विशसंतु पशून्मेध्यान्भूतराजाय मी
षे २६ इत्याज्ञाप्यार्थनेत्रज्ञ आहूय यदुपुंगवं। गृहीत्वा पाणिना पाणिं ततोक्रूरमुवाच ह २७ भोभो
दानपते मह्यं क्रियतामेत्रमादरतः। नान्यस्त्वत्तो हिततमो विद्यते भोजवृष्णिषु २८ अतस्त्वामाश्रितः सो

कलम
८९

म्य कार्यगौरवसाधनं। यथेंद्रो विष्णुमाश्रित्य स्वार्थमध्यगमद्विभुः २९ गच्छ नंदव्रजं तत्र सुतावानक
दुंदुभेः। आयातौ ताविहानेन रथेनानय माचिरं ३० निसृष्टः किल मे मृत्युर्देवैर्वैकुंठसंश्रयैः। तावान
यस्व गोपैर्नंदाद्यैः साम्युपायनैः ३१ घातयिष्य इहानीतौ कालकल्पेन हस्तिना। यदि मुक्तौ ततो मल्लै
र्घातये वैद्युतोपमैः ३२ तयोर्निहतयोः सत्ता वसुदेवपुरोगमान्। तद्बंधून्निहनिष्यामि हस्तिभोज उद्दशा
र्हकान् ३३ उग्रसेनं च पितरं स्थविरं राज्यकामुकं। तद्भ्रातरं देवकं च ये चान्ये विद्विषो मम ३४ ततश्चे
षो महीमिमां विजीनष्टकंटका। जरासंधो मम गुरुर्द्विविदो दयितः सखा ३५ शंबरो नरको बाणो म
प्यवह्नतमो हृदः। तैरहं सुरपक्षीयान् हत्वा भोक्ष्ये महीं नृपान् ३६ एतद्ज्ञात्वा न पक्षिस्तं रामकृष्णावि
हामेकौ। धनुर्महविनिराज्ञार्थं द्रष्टुं यदुपुरश्रियं ३७ अक्रूर उवाच राजेन्मनीषितं सध्यक् तव स्त्वाव

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द·पू·
९०

द्यमार्जनं।सिध्यसिध्योःसमंकुर्याद्दैवंहिफलभावनं ३८ मनोरथान्करोत्युच्चैर्जनोदैवहतानपि
।युज्यतेहर्षशोकाभ्यांतथाप्याज्ञांकरोम्यहं ३९ एवमादिश्यचाक्रूरंमंत्रिणश्चविसृज्यसः।प्रविवेश
गृहंकंसस्तथाऽक्रूरःस्वमालयं ४० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेषट्त्रिंशोध्यायः श्री
शुकउवाच केशीतुकंसप्रहितःखुरैर्महींमहाहयोनिर्जरयन्मनोजवः।सटावधूताभ्रविमान
संकुलंकुर्वन्नभोहेषितभीषिताखिलः १ तंत्रासयंतंभगवान्स्वगोकुलंतद्धेषितैर्वालविघूर्णितां
बुदं।आत्मानमाजौमृगयंतमग्रणीरुपाह्वयत्सव्यनदन्मृगेंद्रवत ३ सतंनिशाम्याभिमुखोमुखेनखं
पिबन्निवाभ्यद्रवदत्यमर्षणः।जघानपद्भ्यामरविंदलोचनंदुरासदश्चंडजवोदुरत्ययः ४ तद्वंच
यित्वातमधोक्षजोरुषाप्रगृह्यदोर्भ्यांपरिविध्यपादयोः।सावज्ञमुत्सृज्यधनुःशतांतरेयथोरगंताक्ष्य

कृष्ण
९०

सुतोव्यवस्थितः ५ सलब्धसंज्ञःपुनरुत्थितोरुषाव्यादायकेशीतरसाऽपतद्धरिं।सोप्यस्यवक्त्रेभुज
मुत्तरंस्मयन्प्रवेशयामासयथोरगंबिले ६ दंतानिपेतुर्भगवद्भुजस्पृशस्तेकेशिनस्तप्तमयःस्पृशो
यथा।बाहुश्चतद्देहगतोमहात्मनोयथामयःसंववृधेउपेक्षितःप्रभुः ७ समेधमानःकर्कटिकाफलो
पमाद्व्यसोरपाकृष्यभुजंमहाभुजः।अविस्मितोनेनसकृष्णबाहुनानिरुद्धवायुश्चरणांश्चविक्षिपन्।
प्रस्विन्नगात्रःपरिवृत्तलोचनःपपातलंडंविसृजन्क्षितौव्यसुः ८ तद्देहतःकर्कटिकाफलोप
माद्व्यसोरपाकृष्यभुजंमहाभुजः।अविस्मितोऽयत्नहतारिरुत्स्मयैःप्रसूनवर्षैर्दिविषद्भिरीडितः
९ देवर्षिरुपसंगम्यभागवतप्रवरोनृप।कृष्णमक्लिष्टकर्माणंरहस्येतदभाषत १० कृष्णकृष्णा
प्रमेयात्मन्योगेशजगदीश्वर।वासुदेवाखिलावाससात्वतांप्रवरप्रभो ११ त्वमात्मासर्वभूतानाम्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द०पू० ९१ कोज्योतिरिवैधसां।गूढोगुहाशयःसाक्षीमहापुरुषईश्वरः १२ आत्मनात्माश्रयःपूर्वंमाययास
सृजेगुणान्।तैरिदंसत्यसंकल्पःसृजस्यत्स्यवसीश्वरः १३ सत्वंभूधरभूतानांदैत्यप्रमथरक्षसां।
अवतीर्णोविनाशायसाधूनांरक्षणायच १४ दिष्ट्यातेनिहतोदैत्योलीलयायंहयाकृतिः।यस्यहेषि
तसंत्रस्तास्त्यजंत्यनिमिषादिवं १५ चाणूरंमुष्टिकंचैवमल्लानन्यांश्चहस्तिनं।कंसंचनिहतंद्रक्ष्ये
परश्वोहनितेविभो १६ तस्यानुशंखयवनमुराणांनरकस्यच।पारिजातापहरणमिंद्रस्यचपराजयं हरि ९१
१७ उद्वाहंवीरकन्यानांवीर्यशुल्कादिलक्षणं।नृगस्यमोक्षणंशापाद्द्वारकायांजगत्पते १८ स्यमंत
कस्यचमणेरादानंसहभार्यया।मृतपुत्रप्रदानंचब्राह्मणस्यस्वधामतः १९ पौंड्रकस्यवधंपश्चा
त्काशिपुर्याश्चदीपनं।दंतवक्रस्यनिधनंचैद्यस्यचमहाक्रतौ २० यानिचान्यानिवीर्याणिद्वारका

मावसन्भवान्।कर्त्ताद्रक्ष्याम्यहंतानिगेयानिकविभिर्भुवि २१ अथतेकालरूपस्यक्षपयिष्णो
रमुष्यवै।अक्षौहिणीनांनिधनंद्रक्ष्याम्यर्जुनसारथेः २२ विशुद्धविज्ञानघनंस्वसंस्थयासमाप्तस
र्वार्थममोघवांछितं।स्वतेजसानित्यनिवृत्तमायया गुणप्रवाहंभगवंतमीमहि २३ त्वामीश्वरंस्वा
श्रयमात्ममायया विनिर्मिताशेषविशेषकल्पनं।क्रीडार्थमद्यात्तमनुष्यविग्रहंनतोस्मिधुर्यं
यदुवृष्णिसात्वतां २४ श्रीशुकउवाच एवंयदुपतिंकृष्णंभागवतप्रवरोमुनिः।प्रणिपत्याभ्य
नुज्ञातोययौतद्दर्शनोत्सवः २५ भगवानपिगोविंदोहत्वाकेशिनमाहवे।पशूनपालयत्पालैःप्रीतै
र्व्रजसुखावहः २६ एकदातेपशून्पालाश्चारयंतोऽद्रिसानुषु।चक्रुर्निलायनक्रीडाश्चोरपालाप
देशतः २७ तत्रासन्कतिचिच्चोराःपालाश्चकतिचिन्नृप।मेषायिताश्चतत्रैकेविजह्रुरकुतोभयाः २८

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मयपुत्रोमहामायोव्योमोगोपालवेषधृक् ।मेषायितानपोवाहंप्रायश्चोरायितोवहून २९ गिरिद
द०स्कं० ९२ र्यांविनिक्षिप्यनीतंनीतंमहासुरः।शिलयापिदधेद्वारंवतःपंचाविशेषिताः ३० तस्यतत्कर्मविज्ञा
यकृष्णःशरणदःसतां।गोपान्नयंतंजग्राहवृकंहरिरिवौजसा ३१ सनिजंरूपमास्थायगिरींद्रसदृशं
बली।इच्छन्विमोक्तुमात्मानंनाशक्नोद्ग्रहणातुरः ३२ तंनिगृह्याच्युतोदोर्भ्यांपातयित्वामहीतले॥
पश्यतांदिविदेवानांपशुमारममारयत ३३ गुहापिधानंनिर्भिद्यगोपान्निःसार्यकृच्छ्रतः।स्तूयमा कृष्ण ९२
नःसुरैर्गोपैःप्रविवेशस्वगोकुलं ३४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेसप्तत्रिंशोध्यायः
श्रीशुकउवाच अक्रूरोपिचतांरात्रिंमधुपुर्यांमहामतिः।उषित्वारथमास्थायप्रययौनंदगोकु
लं१ गच्छन्पथिमहाभागोभगवत्यंबुजेक्षणे।भक्तिंपरामुपगतएवमेतदचिंतयत २ किंमयाच

रितंभद्रंकिंतप्तंपरमंतपः।किंवाथाप्यर्हतेदत्तंयद्द्रक्ष्याम्यद्यकेशवं ३ ममैतद्दुर्लभंमन्येउत्तम
श्लोकदर्शनं।विषयात्मनोयथाब्रह्मकीर्तनंशूद्रजन्मनः ४ मैवंममाधमस्यापिस्यादेवाच्युतदर्शनं
।ह्रियमाणःकालनद्याक्वचित्तरतिकश्चन ५ ममाद्यामंगलंनष्टंफलवांश्चैवमेभवः।यन्नमस्येभ
गवतोयोगिध्येयांघ्रिपंकजं ६ कंसोवताद्याकृतमेत्यनुग्रहंद्रक्ष्येंघ्रिपद्मंप्रहितोमुनाहरेः।कृता
वतारस्यदुरत्ययंतमःपूर्वेतरनयन्नखमंडलत्विषा ७ यदर्चितंब्रह्मभवादिभिःसुरैःश्रियाचदे
व्यामुनिभिःससात्वतैः।गोचारणायानुचरैश्चरद्वनेयद्गोपिकानांकुचकुंकुमांकितं ८ द्रक्ष्यामि
नूनंसुकपोलनासिकंस्मितावलोकारुणकंजलोचनं।मुखंमुकुंदस्यगुडालकावृतंप्रदक्षिणंमे
प्रचरंतिवैमृगाः ९ अप्यद्यविष्णोर्मनुजत्वमीयुषोभारावतारायभुवोनिजेच्छया।लावण्यधाम्नो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰पू॰ भवितोपलंभंमहतांनस्यात्फलमंजसादृशः १० यईक्षिताहंरहितोप्यसत्सतोःस्वतेजसाऽपास्ततमो
भिदाभ्रमः।स्वमाययात्मन्रचितैस्तदीक्षयाप्राणाक्षधीभिःसदनेष्वभीयते ११ यस्याखिलामीवह
८३ भिःसुमंगलैर्वाचोविमिश्रागुणकर्मजन्मभिः।प्राणंतिशुंभंतिपुनंतिवैजगत्यास्तद्विरक्ताःशवशो
भनामताः १२ सचावतीर्णःकिलसात्वतान्वयेस्वसेतुपालामरवर्यशर्मकृत्।यशोवितन्वन्व्रजआ
स्तईश्वरोगायंतिदेवायदशेषमंगलं १३ तंत्वद्यनूनंमहतांगतिंगुरुंत्रैलोक्यकांतंदृशिमन्महो
त्सवं।रूपंदधानंश्रियईप्सितास्पदंद्रक्ष्येममासन्नुषसःसुदर्शनाः १४ अथावरूढःसपदीशयोरथा कृष्ण
त्प्रधानपुंसोश्चरणंस्वलब्धये।धियाधृतंयोगिभिरप्यहंध्रुवंनमस्यआभ्यांचसखीन्वनौकसः १५ ८३
अप्यंघ्रिमूलेपतितस्यमेविभुःशिरस्यधास्यन्निजहस्तपंकजं।दत्ताभयंकालभुजंगरंहसाप्रोद्वेजिता

नांशरणैषिणांनृणां १६ समर्हणंयत्रनिधायकौशिकस्तथाबलिश्चापजगत्त्रयेंद्रतां।यद्वाविहा
रेव्रजयोषितांश्रमंस्पर्शेनसौगंधिकगंध्यपानुदत् १७ नमय्युपैष्यत्यरिबुद्धिमच्युतःकंसस्यदूतः
प्रहितोपिविश्वदृक्।योंतर्बहिश्चेतसएतदीहितंक्षेत्रज्ञईक्षत्यमलेनचक्षुषा १८ अप्यंघ्रिमूलेऽव
हितंकृतांजलिंमामीक्षितासस्मितमार्द्रयादृशा।सपद्यपध्वस्तसमस्तकिल्बिषोवोढामुदंवीतविश
ंकऊर्जितां १९ सुहृत्तमंज्ञातिमनन्यदैवतंदोर्भ्यांबृहद्भ्यांपरिरप्स्यतेथमां।आत्माहितीर्थीक्रिय
तेतदैवमेवंधश्चकर्मात्मकउच्छ्वसित्यतः २० लब्ध्वांगसंगंप्रणतंकृतांजलिंमांवक्ष्यतेक्रूरततेत्युरु
श्रवाः।तदावयंजन्मभृतोमहीयसानैवादृतोयोधिगमुष्यजन्मतत् २१ नतस्यकश्चिद्दयितःसुहृत्त
मोनचाप्रियोद्वेष्यउपेक्ष्यएववा।तथापिभक्तान्भजतेयथातथासुरद्रुमोयद्वदुपाश्रितोऽर्थदः २२ किंवा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द.पू. प्रजोमावनतंयद्दत्तमः स्वयन्पाशिरस्पगृहीतमंजली। गृहंप्रवेश्याऽप्तसमस्तसत्कृतंसंप्रक्ष्यतेकंसकृतंस्व
९४ बंधुषु २३ श्रीशुकउवाच इतिसंचिंतयन्कृष्णंश्वफल्कतनयोध्वनि। रथेनगोकुलंप्राप्तःसूर्यश्चास्तगि
रिंनृप २४ पदानितस्याखिललोकपालकिरीटजुष्टाऽमलपादरेणोः। ददर्शगोष्ठेक्षितिकौतुकानिवि
लक्षितान्यब्जयवांकुशाद्यैः २५ तद्दर्शनाह्लादविवृद्धसंभ्रमःप्रेम्णोर्द्ध्वरोमाश्रुकलाऽकुलेक्षणः। र
थादवस्कंद्यसतेष्वचेष्टतप्रभोरमून्यंघ्रिरजांस्यहोइति २६ देहंभृतामियानर्थोहित्वादंभंभियंशुचं। सं दशम
देशाद्योहरेर्लिंगदर्शनश्रवणादिभिः २७ ददर्शकृष्णंरामंचव्रजेगोदोहनंगतौ। पीतनीलांबरध ९४
रौशरदंबुरुहेक्षणौ २८ किशोरौश्यामलश्वेतौश्रीनिकेतौबृहद्भुजौ। सुमुखौसुंदरवरौबालद्विरद
विक्रमौ २९ ध्वजवज्रांकुशांभोजैश्चिह्नितैरंघ्रिभिर्व्रजं। शोभयंतौमहात्मानौसानुक्रोशस्मितेक्षणौ ३०

उदाररुचिरक्रीडौस्रग्विणौवनमालिनौ। पुण्यगंधानुलिप्तांगौस्नातौविरजवाससौ ३१ प्रधानपुरु
षावाद्यौजगद्धेतूजगत्पती। अवतीर्णौजगत्यर्थेस्वांशेनबलकेशवौ ३२ दिशोवितिमिराराजन्कुर्वा
णौप्रभयास्वया। यथामारकतःशैलोरौप्यश्चकनकाचितौ ३३ रथात्तूर्णमवप्लुत्यसोऽक्रूरःस्नेहविह्व
लः। पपातचरणोपांतेदंडवद्रामकृष्णयोः ३४ भगवद्दर्शनाह्लादबाष्पपर्याकुलेक्षणः। पुलकाचितां
गऔत्कंठ्यात्स्वाख्यानेनाशकन्नृप ३५ भगवांस्तमभिप्रेत्यरथांगांकितपाणिना। परिरेभेऽभ्युपाकृष्य
प्रीतःप्रणतवत्सलः ३६ संकर्षणश्चप्रणतमुपगुह्यमहामनाः। गृहीत्वापाणिनापाणीअनयत्सानु
जोगृहं ३७ पृष्ट्वाथस्वागतंतस्मैनिवेद्यचवरासनं। प्रक्षाल्यविधिवत्पादौमधुपर्कार्हणमाहरत् ३८ नि
वेद्यगांचातिथयेसंवाह्यश्रांतमादृतः। अन्नंबहुगुणंमेध्यंश्रद्धयोपाहरद्विभुः ३९ तस्मैभुक्तवतेप्रीत्यारा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द॰ पू॰ मः परमधर्मवित्।मुखवासैर्गंधमाल्यैः परां प्रीतिं व्यधात्पुनः ४० पप्रछ सत्कृतं नंदः कथं स्थ निरनुग्रहे
९५ ।कंसे जीवति दाशार्ह सौनपाला इवावयः ४१ योऽवधीत्स्वस्वसुस्तोकान्क्रोशंत्या असुतृप्खलः।कि
नु स्वित्तत्प्रजानां वः कुशलं विमृशामहे ४२ इत्थं सूनृतया वाचा नंदेन सुसभाजितः।अक्रूरः परिपृष्टेन
जहावध्वपरिश्रमं ४३ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे अक्रूरागमने अष्टत्रिंशोध्यायः
श्रीशुक उवाच सुखोपविष्टः पर्यंके रामकृष्णोरुमानितः।लेभे मनोरथान्सर्वान्पथि यान्स चकार ह १ कि
मलभ्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिकेतने।तथापि तत्परा राजन्न हि वांछंति किंचन २ सायंतनाशनं कृत्वा भ कृष्ण
गवान्देवकीसुतः।सुहृत्सु वृत्तं कंसस्य पप्रछान्यच्चिकीर्षितं ३ श्रीभगवानुवाच तात सौम्यागतः ९५
कच्चित्स्वागतं भद्रमस्तु वः।अपि स्वज्ञातिबंधूनामनमीवमनामयं ४ किंनुनः कुशलं पृछे एधमा

ने कुलामये।कंसे मातुलनाम्नांग स्वानां नो नस्तत्प्रजासु च ५ अहो अस्मदभूद्भूरि पित्रोर्वृजिनमार्ययोः।
यद्धेतोः पुत्रमरणं यद्धेतोर्बंधनं तयोः ६ दिष्ट्याद्य दर्शनं स्वानां ~~नस्तत्प्रजासु~~ मह्यं वः सौम्य कांक्षि
तं।संजातं वर्ण्यतां तात तवागमनकारणं ७ श्रीशुक उवाच पृष्टो भगवता सर्वं वर्णयामास माधवः।
वैरानुबंधं यदुषु वसुदेववधोद्यमं ८ यत्संदेशो यदर्थं वा दूतः संप्रेषितः स्वयं।यदुक्तं नारदेनास्य
स्वजन्मानकदुंदुभेः ९ श्रुत्वाऽक्रूरवचः कृष्णो बलश्च परवीरहा।प्रहस्य नंदं पितरं राज्ञा दिष्टं विजज्ञ
तुः १० गोपान्समादिशत्सोपि गृह्यतां सर्वगोरसः।उपायनानि गृह्णीध्वं युज्यंतां शकटानि च ११ यास्या
मः श्वो मधुपुरीं दास्यामो नृपते रसान्।द्रक्ष्यामः सुमहत्पर्व यांति जानपदाः किल।एवमाघोषयत्क्ष
त्त्रा नंदगोपः स्वगोकुले १२ गोप्यस्तास्तदुपश्रुत्य बभूवुर्व्यथिता भृशं।रामकृष्णौ पुरीं नेतुमक्रू

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰पू॰ ९६

रं ब्रजमागतं १३ काश्चित्तत्कृतहृत्तापश्वासम्लानमुखश्रियः। स्रंसद्दुकूलवलयकेशग्रंथ्यश्च काश्च
न १४ अन्याश्च तदनुध्याननिवृत्ताशेषवृत्तयः। नाभ्यजानन्निमंलोकमात्मलोकं गता इव १५ स्मरंत्यश्चा
पराः शौरेरनुरागस्मितेरिताः। हृदिस्पृशश्चित्रपदा गिरः संमुमुहुः स्त्रियः १६ गतिं सुललितां चेष्टां
स्निग्धहासावलोकनं। शोकापहानि नर्माणि प्रोद्दामचरितानि च १७ चिंतयंत्यो मुकुंदस्य भीता विरह
कातराः। समेताः संघशः प्रोचुरश्रुमुख्योऽच्युताशयाः १८ गोप्य ऊचुः अहो विधातस्तव न क्वचिद्द
या संयोज्य मैत्र्या प्रणयेन देहिनः। तांश्चाकृतार्थान्वियुनंक्ष्यपार्थकं विक्रीडितं तेऽर्भकचेष्टितं यथा १९ कृष्ण ९६
यस्त्वं प्रदर्श्यासितकुंतलावृतं मुकुंदवक्त्रं सुकपोलमुन्नसं। शोकापनोदस्मितलेशसुंदरं करोषि पा
रोक्ष्यमसाधु ते कृतं २० क्रूरस्त्वमक्रूरसमाख्यया स्म नश्चक्षुर्हि दत्तं हरसे बताज्ञवत्। येनैकदेशेऽखिलस

र्गसौष्ठवं त्वदीयमद्राक्ष्म वयं मधुद्विषः २१ न नंदसूनुः क्षणभंगसौहृदः समीक्षते नः स्वकृतातुरा ब
त। विहाय गेहान्स्वजनान्सुतान्पतींस्तद्दास्यमद्धोपगता नवप्रियः २२ सुखं प्रभाता रजनीयमाशिषः स
त्या बभूवुः पुरयोषितां ध्रुवं। याः संप्रविष्टस्य मुखं व्रजस्पतेः पास्यंत्यपांगोत्कलितस्मितासवं २३ तासां
मुकुंदो मधुमंजुभाषितैर्गृहीतचित्तः परवान्मनस्व्यपि। कथं पुनर्नः प्रतियास्यतेऽबला ग्राम्याः सलज्ज
स्मितविभ्रमैर्भ्रमन् २४ अद्य ध्रुवं तत्र दृशो भविष्यते दाशार्हभोजांधकवृष्णिसात्वतां। महोत्सवः श्रीरमणं
गुणास्पदं द्रक्ष्यंति ये चाध्वनि देवकीसुतं २५ मैतद्विधस्याकरुणस्य नाम भूदक्रूर इत्येतदतीव दारुणः।
यो सावनाश्वास्य सुदुःखितं जनं प्रियात्प्रियं नेष्यति पारमध्वनः २६ अनार्द्रधीरेष समास्थितो रथं त
मन्वमी च त्वरयंति दुर्मदाः। गोपा अनोभिः स्थविरैरुपेक्षितं दैवं च नोऽद्य प्रतिकूलमीहते २७ निवारयाम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰पू॰
९७

ःसमुपेत्यमाधवंकिंनोऽवदिष्यन्कुलटा इव बोधवाः।मुकुंदसंगान्निमिषार्द्धदुस्त्यजाद्दैवेनविध्वंसित
दीनचेतसां १८ यस्यानुरागललितस्मितवल्गुमंत्रलीलावलोकपरिरंभणरासगोष्ठ्यां।नीताःस्मनः
क्षणमिवक्षणदाविनातंगोप्यःकथंन्वतितरेमतमोदुरंतं १९ योऽह्नःक्षयेव्रजमनंतसखःपरीतोगो
पैर्विशन्खुररजश्छुरितालकस्रक्।वेणुंक्वणन्स्मितकटाक्षनिरीक्षणेनचित्तंक्षिणोत्यमुमृतेनु
कथंभवेम ३० श्रीशुकउवाच एवंब्रुवाणाविरहातुराभृशंव्रजस्त्रियःकृष्णविषक्तमानसाः।विसृ
ज्यलज्जांरुरुदुःस्मसुस्वरंगोविंददामोदरमाधवेति ३१ स्त्रीणामेवंरुदंतीनामुदितेसवितर्यथ।अ
क्रूरश्चोदयामासकृतमैत्रादिकोरथं ३२ गोपास्तमन्वसज्जंतनंदाद्याःशकटैस्ततः।आदायोपायनंभू
रिकुंभान्गोरससंभृतान् ३३ गोप्यश्चदयितंकृष्णमनुव्रज्यानुरंजिताः।प्रत्यादेशंभगवतःकांक्षंत्यश्चावतस्थि

कृष्ण
९७

रे ३४ तास्तथातप्यतीर्वीक्ष्यस्वप्रस्थानेयदूत्तमः।सांत्वयामाससप्रेमैरायास्यइतिदौत्यकैः ३५ यावदा
लक्ष्यतेकेतुर्यावद्रेणूरथस्यच।अनुप्रस्थापितात्मानोलेख्यानीवोपलक्षिरे ३६ तानिराशानिववृतुर्गो
विंदविनिवर्तने।विशोकाअहनीनिन्युर्गायंत्यःप्रियचेष्टितं ३७ भगवानपिसंप्राप्तोरामाक्रूरयुतोनृप।र
थेनवायुवेगेनकालिंदीमघनाशिनीं ३८ तत्रोपस्पृश्यपानीयंपीत्वामृष्टंमणिप्रभं।वृक्षषंडमुपव्रज्यस
रामोरथमाविशत् ३९ अक्रूरस्तावुपामंत्र्यनिवेश्यचरथोपरि।कालिंद्याह्रदमागत्यस्नानंविधिवदाच
रत् ४० निमज्ज्यतस्मिन्सलिलेजपन्ब्रह्मसनातनं।तावेवददृशेऽक्रूरोरामकृष्णौसमन्वितौ ४१ तौरथस्थौ
कथमिहसुतावानकदुंदुभेः।तर्हिस्वित्स्यंदनेनस्तइत्युन्मज्ज्यव्यचष्टसः ४२ तत्रापिचयथापूर्वमासी
नौपुनरेवसः।न्यमज्जद्दर्शनंयन्मेमृषाकिंसलिलेतयोः ४३ भूयस्तत्रापिसोऽद्राक्षीत्स्तूयमानमहीश्वरं।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द.पू. ९८

सिद्धचारणगंधर्वैरसुरैर्नतकंधरैः ४४ सहस्रशिरसं देवं सहस्रफणमौलिनं । नीलांबरं विसश्वेतं शृंगैः श्वे
तमिव स्थितं ४५ तस्योत्संगे घनश्यामं पीतकौशेयवाससं । पुरुषं चतुर्भुजं शांतं पद्मपत्रारुणेक्षणं ४६
चारुप्रसन्नवदनं चारुहासनिरीक्षणं । सुभ्रून्नसं चारुकर्णं सुकपोलारुणाधरं ४७ प्रलंबपीवरभुजं तुंगां
सोरःस्थलश्रियं । कंबुकंठं निम्ननाभिं वलिवत्पल्लवोदरं ४८ बृहत्कटितटश्रोणिकरभोरुद्वयान्वितं
। चारुजानुयुगं चारुजंघायुगलसंयुतं ४९ तुंगगुल्फारुणनखव्रातदीधितिभिर्वृतं । नवांगुल्यंगुष्ठ
दलैर्विलसत्पादपंकजं ५० सुमहार्हमणिव्रातकिरीटकटकांगदैः । कटिसूत्रब्रह्मसूत्रहारनूपुरकुंड हस
लैः ५१ भ्राजमानं पद्मकरं शंखचक्रगदाधरं । श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभं वनमालिनं ५२ सुनंद ९८
नंदप्रमुखैः पार्षदैः सनकादिभिः । सुरेशैर्ब्रह्मरुद्राद्यैर्नवभिश्च द्विजोत्तमैः ५३ प्रह्रादनारदवसुप्र

मुखैर्भागवतोत्तमैः । स्तूयमानं पृथग्भावैर्वचोभिरमलात्मभिः ५४ श्रिया पुष्ट्या गिरा कांत्या कीर्त्या तु
ष्ट्येलयोर्जया । विद्ययाऽविद्यया शक्त्या मायया चाभिर्निषेवितं ५५ विलोक्य सुभृशं प्रीतो भक्त्या परमया युत
ः हृष्यत्तनूरुहो भावपरिक्लिन्नात्मलोचनः ५६ गिरा गद्गदया स्तौषीत्सत्वमालंब्य सात्वतः । प्रणम्य मूर्ध्ना
वहितः कृतांजलिपुटः शनैः ५७ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः
॥ अक्रूर उवाच नतोस्म्यहं त्वाखिलहेतुहेतुं नारायणं पूरुषमाद्यमव्ययं । यन्नाभिजातादरविंदकोशा
द्ब्रह्माविरासीद्यत एष लोकः १ भूस्तोयमग्निः पवनः खमादिर्महानजादिर्मन इंद्रियाणि । सर्वेंद्रियार्थ
विबुधाश्च सर्वे ये हेतवस्ते जगतोऽगभूताः २ नैते स्वरूपं विदुरात्मनस्ते ह्यजादयोनात्मतया गृहीताः
ः । अजोऽनुबद्धः स गुणैरजाया गुणात्परं वेद न ते स्वरूपं ३ त्वां योगिनो यजंत्यद्धा महापुरुषमीश्वरं । सा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

र॰भू॰ ९८

ध्यात्मं स्वाधिभूतं च साधिदैवं च साधवः ४ त्रय्या च विद्यया केचित्त्वां वै वैतानिका द्विजाः। यजंते वितते
र्यज्ञैर्नानारूपामराख्यया ५ एके त्वाखिलकर्माणि संन्यस्योपशमं गताः। ज्ञानिनो ज्ञानयज्ञेन यजंति
ज्ञानविग्रहं ६ अन्ये च संस्कृतात्मानो विधिनाभिहितेन ते। यजंति त्वन्मयास्त्वां वै बहुमूर्त्येकमूर्तिकं ७
त्वामेवान्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणं। बह्वाचार्यविभेदेन भगवन्तमुपासते ८ सर्व एव यजंति त्वां
सर्वदेवमयेश्वरं। येप्यन्यदेवताभक्ता यद्यप्यन्यधियः प्रभो ९ यथाद्रिप्रभवा नद्यः पर्जन्यापूरिताः प्रभो
विशंति सर्वतः सिंधुं तद्वत्त्वां गतयोंततः १० सत्वं रजस्तम इति भवतः प्रकृतेर्गुणाः। तेषु हि प्राकृताः
प्रोता आब्रह्मस्थावरादयः ११ तुभ्यं नमस्तेस्त्वविषक्तदृष्टये सर्वात्मने सर्वधियां च साक्षिणे। गुणप्रवा
होयमविद्यया कृतः प्रवर्त्तते देवनृतिर्यगात्मसु १२ अग्निर्मुखं तेवनिरंघ्रिरीक्षणं सूर्यो नभो नाभि

हरम ९८

रथो दिशः श्रुतिः। द्यौः कं सुरेंद्रास्तव बाहवोर्णवाः कुक्षिर्मरुत्प्राणबलं प्रकल्पितं १३ रोमाणि वृक्षौष
धयः शिरोरुहा मेघाः परस्यास्थिनखानि तेद्रयः। निमेषणं रात्र्यहनी प्रजापतिर्मेढ्रं तु वृष्टिस्तव वीर्यमि
ष्यते १४ त्वय्यव्ययात्मन्पुरुषे प्रकल्पिता लोकाः सपाला बहुजीवसंकुलाः। यथा जले संजिहते जलौक
सोप्युदुंबरे वा मशका मनोमये १५ यानि यानीह रूपाणि क्रीडनार्थं बिभर्षि हि। तैरामृष्टशुचो लोका मु
दा गायंति ते यशः १६ नमः कारणमत्स्याय प्रलयाब्धिचराय च। हयशीर्ष्णे नमस्तुभ्यं मधुकैटभमृत्यवे १७
अकूपाराय बृहते नमो मंदरधारिणे। क्षित्युद्धारविहाराय नमः सूकरमूर्तये १८ नमस्तेद्भुतसिंहाय
साधुलोकभयापह। वामनाय नमस्तुभ्यं क्रांतत्रिभुवनाय च १९ नमो भृगूणां पतये दृप्तक्षत्रवनच्छि
दे। नमस्ते रघुवर्याय रावणांतकराय च २० नमस्ते वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च। प्रद्युम्नायानिरुद्धा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰स्क॰ १०० य सात्वतां पतये नमः २१ नमो बुद्धाय शुद्धाय दैत्यदानवमोहिने। म्लेछप्रायक्षत्रहंत्रे नमस्ते कल्किरू
पिणे २२ भगवन्सर्वलोकोयं मोहितस्तव मायया। अहं ममेत्यसद्ग्राहो भ्राम्यते कर्मवर्त्मसु २३ अहं
चात्मात्मजागारदारार्थस्वजनादिषु। भ्रमामि स्वप्नकल्पेषु मूढः सत्यधिया प्रभो २४ नित्यानात्मदुः
खेषु विपर्ययमतिर्ह्यहं। द्वंद्वारामस्तमोविष्टो न जाने त्वात्मनः प्रियं २५ यथाबुधो जलं हित्वा प्रतिछ
न्नं तदुद्भवैः। अभ्येति मृगतृष्णां वै तद्वत्त्वाहं पराङ्मुखः २६ नोत्सहेहं कृपणधीः कामकर्महतं मनः। रोद्धुं प्र
माथिभिश्चाक्षैर्ह्रियमाणमितस्ततः २७ सोहं तवांघ्र्युपगतोस्म्यसतां दुरापं तच्चाप्यहं भवदनुग्रह ईश म हस्म
न्ये। पुंसो भवेद्यर्हि संसरणापवर्गस्त्वय्यब्जनाभ सदुपासनया मतिः स्यात् २८ नमो विज्ञानमात्राय सर्व १००
प्रत्ययहेतवे। पुरुषेशप्रधानाय ब्रह्मणेनंतशक्तये २९ नमस्ते वासुदेवाय सर्वभूतक्षयाय च। हृषी

केश नमस्तुभ्यं प्रपन्नं पाहि मां प्रभो ३० इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे चत्वारिंशोध्यायः
श्रीशुक उवाच स्तुवतस्तस्य भगवान्दर्शयित्वा जले वपुः। भूयः समाहरत्कृष्णो नटो नाट्यमिवात्मनः।
१ सोपि चांतर्हितं वीक्ष्य जलादुन्मज्य सत्वरः। कृत्वा चावश्यकं सर्वं विस्मितो रथमागमत् २ तमपृछ
हृषीकेशः किं ते दृष्टमिवाद्भुतं। भूमौ वियति तोये वा तथा त्वां लक्षयामहे ३ अक्रूर उवाच अद्भुतानी
हयावंति भूमौ वियति वा जले। त्वयि विश्वात्मके तानि किं मेऽदृष्टं विपश्यतः ४ यत्राद्भुतानि सर्वाणि
भूमौ वियति वा जले। तं त्वानुपश्यतो ब्रह्मन्किं मे दृष्टमिहाद्भुतं ५ इत्युक्त्वा चोदयामास स्यंदनं गांदिनीसु
तः। मथुरामनयद्रामं कृष्णं चैव दिनात्यये ६ मार्गे ग्रामजना राजंस्तत्र तत्रोपसंगताः। वसुदेवसुतौ वी
क्ष्य प्रीता दृष्टिं न चाददुः ७ तावद्व्रजौकसस्तत्र नंदगोपादयोऽग्रतः। पुरोपवनमासाद्य प्रतीक्षंतो व्यवस्थि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द॰ पू॰
१०१

वे ८ तांल्लभेत्याह भगवानक्रूरं जगदीश्वरः। गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रश्रितं प्रहसन्निव ९ भवान्प्रवि
शतामग्रे सहयानः पुरीं गृहं। वयं त्विहावमुच्याथ ततो द्रक्ष्यामहे पुरीं १० अक्रूर उवाच नाहं भवद्भ्यां र
हितः प्रवेक्ष्ये मथुरां प्रभो। त्यक्तुं नार्हसि मां नाथ भक्तं ते भक्तवत्सल ११ आगच्छ याम गेहान्नः सनाथान्कुर्व
धोक्षज। सहाग्रजः सगोपालैः सुहृद्भिश्च सुहृत्तम १२ पुनीहि पादरजसा गृहान्नो गृहमेधिनां। यच्छौचेना
नुतृप्यंति पितरः साग्नयः सुराः १३ अवनिज्यांघ्रियुगलमासीच्छ्लोक्यो बलिर्महान्। ऐश्वर्यमतुलं लेभे ग
तिं वैकांतिनां तु या १४ आपस्तेंऽघ्र्यवनेजन्यस्त्रींल्लोकान् शुचयोऽपुनन्। शिरसाधत्त याः शर्वः स्वर्याताः सग कृष्ण
रात्मजाः १५ देवदेव जगन्नाथ पुण्यश्रवणकीर्तन। यदूत्तमोत्तमश्लोक नारायण नमोस्तु ते १६ श्रीभ १०१
गवानुवाच आयास्ये भवतो गेहमहमार्यसमन्वितः। यदुचक्रद्रुहं हत्वा वितरिष्ये सुहृत्प्रियं १७ श्रीशुक

उवाच एवमुक्तो भगवता सोऽक्रूरो विमना इव। पुरीं प्रविष्टः कंसाय कर्मावेद्य गृहं ययौ १८ अथाप
राह्णे भगवान्कृष्णः संकर्षणान्वितः। मथुरां प्राविशद्गोपैर्दिदृक्षुः परिवारितः। ददर्श तां स्फाटिक
तुंगगोपुरद्वारां बृहद्धेमकपाटतोरणां ताम्रारकोष्ठां परिखादुरासदामुद्यानरम्योपवनोपशो
भितां २० सौवर्णशृंगाटकहर्म्यनिष्कुटैः श्रेणीसभाभिर्भवनैरुपस्कृतां। वैदूर्यवज्रामलनील
विद्रुमैर्मुक्ताहरिद्भिर्वलभीषु वेदिषु २१ जुष्टेषु जालामुखरंध्रकुट्टिमेष्वाविष्टपारावतबर्हिनादि
तां। संसिक्तरथ्यापणमार्गचत्वरां प्रकीर्णमाल्यांकुरलाजतंडुलां २२ आपूर्णकुंभैर्दधिचंदनोक्षि
तैः प्रसूनदीपावलिभिः सपल्लवैः। सवृंदरंभाक्रमुकैः सकेतुभिः स्वलंकृतद्वारगृहां सपट्टिकैः २३
तां संप्रविष्टौ वसुदेवनंदनौ वृतौ वयस्यैर्नरदेववर्त्मना। द्रष्टुं समीयुस्त्वरिताः पुरस्त्रियो हर्म्याणि चै

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रु.षू. वारुरुन्नृपोत्सुकाः २४ काश्चिद्विपर्यग्धृतवस्त्रभूषणा विस्मृत्य चैकं युगलेष्वथापराः। कृतैकप
त्रश्रवणैकनूपुरा नोक्त्वा हितायैत्वपराःस्वलोचनं २५ अभ्यंग्य एकास्तदपास्य सोत्सवा अभ्यज्यमा
१०२ ना अकृतोपमज्जनाः। स्वपंत्यउत्थाय निशम्य निस्वनं प्रपाययंत्योर्भमपोह्यमातरः २६ सर्वा सिता साम
रविंदलोचनः प्रगाञ्जलीलाहसितावलोकनैः। जहार मत्तद्विरदेंद्रविक्रमो दृशां दधच्छ्रीरमणात्मनोत्स
वं २७ दृष्ट्वा मुहुः श्रुतमनुद्रुतमनुद्रुतचेतसस्तं तत्प्रेक्षणोत्स्मितसुधोक्षणलब्धमानाः। आनंदमूर्ति
मुपगुह्य दृशात्मलब्धं हृष्यत्त्वचो जहुरनंतमरिंदमाधिं २८ प्रासादशिखरारूढाः प्रीत्युत्फुल्लमु कुस
खांबुजाः। अभ्यवर्षन्सौमनस्यैः प्रमदा बलकेशवौ २९ दध्यक्षतैः सोदपात्रैः स्रग्गंधैरभ्युपायनैः। ता १०२
वानर्चुः प्रमुदितास्तत्र तत्र द्विजातयः ३० ऊचुः पौरा अहो गोप्यस्तपः किमचरन्महत्। या ह्येतावनुपश्यं

ति नरलोकमहोत्सवौ ३१ रजकं कंचिदायांतं रंगकारं गदाग्रजः। दृष्ट्वायाचत वासांसि धौतान्युत्तमा
नि च ३२ देह्यावयोः समुचितान्यंग वासांसि चार्हतोः। भविष्यति परं श्रेयो दातुस्ते नात्र संशयः ३३ सया
चितो भगवता परिपूर्णेन सर्वतः। साक्षेपं रुषितः प्राह भृत्यो राज्ञः सुदुर्मदः ३४ ईदृशान्येव वासांसि
नित्यं गिरिवनेचराः। परिधत्त किमुद्वृत्ता राजद्रव्याण्यभीप्सथ ३५ याताशु बालिशा मैवं प्रार्थ्यं यदि जिजीवि
षा। वध्नंति घ्नंति लुंपंति दृप्तं राजकुलानि हि ३६ एवं विकत्थमानस्य कुपितो देवकीसुतः। रजकस्य करा
ग्रेण शिरः कायादपाहरत ३७ तस्यानुजीविनः सर्वे वासःकोशान्विसृज्य वै। दुद्रुवुः सर्वतो मार्गं वासांसि
जगृहेऽच्युतः ३८ वसित्वात्मप्रिये वस्त्रे कृष्णः संकर्षणस्तथा। शेषाण्यादत्त गोपेभ्यो विसृज्य भुवि कानिचि
त् ३९ ततस्तु वायकः प्रीतस्तयोर्वेषमकल्पयत्। विचित्रवर्णैश्चैलेयैराकल्पैरनुरूपतः ४० नानाल

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रुपू॰ १०३ ष्णाद्वेषाप्योः कृष्णरामौ विरेजतुः। स्वलंकृतौ बालगजौ पर्वणीव सितेतरौ ४१ तस्य प्रसन्नो भगवान्
प्रादात्सारूप्यमात्मनः। श्रियं च परमां लोके बलैश्वर्यस्मृतीन्द्रियं ४२ ततः सुदाम्नो भवनं मालाकारस्य
जग्मतुः। तौ दृष्ट्वा स समुत्थाय ननाम शिरसा भुवि ४३ तयोरासनमानीय पाद्यं चार्घ्यार्हणादिभिः। पूजां
सानुगयोश्चक्रे स्रक्ताम्बूलानुलेपनैः ४४ प्राह नः सार्थकं जन्म पावितं च कुलं प्रभो। पितृदेवर्षयो मह्यं तुष्टा
ह्यागमनेन वां ४५ भवन्तौ किल विश्वस्य जगतः कारणं परं। अवतीर्णाविहांशेन क्षेमाय च भवाय च ४६ न
हि वां विषमा दृष्टिः सुहृदोर्जगदात्मनोः। समयोः सर्वभूतेषु भजन्तं भजतोरपि ४७ तावाज्ञापयतं भृत्यं कि कृष्ण
महं करवाणि वां। पुंसोत्यनुग्रहो ह्येष भवद्भिर्यन्नियुज्यते ४८ इत्यभिप्रेत्य राजेन्द्र सुदामा प्रीतमानसः १०३
शस्तैः सुगन्धैः कुसुमैर्माला विरचिता ददौ ४९ ताभिः स्वलंकृतौ प्रीतौ कृष्णरामौ सहानुगैः। प्रणताय प्र

पन्नाय ददतुर्वरदौ वरान् ५० सोपि वव्रेऽचलां भक्तिं तस्मिन्नेवाखिलात्मनि। तद्भक्तेषु च सौहार्दं भूते
षु च दयां परां ५१ इति तस्मै वरं दत्वा श्रियं चान्वयवर्द्धिनीं। बलमायुर्यशः कान्तिं निर्जगाम सहाग्रजः ५२
॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे एकचत्वारिंशोध्यायः श्रीशुक उवाच अथ व्रजन्राज
पथेन माधवः स्त्रियं गृहीतांगविलेपभाजनां। विलोक्य कुब्जां युवतीं वराननां पप्रच्छ यान्तीं प्रहसन्रसप्रदः १
का त्वं वरोर्वेतदहानुलेपनं कस्यांगने वा कथयस्व साधु नः। देह्यावयोरंगविलेपमुत्तमं श्रेयस्ततस्ते न चि
राद्भविष्यति २ सैरंध्र्युवाच दास्यस्म्यहं सुन्दर कंससम्मता त्रिवक्रनामा ह्यनुलेपकर्मणि। मद्भावितं भोज
पतेरतिप्रियं विना युवां कोन्यतमस्तदर्हति ३ रूपपेशलमाधुर्यहसितालापवीक्षितैः। धर्षितात्मा ददौ
सांद्रमुभयोरनुलेपनं ४ ततस्तावंगरागेण स्ववर्णेतरशोभिना। संप्राप्तपरभागेन शुशुभातेनुरंजितौ प

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰पू॰ प्रसन्नोभगवान्कुब्जांत्रिवक्रांरुचिराननां।ऋज्वींकर्तुंमनश्चक्रेदर्शयन्दर्शनेफलं ६ पद्भ्यामाक्रम्य
१०४ प्रपदेद्व्यंगुल्युत्तानपाणिना।प्रगृह्यचिबुकेऽध्यात्ममुदनीनमदच्युतः ७ सातदर्जुसमानांगीबृहच्छ्रोणि
पयोधरा।मुकुंदस्पर्शनात्सद्योबभूवप्रमदोत्तमा ८ ततोरूपगुणौदार्यसंपन्नाप्राहकेशवं।उत्तरीयांतमा
कृष्यस्मयंतीजातहृच्छया ९ एहिवीरगृहंयामोनत्वांत्यक्तुमिहोत्सहे।त्वयोन्मथितचित्तायाःप्रसीदपु
रुषर्षभ १० एवंस्त्रियायाच्यमानःकृष्णोरामस्यपश्यतः।मुखंवीक्ष्यानुगानांचप्रहसंस्तामुवाचह ११ ए
ष्यामितेगृहंसुभ्रुपुंसामाधिविकर्षणं।साधितार्थोऽगृहाणांनःपांथानांत्वंपरायणं १२ विसृज्यमाध्व्या कृष्ण
वाण्यातांव्रजन्मार्गेवणिक्पथैः।नानोपायनतांबूलस्रग्गंधैःसाग्रजोऽर्चितः १३ तद्दर्शनस्मरक्षोभादा १०४
त्मानंनाविदन्स्त्रियः।विस्रस्तवासःकवरवलयालेख्यमूर्तयः १४ ततःपौरान्पृच्छमानोधनुषःस्थानम।

च्युतः।तस्मिन्प्रविष्टोददृशेधनुरैंद्रमिवाद्भुतं १५ पुरुषैर्बहुभिर्गुप्तमर्चितंपरमर्द्धिमत्।वार्यमाणोनृ
भिःकृष्णःप्रसह्यधनुराददे १६ करेणवामेनसलीलमुद्धृतंसज्यंचकृत्वानिमिषेणपश्यतां।नृणांवि
कृष्यप्रबभंजमध्यतोयथेक्षुदंडंमदकर्युरुक्रमः १७ धनुषोभज्यमानस्यशब्दःखंरोदसीदिशः।पू
रयामासयंश्रुत्वाकंसस्त्रासमुपागमत् १८ तद्रक्षिणःसानुचराःकुपिताआततायिनः।गृहीतुकामाआ
वव्रुर्गृह्यतांवध्यतामिति १९ अथतान्दुरभिप्रायान्विलोक्यबलकेशवौ।क्रुद्धौधन्वनआदायशकले
तौस्मजघ्नतुः २० बलंचकंसप्रहितंहत्वाशालामुखात्ततः।निष्क्रम्यचेरतुर्हृष्टौनिरीक्ष्यपुरसंपदः २१
तयोस्तदद्भुतंवीर्यंनिशाम्यपुरवासिनः।तेजःप्रागल्भ्यंरूपंचमेनिरेविबुधोत्तमौ २२ तयोर्विचरतोः
स्वैरमादित्योऽस्तमुपेयिवान्।कृष्णरामौवृतौगोपैःपुराच्छकटमीयतुः २३ गोप्योमुकुंदविगमेविरहातु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰पू॰ राधाश्चाशासताशिषकृतामधुपुर्यभूवन। संपश्यतांपुरुषभूषणगात्रलक्ष्मींहित्वेतरान्नुभजतश्चक
१०५ मेऽयनंश्रीः २४ अवनिक्तांघ्रियुगलौभुक्त्वाक्षीरोपसेचनं। ऊषतुस्तांसुखंरात्रिंज्ञात्वाकंसचिकीर्षि
तं २५ कंसस्तुधनुषोभंगंरक्षिणांस्वबलस्यच। वधंनिशम्यगोविंदरामविक्रीडितंपरं २६ दीर्घप्रजाग
रोभीतोदुर्निमित्तानिदुर्मतिः। बहून्यचष्टोभयथामृत्योर्दौत्यकराणिच २७ अदर्शनंस्वशिरसःप्रतिरूपेचस
त्यपि। असत्यपिद्वितीयेचद्वैरूप्यंज्योतिषांतथा २८ छिद्रप्रतीतिश्छायायांप्राणघोषानुपश्रुतिः। स्व
र्णप्रतीतिर्वृक्षेषुस्वपदानामदर्शनं २९ स्वप्नेप्रेतपरिष्वंगःखरयानंविषादनं। यायान्नलदमाल्येक क्रम
स्तैलाभ्यक्तोदिगंवरः ३० अन्यानिचेत्थंभूतानिस्वप्नजागरितानिच। पश्यन्मरणसंत्रस्तोनिद्रांलेभे १०५
नचिंतया ३१ व्युष्टायांनिशिकौरव्यसूर्येचाद्भ्यःसमुत्थिते। कारयामासवैकंसोमल्लक्रीडामहोत्सवं ३२

आनर्चुःपुरुषारंगंतूर्यभेर्यश्चजघ्निरे। मंचाश्चालंकृताःस्रग्भिःपताकाचैलतोरणैः ३३ तेषुपौराजान
पदाब्रह्मक्षत्रपुरोगमाः। यथोपजोषंविविशूराजानश्चकृतासनाः ३४ कंसःपरिवृतोमात्यैराजमंचमु
पाविशत्। मंडलेश्वरमध्यस्थोहृदयेनविदूयता ३५ वाद्यमानेषुतूर्येषुमल्लतालोत्तरेषुच। मल्लाःस्व
लंकृताःदृप्ताःसोपाध्यायाःसमासत ३६ चाणूरोमुष्टिकःकूटःशलस्तोसलएवच। तआसेदुरुपस्थानंव
ल्गुवाद्यप्रहर्षिताः ३७ नंदगोपादयोगोपाभोजराजसमाहूताः। निवेदितोपायनास्तएकस्मिन्मंचआ
विशन् ३८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेद्विचत्वारिंशोध्यायः श्रीशुकउवाच अ
थकृष्णश्चरामश्चकृतशौचौपरंतप। मल्लदुंदुभिनिर्घोषंश्रुत्वाद्रष्टुमुपेयतुः १ रंगद्वारंसमासाद्यत
स्मिन्नागमवस्थितं। अपश्यत्कुवलयापीडंकृष्णोंऽवष्टप्रचोदितं २ बध्वापरिकरंसोरिःसमुह्यकुटिला

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द·स्कं· लकान्। उवाच हस्तिपं वाचा मेघनादगभीरया ३ अंबष्ठांबष्ठ मार्गं नौ देह्यपक्रम मा चिरं। नो चेत्सकुंज
रं त्वाद्य नयामि यमसादनं ४ एवं निर्भर्त्सितोऽंबष्ठः कुपितः कोपितं गजं। चोदयामास कृष्णाय कालांत
१०६ तकयमोपमं ५ करींद्रस्तमभिद्रुत्य करेण तरसाग्रहीत्। कराद्विगलितः सोमुं निहत्यांघ्रिष्वलीयत ६
संक्रुद्धस्तमचक्षाणो घ्राणदृष्टिः स केशवं। परामृशत्पुष्करेण स प्रसह्य विनिर्गतः ७ पुच्छे प्रगृह्यातिब
लं धनुषः पंचविंशतिं। विचकर्ष यथा नागं सुपर्ण इव लीलया ८ स पर्यावर्तमानेन सव्यदक्षिणतोऽच्युतः कृष्ण
। बभ्राम भ्राम्यमाणेन गोवत्सेनेव बालकः ९ ततोऽभिमुखमभ्येत्य पाणिनाहत्य वारणं। प्राद्रवन्पातया १०६
मास स्पृश्यमानः पदे पदे १० स धावन्क्रीडया भूमौ पतित्वा सहसोत्थितः। तं मत्वा पतितं क्रुद्धो दंताभ्यां सोऽ
हनत्क्षितिं ११ स्वविक्रमे प्रतिहते कुंजरेंद्रोऽत्यमर्षितः। चोद्यमानो महामात्रैः कृष्णमभ्यद्रवद्रुषा १२ तमा

पतंतमासाद्य भगवान्मधुसूदनः। निगृह्य पाणिना हस्तं पातयामास भूतले १३ पतितस्य पदाक्रम्य मृ
गेंद्र इव लीलया। दंतमुत्पाट्य तेनेभं हस्तिपांश्चाहनद्धरिः १४ मृतकं द्विपमुत्सृज्य दंतपाणिः समाविश
त्। अंसन्यस्तविषाणोऽसृङ्मदबिंदुभिरंकितः १५ विरूढस्वेदकणिकावदनांबुरुहो बभौ। वृतौ गोपैः क
तिपयैर्बलदेवजनार्दनौ। रंगं विविशतू राजन्गजदंतवरायुधौ १६ मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्री
णां स्मरो मूर्तिमान्गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः। मृत्युर्भोजपतेर्विराडवि
दुषां तत्त्वं परं योगिनां वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रंगं गतः साग्रजः १७ हतं कुवलयापीडं दृष्ट्वा तावपि दु
र्जयौ। कंसो मनस्व्यपि तदा भृशमुद्विविजे नृप १८ तौ रेजतू रंगगतौ महाभुजौ विचित्रवेषाभरणस्रगंबरौ
। यथा नटावुत्तमवेषधारिणौ मनः क्षिपंतौ प्रभया निरीक्षतां १९ निरीक्ष्य तावुत्तमपूरुषौ जना मंचस्थि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

र.सू. ताना गरराष्ट्रकानृपाः। प्रहर्षवेगोच्छलितेक्षणाननाः पपुर्न तृप्ता नयनैस्तदा २० पिबंत इव चक्षुर्भ्यां लि
१०७ हंत इव जिह्वया। जिघ्रंत इव नासाभ्यां श्लिष्यंत इव बाहुभिः २१ ऊचुः परस्परं ते वै यथा दृष्टं यथा श्रुतं। तद्रू
पगुणमाधुर्यप्रागल्भ्यस्मारिता इव २२ एतौ भगवतः साक्षाद्धरेर्नारायणस्य हि। अवतीर्णाविहांशेन वसु
देवस्य वेश्मनि २३ एष वै किल देवक्यां जातो नीतश्च गोकुलं। कालमेतं वसन् गूढो ववृधे नंदवेश्मनि
२४ पूतनानेन नीतांतं चक्रवातश्च दानवः। अर्जुनौ गुह्यकः केशी धेनुकोऽन्ये च तद्विधाः २५ गावः सपाला कृष्ण
एतेन दावाग्नेः परिमोचिताः। कालियो दमितः सर्प इंद्रश्च विमदः कृतः २६ सप्ताहमेकहस्तेन धृतोऽद्रि १०७
वरोऽमुना। वर्षवाताशनिभ्यश्च परित्रातं च गोकुलं २७ गोप्योऽस्य नित्यमुदितहसितप्रेक्षणं मुखं। पश्यंत्यो
विविधांस्तापांस्तरंति स्माश्रमं मुदा २८ वदंत्यनेन वंशोऽयं यदोः सुबहुविश्रुतः। श्रियं यशो महत्वं च लप्स्य

ते परिरक्षितः २९ अयं चास्याग्रजः श्रीमान् रामः कमललोचनः। प्रलंबो निहतो येन वत्सको ये बकादयः
३० जनेष्वेवं ब्रुवाणेषु तूर्येषु निनदत्सु च। कृष्णरामौ समाभाष्य चाणूरो वाक्यमब्रवीत् ३१ हे नंदसूनो हे
राम भवंतौ वीरसंमतौ। नियुद्धकुशलौ श्रुत्वा राज्ञाहूतौ दिदृक्षुणा ३२ प्रियं राज्ञः प्रकुर्वत्यः श्रेयो विंदं
ति वै प्रजाः। मनसा कर्मणा वाचा विपरीतमतोऽन्यथा ३३ नित्यं प्रमुदिता गोपा वत्सपाला यथास्फुटं। व
नेषु मल्लयुद्धेन क्रीडंतश्चारयंति गाः ३४ तस्माद्राज्ञः प्रियं यूयं वयं च करवाम हे। भूतानि नः प्रसीदंति सर्वभ
ूतमयो नृपः ३५ तन्निशम्याब्रवीत्कृष्णो देशकालोचितं वचः। नियुद्धमात्मनोऽभीष्टं मन्यमानोऽभिनंद्य
च ३६ प्रजा भोजपतेरस्य वयं चापि वनेचराः। करवाम प्रियं नित्यं तन्नः परमनुग्रहः ३७ बाला वयं तु
ल्यबलैः क्रीडिष्यामो यथोचितं। भवेन्नियुद्धं माधर्मः स्पृशेन्मल्लसभासदः ३८ चाणूर उवाच न बालो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰ पु॰ १०८

नवकिशोरस्त्वं वलश्च वलिनां वरः। लीलयेभो हतो येन सहस्रद्विपसत्वभृत ३९ तस्माद्भवद्भ्यां वलि
भिर्योद्धव्यं नानयो ऽत्र वै। मयि विक्रम वार्ष्णेय वलेन सह मुष्टिकः ४० इति श्रीभागवते महापुराणे दशम
स्कंधे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः श्रीशुक उवाच एवं चर्चितसंकल्पो भगवान्मधुसूदनः। आससादाथ चा
णूरं मुष्टिकं रोहिणीसुतः १ हस्ताभ्यां हस्तयोर्वद्ध्वा पद्भ्यामेव च पादयोः। विचकर्षतुरन्योन्यं प्रसह्य विजि
गीषया २ अरत्नी द्वे अरत्निभ्यां जानुभ्यां चैव जानुनी। शिरः शीर्ष्णोरसोरस्तावन्योन्यमभिजघ्नतुः ३ प
रिभ्रामणविक्षेपपरिरंभावपातनैः। उत्सर्पणापसर्पणैश्चान्योन्यं प्रत्यरुंधतां ४ उत्थापनैरुन्नयनै
श्चालनैः स्थापनैरपि। परस्परं जिगीषंतावपचक्रतुरात्मनः ५ तद्वलावलवद्युद्धं समेताः सर्वयोषि
तः। ऊचुः परस्परं राजन्सानुकंपा वरूथशः ६ महानयं वताधर्म एषां राजसभासदां। ये वलावलवद्यु

कृष्ण १०८

द्धं राज्ञोऽन्विच्छंति पश्यतः ७ क्व वज्रसारसर्वांगौ मल्लौ शैलेंद्रसन्निभौ। क्व चातिसुकुमारांगौ किशो
रौ नाप्तयौवनौ ८ धर्मव्यतिक्रमो ह्यस्य समाजस्य ध्रुवं भवेत्। यत्राधर्मः समुत्तिष्ठेन्न स्थेयं तत्र कर्हिचि
त् ९ न सभां प्रविशेत्प्राज्ञः सभ्यदोषाननुस्मरन्। अब्रुवन्विब्रुवन्नज्ञो नरः किल्बिषमश्नुते १० वल्गतः
शत्रुमभितः कृष्णस्य वदनांबुजं। वीक्ष्यतां श्रमवार्युप्तं पद्मकोशमिवांबुभिः ११ किं न पश्यत रामस्य मुख
माताम्रलोचनं। मुष्टिकं प्रति सामर्षं हाससंरंभशोभितं १२ पुण्या वत व्रजभुवो यदयं नृलिंगगूढः पुराण
पुरुषो वनचित्रमाल्यः। गाः पालयन्सह वलः क्वणयंश्च वेणुं विक्रीडयांचति गिरित्ररमार्चितांघ्रिः १३
गोप्यस्तपः किमचरन्यदमुष्य रूपं लावण्यसारमसमोर्ध्वमनन्यसिद्धं। दृग्भिः पिवंत्यनुसवाभिनवं
दुरापमेकांतधाम यशसः श्रिय ऐश्वरस्य १४ या दोहनेऽवहनने मथनोपलेपप्रेंखेंखनार्भरुदितो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कृ·पू· क्ष्मणमार्जनादौ। गायंति चैनमनुरक्तधियोश्रुकंठ्यो धन्याव्रजस्त्रियउरुक्रमचित्तयानाः १५ प्रातर्व्र
जाद्व्रजतआविशतश्च सायं गोभिः समंक्वणयतोस्य निशम्य वेणुं। निर्गम्य तूर्णमबलाः पथिभूरि
१०९ पुण्याः पश्यंति सस्मितमुखं सदयावलोकं १६ एवं प्रभाषमाणासु स्त्रीषु योगेश्वरो हरिः। शत्रुं हंतुं
मनश्चक्रे भगवान्भरतर्षभ १७ सभयाः स्त्रीगिरः श्रुत्वा पुत्रस्नेहशुचातुरौ। पितरावन्वतप्येतां पुत्रयो
रबुधौ वलं १८ तैस्तैर्नियुद्धविधिभिर्विविधैरच्युतेतरौ। युयुधाते यथान्योन्यं तथैव वलमुष्टिकौ। १९
भगवद्गात्रनिष्पातैर्वज्रनिष्पेषनिष्ठुरैः। चाणूरो भज्यमानांगो मुहुर्ग्लानिमवाप ह २० स श्येनवेग उ कृष्ण
त्पत्य मुष्टीकृत्य करावुभौ। भगवंतं वासुदेवं क्रुद्धो वक्षस्यवाधत २१ नाचलत्तत्प्रहारेण मालाहत १०९
इव द्विपः। बाह्वोर्निगृह्य चाणूरं बहुशो भ्रामयन्हरिः २२ भूपृष्ठे पोथयामास तरसा क्षीणजीवितं॥

विस्रस्ताकल्पकेशस्रगिंद्रध्वज इवापतत् २३ तथैव मुष्टिकः पूर्वं स्वमुष्ट्याऽभिहतेन वै। बलभद्रेण
बलिना तलेनाभिहतो भृशं २४ प्रवेपितः सरुधिरमुद्वमन्मुखतोर्दितः। व्यसुः पपातोर्व्युपस्थे वाता
हत इवांघ्रिपः २५ ततः कूटमनुप्राप्तं रामः प्रहरतां वरः। अवधील्लीलया राजन्सावज्ञं वाममुष्टिना
।२६। तर्ह्येव हि शलः कृष्णपदापहतशीर्षकः। द्विधाविदीर्णस्तोशलक उभावपि निपेततुः २७ चाणू
रे मुष्टिके कूटे शले तोशलके हते। शेषाः प्रदुद्रुवुर्मल्लाः सर्वे प्राणपरीप्सवः २८ गोपान्वयस्यानाकृ
ष्य तैः संसृज्य विजह्रतुः। वाद्यमानेषु तूर्येषु वल्गंतौ रुतनूपुरौ २९ जनाः प्रजहृषुः सर्वे कर्मणा राम
कृष्णयोः। ऋते कंसं विप्रमुख्याः साधवः साधु साध्विति ३० हतेषु मल्लवर्येषु विद्रुतेषु च भोजराट्। न्यवा
रयत स्वतूर्याणि वाक्यं चेदमुवाच ह ३१ निःसारयत दुर्वृत्तौ वसुदेवात्मजौ पुरात्। धनं हरत गोपानां

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रबध्नीतदुर्मतिं ३२ वसुदेवस्तु दुर्मेधा हन्यतामाश्वसत्तमः। उग्रसेनः पिता चापि सानुगः परपक्ष
गः ३३ एवं विकत्थमाने वै कंसे प्रकुपितोऽव्ययः। लघिम्नोत्पत्य तरसा मंचमुत्तुंगमारुहत् ३४ त
माविशंतमालोक्य मृत्युमात्मन आसनात्। मनस्वी सहसोत्थाय जगृहे सोऽसिचर्मणी ३५ तं खड्गपा
णिं विचरंतमाशु श्येनं यथा दक्षिणसव्यमंबरे। समग्रहीद्दुर्विषहोग्रतेजा यथोरगं तार्क्ष्यसुतः प्रस
ह्य ३६ प्रगृह्य केशेषु चलत्किरीटं निपात्य रंगोपरि तुंगमंचात्। तस्योपरिष्टात्स्वयमब्जनाभः पपा
त विश्वाश्रय आत्मतंत्रः ३७ तं संपरेतं विचकर्ष भूमौ हरिर्यथेभं जगतो विपश्यतः। हा हेति शब्दः सुमहां
स्तदाभूदुदीरितः सर्वजनैर्नरेंद्र ३८ स नित्यदोद्विग्नधिया तमीश्वरं पिबन्वदन्वा विचरन्स्वपन्श्व
सन्। ददर्श चक्रायुधमग्रतो यतस्तदेव रूपं दुरवापमाप ३९ तस्यानुजा भ्रातरोऽष्टौ कंकन्यग्रोधकाद

यः। अभ्यधावन्नभिक्रुद्धा भ्रातुर्निर्वेशकारिणः ४० तथातिरभसांस्तांस्तु संयत्तान्रोहिणीसुतः।
अहन्परिघमुद्यम्य पशूनिव मृगाधिपः ४१ नेदुर्दुंदुभयो व्योम्नि ब्रह्मेशाद्या विभूतयः। पुष्पैः किरंतस्तं
प्रीताः शशंसुर्ननृतुः स्त्रियः ४२ तेषां स्त्रियो महाराज सुहृन्मरणदुःखिताः। तत्राभीयुर्विनिघ्नंत्यः शी
र्षाण्यश्रुविलोचनाः ४३ शयानान्वीरशय्यायां पतीनालिंग्य शोचतीः। विलेपुः सुस्वरं नार्यो विसृजंत्यो
मुहुः शुचः ४४ हा नाथ प्रिय धर्मज्ञ करुणानाथवत्सल। त्वया हतेन निहता वयं ते सगृहप्रजाः ४५
त्वया विरहिता पत्या पुरीयं पुरुषर्षभ। न शोभते वयमिव निवृत्तोत्सवमंगला ४६ अनागसां
त्वं भूतानां कृतवान्द्रोहमुल्बणं। तेनेमां भो दशां नीतो भूतध्रुक्को लभेत शं ४७ सर्वेषामिह
भूतानामेष हि प्रभवाप्ययः। गोप्ता च तदवध्यायी न क्वचित्सुखमेधते ४८ श्रीशुक उवाच राजयो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰पू॰ पितश्चाश्वास्य भगवाल्लोकभावनः। यामाहुर्लौकिकीं संस्थां हतानां समकारयत् ४९ मातरं पितरं
१११ चैव मोचयित्वाथ बंधनात्। कृष्णरामौ ववंदाते शिरसा स्पृश्य पादयोः ५० देवकी वसुदेवश्च विज्ञाय
जगदीश्वरौ। कृतसंवंदनौ पुत्रौ सस्वजाते न शंकितौ ५१ इतिश्रीभागवते दशमस्कंधे कंसवधः चतु
श्चत्वारिंशोध्यायः श्रीशुक उवाच पितरावुपलब्धार्थौ विदित्वा पुरुषोत्तमः। माभूदिति निजां मा
यां ततान जनमोहिनीं १ उवाच पितरावेत्य साग्रजः सात्वतर्षभः। प्रश्रयावनतः प्रीणन्नंब तातेति
सादरं २ नास्मत्तो युवयोस्तात नित्योत्कंठितयोरपि। बाल्यपौगंडकैशोराः पुत्राभ्यामभवन्क्वचित् हरि
३ नलब्धो दैवहतयोर्वासो नौ भवदंतिके। यां बालाः पितृगेहस्था विंदंते लालिता मुदं ४ सर्वार्थसंभवो १११
देहो जनितः पोषितो यतः। न तयोर्याति निर्वेशं पित्रोर्मर्त्यः शतायुषा ५ यस्तयोरात्मजः कल्प आत्मना

च धनेन वा। वृत्तिं न दद्यात्तं प्रेत्य स्वमांसं खादयंति हि ६ मातरं पितरं वृद्धं भार्यां साध्वीं सुतं शिशुं। गुरुं वि
प्रं प्रपन्नं च कल्पोऽबिभ्रच्छ्वसन्मृतः ७ तन्नावकल्पयोः कंसान्नित्यमुद्विग्नचेतसोः। मोघमेते व्यतिक्रां
ता दिवसा वामनर्चतोः ८ तत्क्षंतुमर्हथस्तात मातर्नौ परतंत्रयोः। अकुर्वतोर्वां शुश्रूषां क्लिष्टयोर्दु
र्हृदा भृशं ९ श्रीशुक उवाच इति मायामनुष्यस्य हरेर्विश्वात्मनो गिरा। मोहितावंकमारोप्य परिष्वज्या
पतुर्मुदं १० सिंचंतावश्रुधाराभिः स्नेहपाशेन चावृतौ। न किंचिदूचतू राजन्बाष्पकंठौ विमोहितौ ११ ए
वमाश्वास्य पितरौ भगवान्देवकीसुतः। मातामहं तूग्रसेनं यदूनामकरोन्नृपं १२ आह चास्मान्महारा
ज प्रजाश्चाज्ञप्तुमर्हसि। ययातिशापाद्यदुभिर्नासितव्यं नृपासने १३ मयि भृत्य उपासीने भवतो वि
बुधादयः। बलिं हरंत्यवनताः किमुतान्ये नराधिपाः १४ सर्वान्स्वान्ज्ञातिसंबंधान्दिग्भ्यः कंसभया

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰पू॰ तान्। यदुवृष्ण्यंधकमधुदाशार्हकुकुरादिकान् १५ सभाजितान्समाश्वास्य विदेशावासकर्शिता
११२ न्। न्यवासयत्स्वगेहेषु वित्तैः संतर्प्य विश्वकृत् १६ कृष्णसंकर्षणभुजैर्गुप्ता लब्धमनोरथाः। गृहेषु रेमिरे
सिद्धाः कृष्णरामगतज्वराः १७ वीक्षंतोऽहरहः प्रीता मुकुंदवदनांबुजं। नित्यं प्रमुदितं श्रीमत्सदयस्मि
तवीक्षणं १८ तत्र प्रवयसोप्यासन्युवानोऽतिबलौजसः। पिबंतोक्षैर्मुकुंदस्य मुखांबुजसुधां मुहुः १९
अथ नंदं समासाद्य भगवान्देवकीसुतः। संकर्षणश्च राजेंद्र परिष्वज्येदमूचतुः २० पितर्युवाभ्यां स्निग्धा हरिः
भ्यां पोषितौ पालितौ भृशं। पित्रोरभ्यधिका प्रीतिरात्मजेष्वात्मनोपि हि २१ स पिता सा च जननी यौ पुष्णी ११३
तां स्वपुत्रवत्। शिशून्बंधुभिरुत्सृष्टानकल्पैः पोषरक्षणे २२ यात यूयं व्रजं तात वयं च स्नेहदुःखिता
न्। ज्ञातीन्वो द्रष्टुमेष्यामो विधाय सुहृदां सुखं २३ एवं सांत्वय्य भगवान्नंदं सव्रजमच्युतः। वासोलंकार

कुप्याद्यैरर्हयामास सादरं २४ इत्युक्तस्तौ परिष्वज्य नंदः प्रणयविह्वलः। पूरयन्नश्रुभिर्नेत्रे सह गोपैर्व्र
जं ययौ २५ अथ शूरसुतो राजन्पुत्रयोः समकारयत्। पुरोधसा ब्राह्मणैश्च यथावद्द्विजसंस्कृतिं २६
तेभ्योऽदाद्दक्षिणा गावो रुक्ममालाः स्वलंकृताः। स्वलंकृतेभ्यः संपूज्य सवत्साः क्षौममालिनीः २७ या
ः कृष्णरामजन्मर्क्षे मनोदत्ता महामतिः। ताश्चाददादनुस्मृत्य कंसेनाधर्मतो हृताः २८ ततश्च लब्धसंस्कारौ
द्विजत्वं प्राप्य सुव्रतौ। गर्गाद्यदुकुलाचार्याद्गायत्रं व्रतमास्थितौ २९ प्रभवौ सर्वविद्यानां सर्वज्ञौ जगदीश्वरौ
। नान्यसिद्धामलं ज्ञानं गूहमानौ नरेहितैः ३० अथो गुरुकुले वासमिच्छंतावुपजग्मतुः। काश्यं सांदीप
निनामावंतिपुरवासिनं ३१ यथोपसाद्य तौ दांतौ गुरौ वृत्तिमनिंदितां। ग्राहयंतावुपेतौ स्म भक्त्या
देवमिवादृतौ ३२ तयोर्द्विजवरस्तुष्टः शुद्धभावानुवृत्तिभिः। प्रोवाच वेदानखिलान्सांगोपनिषदो गुरुः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द॰पू॰ 33 सरहस्यं धनुर्वेदं धर्मान्न्यायपथांस्तथा।तथा चान्वीक्षिकीं विद्यां राजनीतिं च षड्विधां 34 सर्वं नरवर
113 श्रेष्ठौ सर्वविद्याप्रवर्तकौ।सकृन्निगदमात्रेण तौ संजगृहतुर्नृप 35 अहोरात्रैश्चतुःषष्ट्या संयत्तौ ताव
तीः कलाः।गुरुदक्षिणयाचार्यं छंदयामासतुर्नृप 36 द्विजस्तयोस्तन्महिमानमद्भुतं संलक्ष्य राजन्न
तिमानुषीं मतिं।संमंत्र्य पत्न्या स महार्णवे मृतं बालं प्रभासे वरयां बभूव ह 37 तथेत्यथारुह्य महारथौ
रथं प्रभासमासाद्य दुरंतविक्रमौ।वेलामुपव्रज्य निषीदतुः क्षणं सिंधुर्विदित्वाऽर्हणमाहरत्तयोः 38 कृष्ण
तमाह भगवानाशु गुरुपुत्रः प्रदीयतां।योसाविह त्वया ग्रस्तो बालको महतोर्मिणा 39 समुद्र उवाच 113
नैवाहार्षमहं देव दैत्यः पंचजनो महान्।अंतर्जलचरः कृष्ण शंखरूपधरोसुरः 40 जलमाविश्य तं ह
त्वा नापश्यदुदरेर्भकं।तदंगप्रभवं शंखमादाय रथमागमत् 41 ततः संयमनीं नाम यमस्य दयितां पु

री।गत्वा जनार्दनः शंखं प्रदध्मौ सहलायुधः 42 शंखनिर्ह्रादमाकर्ण्य प्रजासंयमनो यमः।तयोः स
पर्यां महतीं चक्रे भक्त्युपबृंहितां 43 उवाचावनतः कृष्णं सर्वभूताशयालयं।लीलामनुष्य हे विष्णो यु
वयोः करवाम किं 44 कृष्ण उवाच गुरुपुत्रमिहानीतं निजकर्मनिबंधनं।आनयस्व महाराज म
च्छासनपुरस्कृतः 45 तथेति तेनोपानीतं गुरुपुत्रं यदूत्तमौ।दत्वा स्वगुरवे भूयो वृणीष्वेति तमूचतु
: 46 सम्यक्संपादितो वत्स भवद्भ्यां गुरुनिष्क्रयः।को नु युष्मद्विधगुरोः कामानामवशिष्यते 47 ग
च्छतं स्वगृहं वीरौ कीर्तिर्वामस्तु पावनी।छंदांस्ययातयामानि भवंत्विह परत्र च 48 गुरुणैवमनु
ज्ञातौ रथेनानिलरंहसा।आयातौ स्वपुरं तात पर्जन्यनिनदेन वै 49 समनंदन्प्रजाः सर्वा दृष्ट्वा रामज
नार्दनौ।अपश्यंत्यो बह्वहानि नष्टलब्धधना इव 50 इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पंचचत्वा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दैहिकाःयेत्यक्त ४

त्रिंशोध्यायः ४५ श्रीशुक उवाच वृष्णीनां प्रवरो मंत्री कृष्णस्य दयितः सखा ॥ शिष्यो बृहस्पतेः सा
क्षादुद्धवो बुद्धिसत्तमः १ तमाह भगवान्प्रेष्ठं भक्तमेकांतिनं क्वचित । गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रपन्ना
र्तिहरो हरिः २ गच्छोद्धव व्रजं सौम्य पित्रोर्नौ प्रीतिमावह । गोपीनां मद्वियोगाधिं मत्संदेशैर्विमोचय ३
ता मन्मनस्का मत्प्राणा मदर्थेत्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थेता विभर्म्यहं ४ मयि ताः प्रेयसां प्रेष्ठे दूरस्थे गो
कुलस्त्रियः । स्मरंत्योंग विमुह्यंति विरहोत्कंठ्यविह्वलाः ५ धारयंत्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान्कथंचन
। प्रत्यागमनसंदेशैर्वल्लव्यो मे मदात्मिकाः ६ श्रीशुक उवाच इत्युक्त उद्धवो राजन संदेशं भर्तुरा
हतः । आदाय रथमारुह्य प्रययौ नंदगोकुलं ७ प्राप्तो नंदव्रजं श्रीमान्निम्लोचति विभावसौ । छन्नया
नः प्रविशतां पशूनां खुररेणुभिः ८ वासितार्थेभियुध्यद्भिर्नादितं शुष्मिभिर्वृषैः । धावंतीभिश्च वास्रा

भिरूधोभारैः स्ववत्सकान् ९ इतस्ततो विलंघद्भिर्गोवत्सैर्मंडितं सितैः । गोदोहशब्दाभिरवं वेणूनां निः
स्वनेन च १० गायंतीभिश्च कर्माणि शुभानि बलकृष्णयोः । स्वलंकृताभिर्गोपीभिर्गोपैश्च सुविराजि
तं ११ अग्न्यर्कातिथिगोविप्रपितृदेवार्चनान्वितैः । धूपदीपैश्च माल्यैश्च गोपावासैर्मनोरमं १२ सर्वतः
पुष्पितवनं द्विजालिकुलनादितं । हंसकारंडवाकीर्णैः पद्मषंडैश्च मंडितं १३ तमागतं समागम्य
कृष्णस्यानुचरं प्रियं । नंदः प्रीतः परिष्वज्य वासुदेवधियार्चयत् १४ भोजितं परमान्नेन संविष्टं क
शिपौ सुखं । गतश्रमं पर्यपृच्छत्पादसंवाहनादिभिः १५ कच्चिदंग महाभाग सखा नः शूरनंदनः । आ
स्ते कुशल्यपत्याद्यैर्युक्तो मुक्तः सुहृद्वृतः १६ दिष्ट्या कंसो हतः पापः सानुगः स्वेन पाप्मना । साधूनां धर्म
शीलानां यदूनां द्वेष्टि यः सदा १७ अपि स्मरति नः कृष्णो मातरं सुहृदः सखीन् । गोपान्व्रजं चात्मनाथं गा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰पू॰ वोवृंदावनंगिरिं १८ श्रीशुक उवाच ॥ वृष्णीनां प्रवरो मंत्री कृष्णस्य दयितः सखा । शिष्यो बृहस्पतेः
११५ साक्षादुद्धवो बुद्धिसत्तमः ॥१॥ तमाह भगवान् प्रेष्ठं भक्तमेकांतिनं क्वचित् । गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्र
अप्यायास्यति गोविंदः स्वजनान् सकृदीक्षितुं । तर्हि द्रक्ष्याम तद्वक्त्रं सुनसं सुस्मितेक्षणं १९ दावाग्नेर्वातवर्षाच्च
वृषसर्पाच्च रक्षिताः । दुरत्ययेभ्यो मृत्युभ्यः कृष्णेन सुमहात्मना २० स्मरतां कृष्णवीर्याणि लीलापांग
निरीक्षितं । हसितं भाषितं चांग सर्वा नः शिथिलाः क्रियाः २१ सरिच्छैलवनोद्देशान्मुकुंदपदभूषितान्
आक्रीडानीक्षमाणानां मनो याति तदात्मतां २२ मन्ये कृष्णं च रामं च प्राप्ताविह सुरोत्तमौ । सुराणां
महदर्थाय गर्गस्य वचनं यथा २३ कंसं नागायुतप्राणं मल्लौ गजपतिं तथा । अवधिष्टां लीलयैव पशू- ११५
निव मृगाधिपः २४ तालत्रयं महासारं धनुर्यष्टिमिवेभराट् । बभंजैकेन हस्तेन सप्ताहमदधाद्गिरिं २५

प्रलंबो धेनुकोरिष्टस्तृणावर्तो बकादयः । दैत्याः सुरासुरजितो हता येनेह लीलया २६ श्रीशुक उ
वाच इति संस्मृत्य संस्मृत्य नंदः कृष्णानुरक्तधीः । अत्युत्कंठोऽभवत्तूष्णीं प्रेमप्रसरविह्वलः २७ यशो
दा वर्ण्यमानानि पुत्रस्य चरितानि च । शृण्वंत्यश्रूण्यवास्राक्षीत्स्नेहस्नुतपयोधरा २८ तयोरित्थं भगव
ति कृष्णे नंदयशोदयोः । वीक्ष्यानुरागं परमं नंदमाहोद्धवो मुदा २९ उद्धव उवाच युवां श्लाघ्यतमौ नूनं
देहिनामिह मानद । नारायणेऽखिलगुरौ यत्कृता मतिरीदृशी ३० एतौ हि विश्वस्य च बीजयोनी रा
मो मुकुंदः पुरुषः प्रधानं । अन्वीय भूतेषु विलक्षणस्य ज्ञानस्य चेशात इमौ पुराणौ ३१ यस्मिन् जनः प्रा
णवियोगकाले क्षणं समावेश्य मनो विशुद्धं । निर्हृत्य कर्माशयमाशु याति परां गतिं ब्रह्ममयोर्कवर्णः
३२ तस्मिन्भवंतावखिलात्महेतौ नारायणे कारणमर्त्यमूर्तौ । भावं विधत्तां नितरां महात्मन् किं वावशि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰पू॰ ११६ हंयुवयोस्सुकृत्यं ३३ आगमिष्यत्यदीर्घेण कालेनव्रजमच्युतः। प्रियंविधास्यतेपित्रोर्भगवान्सात्व
तांपतिः ३४ हत्वाकंसंरंगमध्येप्रतीपंसर्वसात्वतां। यदाहवःसमागत्यकृष्णःसत्यंकरोतितत् ३५ मा
खिद्यतंमहाभागौद्रक्ष्यथःकृष्णमंतिके। अंतर्हृदिसभूतानामास्तेज्योतिरिवैधसि। ३६ नह्यस्यास्तिप्रि
यःकश्चिन्नाप्रियोवास्त्यमानिनः। नोत्तमोनाधमोवापिसमानस्यासमोपिवा ३७ नमातानपितात
स्यनभार्यानसुतादयः। नात्मीयोनपरश्चापिनदेहोजन्मएवच ३८ नचास्यकर्मवालोकेसदसन्मिश्र कृष्ण
योनिषु। क्रीडार्थःसोपिसाधूनांपरित्राणायकल्पते ३९ सत्वंरजस्तमइतिभजतेनिर्गुणोगुणान्। क्री ११६
डन्नतीतोऽत्रगुणैःसृजत्यवतिहंत्यजः ४० यथाभ्रमरिकादृष्ट्याभ्राम्यतीवमहीयते। चित्तेकर्तरितत्रात्माक
र्तेवाहंधियास्मृतः ४१ युवयोरेवनैवायमात्मजोभगवान्हरिः। सर्वेषामात्मजोह्यात्मापितामातासई

श्वरः ४२ दृष्टंश्रुतंभूतभवद्भविष्यत्स्थास्नुश्चरिष्णुर्महदल्पकंच। विनाच्युताद्वस्तुतरांनवाच्यंसएवसर्वं
परमार्थभूतः ४३ एवंनिशासाब्रुवतोर्व्यतीतानंदस्यकृष्णानुचरस्यराजन्। गोप्यःसमुत्थायनिरूप्य
दीपान्वास्तून्समभ्यर्च्यदधीन्यमंथन् ४४ तादीपदीप्तैर्मणिभिर्विरेजूरज्जूर्विकर्षद्भुजकंकणस्र
जः। चलन्नितंबस्तनहारकुंडलत्विषत्कपोलारुणकुंकुमाननाः ४५ उद्गायतीनामरविंदलोच
नंव्रजांगनानांदिवमस्पृशद्ध्वनिः। दध्नश्चनिर्मंथनशब्दमिश्रितोनिरस्यतेयेनदिशाममंगलं ४६
भगवत्युदितेसूर्येनंदद्वारिव्रजौकसः। दृष्ट्वारथंशातकौंभंकस्यायमितिचाब्रुवन् ४७ अक्रूरआ
गतःकिंवायःकंसस्यार्थसाधकः। येननीतोमधुपुरींकृष्णःकमललोचनः ४८ किंवासाधयि
ष्यत्यस्माभिर्भर्तुःप्रीतस्यनिःकृतिं। इतिस्त्रीणांवदंतीनामुद्धवोगात्कृताह्निकः ४९ इतिश्रीभा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द·पू· गवते महापुराणे दशमस्कंधे षट्चत्वारिंशोध्यायः श्रीशुकउवाच तंवीक्ष्यकृष्णानुचरंव्रजस्त्रिय
११७ ःप्रलंबबाहुं नवकंजलोचनं।पीतांबरं पुष्करमालिनं लसन्मुखारविंदं मणिमृष्टकुंडलं १ सुविस्मिता
ःकोयमपीव्यदर्शनःकुतश्चकस्याच्युतवेषभूषणः।इतिस्मसर्वाःपरिवव्रुरुत्सुकास्तमुत्तमश्लोकपदां
बुजाश्रयं २ तंप्रश्रयेणावनताःसुसत्कृतंव्रीडहासेक्षणसूनृतादिभिः।रहस्यपृच्छन्नुपविष्टमासने
विज्ञायसंदेशहरंरमापतेः ३ जानीमस्त्वांयदुपतेःपार्षदंसमुपागतं।भर्त्रेहप्रेषितःपित्रोर्भवान्प्रि
यचिकीर्षया ४ अन्यथागोव्रजेतस्यस्मरणीयंनचक्ष्महे।स्नेहानुबंधोबंधूनांमुनेरपिसुदुस्त्यजः ५ कृष्ण
अन्येष्वर्थकृतामैत्रीयावदर्थविडंबनं।पुंभिःस्त्रीषुकृतायद्वत्सुमनःस्विवषट्पदैः ६ निःस्वंत्यजंति ११७
गणिकाअकल्पंनृपतिंप्रजाः।अधीतविद्याआचार्यमृत्विजोदत्तदक्षिणं ७ खगावीतफलंवृक्षंभुक्त्वा

चातिथयोगृहं।दग्धंमृगास्तथारण्यंजारोभुक्त्वारतांस्त्रियं ८ इतिगोप्योहिगोविंदेगतवाक्काय
मानसाः।कृष्णदूतेव्रजंयातेउद्धवेत्यक्तलौकिकाः ९ गायंत्यःप्रियकर्माणिरुदंत्यश्चगतह्रियः।त
स्यसंस्मृत्यसंस्मृत्ययानिकैशोरबाल्ययोः १० काचिन्मधुकरंदृष्ट्वाध्यायंतीकृष्णसंगमं।प्रियप्रस्था
पितंदूतंकल्पयित्वेदमब्रवीत ११ गोप्युवाच मधुपकितवबंधोमास्पृशांघ्रिंसपत्न्याःकुचविलुलि
तमालाकुंकुमश्मश्रुभिर्नः।वहतुमधुपतिस्तन्मानिनीनांप्रसादंयदुसदसिविडंब्यंयस्यदूतस्त्व
मीदृक् १२ सकृदधरसुधांस्वांमोहिनींपाययित्वासुमनसइवसद्यस्तत्यजेस्मान्भवादृक्।परिचरति
कथंतत्पादपद्मंतुपद्माह्यपिवतहृतचेताउत्तमश्लोकजल्पैः १३ किमिहबहुषडंघ्रेगायसित्वंयदू
नामधिपतिमगृहाणामग्रतोनःपुराणं।विजयसखसखीनांगीयतांतत्प्रसंगःक्षपितकुचरुजस्ते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ल्पयंतीष्टमिष्टाः १४ दिविभुविचरसायांकाःस्त्रियस्तदुरापाःकपटरुचिरहासभ्रूविजृंभस्ययाःस्युः
द॰पू॰ ।चरणरजउपास्तेयस्यभूतिर्वयंकाअपिचकृपणपक्षेह्युत्तमश्लोकशब्दः १५ विसृजशिरसिपादंवे
११८ द्म्यहंचाटुकारैरनुनयविदुषस्तेऽभ्येत्यदौत्यैर्मुकुंदात।स्वकृतइहविसृष्टापत्यपत्यन्यलोकाव्यसृज
दकृतचेताःकिंनुसंधेयमस्मिन १६ मृगयुरिवकपींद्रंविव्यधेलुब्धधर्मास्त्रियमकृतविरूपांस्त्री
जितःकामयानां।बलिमपिबलिमत्त्वाऽवेष्टयद्ध्वांक्षवद्यस्तदलमसितसख्यैर्दुस्त्यजस्तत्कथार्थः १७ कृष्ण
यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविप्रुट्सकृददनविधूतद्वंद्वधर्माविनष्टाःसपदिगृहकुटुंबंदीनमु ११८
त्सृज्यदीनाबहवइवविहंगाभिक्षुचर्यांचरंति १८ वयमृतमिवजिह्मव्याहृतंश्रद्दधानाःकुलि
करुतमिवाज्ञाःकृष्णवध्वोहरिण्यःददृशुरसकृदेतत्तन्नखस्पर्शतीव्रस्मररुजउपमंत्रिन्भण्यतामन्य

वार्त्ता १९ प्रियसखपुनरागाःप्रेयसाप्रेषितःकिंवरयकिमनुरुंधेमाननीयोऽसिमेंग।नयसिक
थमिहास्मान्दुस्त्यजद्वंद्वपार्श्वंसततमुरसिसौम्यश्रीर्वधूःसाकमास्ते २० अपिबतमधुपुर्यामार्यपु
त्रोऽधुनास्तेस्मरतिसपितृगेहान्सौम्यबंधूंश्चगोपान।क्वचिदपिसकथानःकिंकरीणांगृणीतेभु
जमगुरुसुगंधंमूर्ध्न्यधास्यत्कदानु २१ श्रीशुकउवाच अथोद्धवोनिशम्यैवंकृष्णदर्शनलालसा
:।सांत्वयन्प्रियसंदेशैर्गोपीरिदमभाषत २२ उद्धवउवाच अहोयूयंस्मपूर्णार्थाभवत्योलोकपू
जिताः।वासुदेवेभगवतियासामित्यर्पितंमनः २३ दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः।श्रेयो
भिर्विविधैश्चान्यैःकृष्णेभक्तिर्हिसाध्यते २४ भगवत्युत्तमश्लोकेभवतीभिरनुत्तमा।भक्तिःप्रवर्तिता
दिष्ट्यामुनीनामपिदुर्लभा २५ दिष्ट्यापुत्रान्पतीन्देहान्स्वजनान्भवनानिच।हित्वावृणीतयूयंयत्कृष्णा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰स्कं॰ ख्यं पुरुषं परं २६ सर्वात्मभावोधिकृतो भवतीनामधोक्षजे। विरहेण महाभागा महान्मेऽनुग्रहः कृ
११९ तः २७ श्रूयतां प्रियसंदेशो भवतीनां सुखावहः। यमादायागतो भद्रा अहं भर्तू रहस्करः २८ श्रीभ
गवानुवाच भवतीनां वियोगो मे न हि सर्वात्मना क्वचित्। यथा भूतानि भूतेषु खं वाय्वग्निर्जलं मही। त
थाहं च मनःप्राणबुद्धींद्रियगुणाश्रयः २९ आत्मन्येवात्मनात्मानं सृजे हन्म्यनुपालये। आत्ममायानु
भावेन भूतेंद्रियगुणात्मना ३० आत्मा ज्ञानमयः शुद्धो व्यतिरिक्तोऽगुणान्वयः। सुषुप्तस्वप्नजाग्रद्भि कृष्ण
र्मायावृत्तिभिरीयते ३१ येनेंद्रियार्थान्ध्यायेत मृषा स्वप्नवदुत्थितः। तन्निरुंध्यादिंद्रियाणि विनिद्रः प्र ११९
त्यपद्यत ३२ एतदंतः समाम्नायो योगः सांख्यं मनीषिणां। त्यागस्तपो दमः सत्यं समुद्रांता इवापगाः
३३ यत्त्वहं भवतीनां वै दूरे वर्ते प्रियो दृशां। मनसः संनिकर्षार्थं मदनुध्यानकाम्यया ३४ यथा दूरचरे

प्रेष्ठे मनआविश्य वर्तते। स्त्रीणां च न तथा चेतः संनिकृष्टेऽक्षिगोचरे ३५ मय्यावेश्य मनः कृत्स्नं विमु
क्ताशेषवृत्ति यत्। अनुस्मरंत्यो मां नित्यमचिरान्मामुपैष्यथ ३६ या मया क्रीडता रात्र्यां वनेस्मिन्व्रज आ
स्थिताः। अलब्धरासाः कल्याण्यो मापुर्मद्वीर्यचिंतया ३७ श्रीशुक उवाच एवं प्रियतमादिष्टमाकर्ण्य
व्रजयोषितः। ता ऊचुरुद्धवं प्रीतास्तत्संदेशागतस्मृतीः ३८ गोप्य ऊचुः दिष्ट्याऽहितो हतः कंसो यदू
न्सानुगोघकृत। दिष्ट्याप्तैर्लब्धसर्वार्थैः कुशल्यास्तेऽच्युतोऽधुना ३९ कथं रतिविशेषज्ञः प्रियः स
पुरयोषितां। नानुबध्येत तद्वाक्यैर्विभ्रमैश्चानुभाजितः ४० कच्चिद्गदाग्रजः सौम्य करोति पुरयोषितां।
प्रीतिं नः स्निग्धसव्रीडहासोदारेक्षणार्चितः ४१ अपि स्मरति नः साधो गोविंदः प्रस्तुते क्वचित्। गोष्ठीम
ध्ये पुरस्त्रीणां ग्राम्याः स्वैरकथांतरे ४२ ताः किं निशाः स्मरति यासु तदा प्रियाभिर्वृंदावने कुमुदकुंदश

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दस्क॰ शांकरमो। रेमे क्वणच्चरणनूपुररासगोष्ठ्यामस्माभिरीडितमनोज्ञकथः कदाचित् ४३ अप्येष्यती
ह दाशार्हस्तप्ताः स्वकृतया शुचा। संजीवयन्नु नो गात्रैर्यथेंद्रो वनमंबुदैः ४४ कस्मात्कृष्ण इहायाति प्रा
१२० प्तराज्यो हताहितः। नरेंद्रकन्या उद्वाह्य प्रीतः सर्वसुहृद्वृतः ४५ किमस्माभिर्वनौकोभिरन्याभिर्वा मह
ात्मनः। श्रीपतेराप्तकामस्य क्रियेतार्थः कृतात्मनः ४६ परं सौख्यं हि नैराश्यं स्वैरिण्यप्याह पिंगला। त
ज्जानतीनां नः कृष्णे तथाप्याशा दुरत्यया ४७ क उत्सहेत संत्यक्तुमुत्तमश्लोकसंविदं। अनिच्छतोपि यस्य कृष्ण
श्रीरंगान्न च्यवते क्वचित् ४८ सरिच्छैलवनोद्देशा गावो वेणुरवा इमे। संकर्षणसहायेन कृष्णेनाचरि १२०
ताः प्रभो ४९ पुनः पुनः स्मारयंति नंदगोपसुतं वत। श्रीनिकेतैस्तत्पदकैर्विस्मर्तुं नैव शक्नुमः ५० ग
त्या ललितयोदारहासलीलावलोकनैः। माध्व्या गिरा हृतधियः कथं तं विस्मरामहे ५१ हे नाथ हे रमानाथ

व्रजनाथार्त्तिनाशन। मग्नमुद्धर गोविंद गोकुलं वृजिनार्णवात् ५२ श्रीशुक उवाच ततस्ताः कृष्ण
संदेशैर्व्यपेतविरहज्वराः। उद्धवं पूजयां चक्रुर्ज्ञात्वात्मानमधोक्षजं ५३ उवास कतिचिन्मासान् गोपीनां
विनुदन् शुचः। कृष्णलीलाकथां गायन् रमयामास गोकुलं ५४ यावंत्यहानि नंदस्य व्रजेऽवात्सीत्स उद्धवः
। व्रजौकसां क्षणप्रायाण्यासन् कृष्णस्य वार्त्तया ५५ सरिद्वनगिरिद्रोणीर्वीक्षन् कुसुमितान्द्रुमान्। कृ
ष्णं संस्मारयन् रेमे हरिदासो व्रजौकसां ५६ दृष्ट्वैवमादि गोपीनां कृष्णावेशात्मविक्लवं। उद्धवः परमप्रीत
स्तानमस्यन्निदं जगौ ५७ एताः परं तनुभृतो भुवि गोपवध्वो गोविंद एव निखिलात्मनि रूढभावाः। वांछं
ति यद्भवभियो मुनयो वयं च किं ब्रह्मजन्मभिरनंतकथारसस्य ५८ क्वेमाः स्त्रियो वनचरीर्व्यभिचार
दुष्टाः कृष्णे क्व चैष परमात्मनि रूढभावः। नन्वीश्वरोनुभजतोऽविदुषोपि साक्षाच्छ्रेयस्तनोत्यगदराजइ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वोपयुक्तः ५९ नायं श्रियोंग उ नितांतरतेः प्रसादः स्वर्योषितां नलिनगंधरुचां कुतोन्याः। रासोत्सवे
द॰स्क॰ स्य भुजदंडगृहीतकंठलब्धाशिषां य उदगाद्व्रजवल्लवीनां ६० आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां वृंदाव
१२१ ने किमपि गुल्मलतौषधीनां। या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपथं च हित्वा भेजुर्मुकुंदपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्यां
६१ या वै श्रियार्चितमजादिभिराप्तकामैर्योगेश्वरैरपि यदात्मनि रासगोष्ठ्यां। कृष्णस्य तद्भगवतश्चरणा
रविंदं न्यस्तं स्तनेषु विजहुः परिरभ्य तापं ६२ वंदे नंदव्रजस्त्रीणां पादरेणुमभीक्ष्णशः। यासां हरिक कृष्ण
थोद्गीतं पुनाति भुवनत्रयं ६३ श्रीशुक उवाच अथ गोपीरनुज्ञाप्य यशोदां नंदमेव च। गोपानामंत्र १२१
दाशार्हो यास्यन्नारुरुहे रथं ६४ तं निर्गतं समासाद्य नानोपायनपाणयः। नंदादयोनुरागेण प्रावोच
न्नश्रुलोचनाः ६५ मनसो वृत्तयो नः स्युः कृष्णपादांबुजाश्रयाः। वाचोभिधायिनीर्नाम्नां कायस्तत्प्रह्व

णादिषु ६६ कर्मभिर्भ्राम्यमाणानां यत्र क्वापीश्वरेच्छया। मंगलाचरितैर्दानै रतिर्नः कृष्ण ईश्वरे ६७ ए
वं सभाजितो गोपैः कृष्णभक्त्या नराधिप। उद्धवः पुनरागच्छन्मथुरां कृष्णपालितां ६८ कृष्णाय प्रणिपत्या
ह भक्त्युद्रेकं व्रजौकसां। वसुदेवाय रामाय राज्ञे चोपायनान्यदात् ६९ इति श्रीभागवते महापुराणे दश
मस्कंधे सप्तचत्वारिंशोध्यायः श्रीशुक उवाच अथ विज्ञाय भगवान् सर्वात्मा सर्वदर्शनः। सैरंध्
र्याः कामतप्तायाः प्रियमिच्छन्गृहं ययौ १ महार्होपस्कराढ्यं वै कामोपायोपबृंहितं। मुक्तादामपताका
भिर्वितानशयनासनैः। धूपैः सुरभिभिर्दीपैः स्रग्गंधैरपि मंडितं २ गृहं तमायांतमवेक्ष्य सासनात्सद्यः स
मुत्थाय हि जातसंभ्रमा। यथोपसंगम्य सखीभिरच्युतं सभाजयामास सदासनादिभिः ३ तथोद्धवः
साधुतयाभिपूजितो न्यषीददुर्व्यामभिमृश्य चासनं। कृष्णोपि तूर्णं शयनं महाधनं विवेश लोकाचरि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द॰पू॰ १२२ रितान्यनुव्रतः ४ सामज्जनालेपदुकूलभूषणस्रग्गंधतांबूलसुधासवादिभिः। प्रसाधितात्मोपससा
रमाधवं सव्रीडलीलोत्स्मितविभ्रमेक्षितैः ५ आहूय कांतां नवसंगमह्रियाविशंकितां कंकणभू
षिते करे। प्रगृह्य शय्यामधिवेश्य रामयारेमेऽनुलेपार्पणपुण्यलेशया ६ सानंगतप्तकुचयोरुर
सस्तथाऽक्ष्णोर्जिघ्रंत्यनंतचरणेन रुजो मृजंती। दोर्भ्यां स्तनांतरगतं परिरभ्य कांतमानंदमूर्तिमजहा
दतिदीर्घतापं ७ सैवं कैवल्यनाथं तं प्राप्य दुःप्राप्यमीश्वरं। अंगरागार्पणेनाहो दुर्भगेदमयाचत ८
आहोष्यतामिह प्रेष्ठ दिनानि कतिचिन्मया। रमस्व नोत्सहे त्यक्तुं संगं तेंबुरुहेक्षण ९ तस्यै कामवरं कृष्ण
दत्वा मानयित्वा च मानदः। सहोद्धवेन सर्वेशः स्वधामागमदर्चितं १० दुराराध्यं समाराध्य विष्णुं सर्व १२२
वेश्वरं। यो वृणीते मनोग्राह्यमसत्वात्कुमनीष्यसौ ११ अक्रूरभवनं कृष्णः सहरामोद्धवः प्रभुः। किंचिच्चि

कीर्षयन्प्रागदक्रूरप्रियकाम्यया १२ स तान्नरवरश्रेष्ठानाराद्वीक्ष्य स्वबांधवान्। प्रत्युत्थाय प्रमुदितः
परिष्वज्याभ्यनंद्य च १३ ननाम कृष्णं रामं च स तैरप्यभिवादितः। पूजयामास विधिवत्कृतासनपरिग्रहा
न् १४ पादावनेजनीरापो धारयन्शिरसा नृप। अर्हणेनांबरैर्दिव्यैर्गंधस्रग्भूषणोत्तमैः १५ अर्चित्वा शि
रसानम्य पादावंकगतौ मृजन्। प्रश्रयावनतोऽक्रूरः कृष्णरामावभाषत १६ दिष्ट्या पापो हतः कंसः सानु
गो वामिदं कुलं। भवद्भ्यामुद्धृतं कृच्छ्राद्दुरंताच्च समेधितं १७ युवां प्रधानपुरुषौ जगद्धेतू जगन्मयौ। भवद्भ्यां
न विना किंचित्परमस्ति न चापरं १८ आत्मसृष्टमिदं विश्वमन्वाविश्य स्वशक्तिभिः। ईयते बहुधा ब्रह्मन्
श्रुतप्रत्यक्षगोचरं १९ यथा हि भूतेषु चराचरेषु मह्यादयो योनिषु भांति नाना। एवं भवान्केवल आ
त्मयोनिष्वात्माऽऽत्मतंत्रो बहुधा विभाति २० सृजस्यथो लुंपसि पासि विश्वं रजस्तमःसत्वगुणैः स्वश

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द·पू· क्तिभिः। न बध्यसे तद्गुणकर्मभिर्वा ज्ञानात्मनस्ते क्व च बंधहेतुः २१ देहाद्युपाधेरनिरूपितत्वाद्भवो न
१२३ साक्षान्न भिदात्मनः स्यात्। अतो न बंधस्तव नैव मोक्षः स्यातां निकामस्त्वयि नोऽविवेकः २२ त्वयोदितो
यं जगतो हिताय यदा यदा वेदपथः पुराणः। बाध्येत पाषंडपथैरसद्भिस्तदा भवान्सत्त्वगुणं बिभर्ति २३
स त्वं प्रभोऽद्य वसुदेवगृहेऽवतीर्णः स्वांशेन भारमपनेतुमिहासि भूमेः। अक्षौहिणीशतवधेन सुरेतरां
शराज्ञाममुष्य च कुलस्य यशो वितन्वन् २४ अद्येश नो वसतयः खलु भूरिभागा यः सर्वदेवपितृभूत कृष्ण
नृदेवमूर्तिः। यत्पादशौचसलिलं त्रिजगत्पुनाति स त्वं जगद्गुरुरधोक्षज याः प्रविष्टः २५ कः पंडितस्त्वद १२३
परं शरणं समीयात् भक्तप्रियादृतगिरः सुहृदः कृतज्ञात्। सर्वान्ददाति सुहृदो भजतोऽभिकामानात्मा
नमप्युपचयापचयौ न यस्य २६ दिष्ट्या जनार्दन भवानिह नः प्रतीतो योगेश्वरैरपि दुरापगतिः सुरेशैः। छिं

ध्याशु नः सुतकलत्रधनाप्तगेहदेहादिमोहरशनां भवदीयमायां २७ इत्यर्चितः संस्तुतश्च भक्तेन भग
वान्हरिः। अक्रूरं सस्मितं प्राह गीर्भिः संमोहयन्निव २८ श्रीभगवानुवाच त्वं नो गुरुः पितृव्यश्च श्ला
घ्यो बंधुश्च नित्यदा। वयं त्वात्मा रक्ष्याः पोष्या अनुकंप्याः प्रजा हि वः २९ भवद्विधा महाभागा निषेव्या अर्ह
सत्तमाः। श्रेयस्कामैर्नृभिर्नित्यं देवाः स्वार्था न साधवः ३० न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः। ते
पुनंत्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ३१ स भवान्सुहृदां वै नः श्रेयान्श्रेयश्चिकीर्षया। जिज्ञासार्थं पांडवा
नां गच्छस्व गजसाह्वयं ३२ पितर्युपरते बालाः सह मात्रा सुदुःखिताः। आनीताः स्वपुरं राज्ञा वसंत इति शुश्रु
म ३३ तेषु राजांबिकापुत्रो भ्रातृपुत्रेषु दीनधीः। समो न वर्त्तते नूनं दुःपुत्रवशगोंधदृक् ३४ गच्छ जानी
हि तद्वृत्तमधुना साध्वसाधु वा। विज्ञाय तद्विधास्यामो यथा शं सुहृदां भवेत् ३५ इत्यक्रूरं समादिश्य भग

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वान्हरिरीश्वरः।संकर्षणोद्धवाभ्यां वै ततः स्वभवनं ययौ ३६ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कं
द॰पू॰ धे अष्टचत्वारिंशोध्यायः॥ ॥४८॥ ॥श्रीशुक उवाच॥ ॥स गत्वा हास्तिनपुरं पौरवेंद्रयशोंकि
१२४ तां।ददर्श तत्रांबिकेयं सभीष्मं विदुरं पृथां १ सहपुत्रं च बाल्हीकं भारद्वाजं सगौतमं।कर्णं सुयोधनं द्रोणिं
पांडवान्सुहृदोऽपरान् २ यथावदुपसंगम्य बंधुभिर्गांदिनीसुतः।संपृष्टस्तैः सुहृद्वार्तां स्वयं चापृच्छदं
व्ययं ३ उवास कतिचिन्मासान्राज्ञो वृत्तविवित्सया।दुःप्रजस्याल्पसारस्य खलछंदानुवर्तिनः ४ ते
जओजो बलं वीर्यं प्रश्रयादींश्च सद्गुणान्।प्रजानुरागं पार्थेषु न सहद्भिश्चिकीर्षितं ५ कृतं च धार्तराष्ट्रै कृष्ण
र्यद्गरदानाद्यपेशलं।आचख्यौ सर्वमेवास्मै पृथा विदुर एव च ६ पृथा तु भ्रातरं प्राप्तमक्रूरमुपसृत्य १२४
तं।उवाच जन्मनिलयं स्मरंत्यश्रुकलेक्षणा ७ अपि स्मरंति नः सौम्य पितरौ भ्रातरश्च मे।भगिन्यो भ्रातृपुत्रा

श्च जामयः सख्य एव च ८ भ्रात्रेयो भगवान्कृष्णः शरण्यो भक्तवत्सलः।पैतृष्वस्रेयान्स्मरति रामश्चांबुरु
हेक्षणः ९ सपत्नमध्ये शोचंतीं वृकाणां हरिणीमिव।सांत्वयिष्यति मां वाक्यैः पितृहीनांश्च बालका
न् १० कृष्ण कृष्ण महायोगिन्विश्वात्मन्विश्वभावन।प्रपन्नां पाहि गोविंद शिशुभिश्चावसीदतीं ११ नान्य
त्तव पदांभोजात्पश्यामि शरणं नृणां।बिभ्यतां मृत्युसंसारादीश्वरस्यापवर्गिकात् १२ नमः कृष्णाय शुद्धा
य ब्रह्मणे परमात्मने।योगेश्वराय योगाय त्वामहं शरणं गता १३ श्रीशुक उवाच इत्यनुस्मृत्य स्वज
नं कृष्णं च जगदीश्वरं।प्रारुदद्दुःखिता राजन्भवतां प्रपितामही १४ समदुःखसुखोऽक्रूरो विदुरश्च म
हायशाः।सांत्वयामासतुः कुंतीं तत्पुत्रोत्पत्तिहेतुभिः १५ यास्यन्राजानमभ्येत्य विषमं पुत्रलालसं।
अवदत्सुहृदां मध्ये बंधुभिः सौहृदोदितं १६ अक्रूर उवाच भो भो वैचित्रवीर्य त्वं कुरूणां कीर्तिव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द.पू. द्विनाम्बातयुपरतेपांडावध्रुनामसनमास्थितः १७ धर्मेणापालयन्नुर्वीप्रजाःशीलेनरंजयन्। वर्त्तमानः
समःस्वेषुश्रेयःकीर्त्तिमवाप्स्यसि १८ अन्यथात्वाचरंल्लोकेगर्हितोयास्यसेतमः। तस्मात्समत्वेव
१२५ र्त्तस्वपांडवेष्वात्मजेषुच १९ नेहचात्यंतसंवासःकर्हिचित्केनचित्सह। राजन्स्वेनापिदेहेनकिमुजाया
त्मजादिभिः २० एकःप्रसूयतेजंतुरेकएवप्रलीयते। एकोनुभुंक्तेसुकृतमेकएवचदुःकृतं २१ अधर्मो
पचितंवित्तंहरंत्यन्येऽल्पमेधसः। संभोजनीयापदेशैर्जलानीवजलौकसः २२ पुष्णातियानधर्मेणस्व
बुध्यातमपंडितं। तेऽकृतार्थंप्रहिण्वंतिप्राणारायःसुतादयः २३ स्वयंकिल्विषमादायतैस्त्यक्तोनार्थ कृष्ण
कोविदः। असिद्धार्थोविशत्यंधंस्वधर्मविमुखस्तमः २४ तस्माल्लोकमिमंराजन्स्वप्नमायामनोरथं १२५
।वीक्ष्यायम्यात्मनात्मानंसमःशांतोभवप्रभो २५ धृतराष्ट्रउवाच यथावदतिकल्याणींवाचंदानप

द०पू. तेभवान्। तथानयानतृप्यामिमर्त्यःप्राप्ययथाऽमृतं २६ तथापिसूनृतासौम्यहृदिनस्थीयतेच
ले। पुत्रानुरागविषमेविद्युत्सौदामनीयथा २७ ईश्वरस्यविधिंकोनुविधुनोत्यन्यथापुमान्। भू
१२६ मेर्भारावताराययोऽवतीर्णोयदोःकुले २८ योदुर्विमर्शपथयानिजमाययेदंसृष्ट्वागुणान्वि
भजतेतदनुप्रविष्टः। तस्मैनमोदुरवबोधविहारतंत्रसंसारचक्रगतयेपरमेश्वराय २९
श्रीशुकउवाच इत्यभिप्रेत्यनृपतेरभिप्रायंसयादवः। सुहृद्भिःसमनुज्ञातःपुनर्यदुपुरीं
मगात् ३० शशंसरामकृष्णाभ्यांधृतराष्ट्रविचेष्टितं। पांडवान्प्रतिकौरव्ययदर्थंप्रेषितःस्वयं कृष्ण
३१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेपारमहंस्यांसंहितायांएकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः १२६

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

Indira Gandhi National
Centre for the Arts